

P. NURJANOV, J. UMATOVA, D. BEGJANOVA

ÁDEBIYAT

5-KLASS USHÍN SABAQLÍQ-XRESTOMATIYA

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

Úshinshi basılımi

NÓKIS
«BILIM»
2020

UOK 821.0=512.121 (075.3)
KBK 630037(075)
N 87

Pikir bildiriwshiler:

P. Niyetova — *Nókis qalalıq 31-sanlı qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı;*

S. Kadirimbetova — *Nókis rayon 22-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı.*

Nurjanov P., Umatova J. , Begjanova D.

N 87 **Ádebiyat:** 5-klass ushin sabaqlıq-xrestomatiya. Úshinshi basılımlı. —N.: «Bilim» baspası, 2020.—240 b.

ISBN 978-9943-4461-3-7

UOK 821.0=512.121 (075.3)
KBK 630037(075)

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-4461-3-7

© Perdebay Nurjanov, Jumagúl
Umatova, Dilyara Begjanova, 2020
© «Bilim» baspası, 2020

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍN MÁMLEKETLIK GIMNI

Sózi: *I. Yusupov*

Namasi: *N. Muxammeddinov*

Jáyhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir, shaqası mır bolar demek.
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan arıqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atırdı
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik, miynet, bilim jetkizer oǵan.
Xalqır bar azamat, dos hám mehriban,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan arıqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atırdı
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sizler gimnniń qanday jerde aytilatuǵınlıǵın bilesizler me?
2. Gimn atqarılǵanda adamlar ózlerin qalay tutıwı kerek?
3. Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketlik gimnin naması menen aytıń.

BILIP QOYǴANÍÍZ JAQSÍ

Este saqlań!

Gimn sózi grekshe *humnos* — saltanat yamasa maqtaw qosıǵı degendi ańlatadı. Áyyemgi grek poeziyasında payda bolǵan lirikalıq janr. Grek gimnleri qudaylardı, qaharmanlardı, jeńimpazlardı maqtaǵan. Gimnler emocional tásirsheń bolıp, kóterińki stilde jazıladı.

Házirgi dáwirde gimnler mámleketlik nıshan sıpatında jaratılmaqta. Olar mámleketti maqtanış etetuǵın qosıqlar bolıp tabıladı. Bul taqılettegi gimnlerde Watandı súyiw, onı qádirlew, mámleketke sadıq bolıw ideyaları beriledi.

ĠÁREZSIZLIK JOLÍ — AYDÍN JOL

1-SENTYABR — ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNÍŇ ĠÁREZSIZLIK BAYRAMÍ

HESHKIMGE BERMEYMIZ, ÓZBEKSTANDÍ

Anadan tuwılıp, erjetip óstik,
Appaq sútın emip, aq duzın ishtik,
Ġárezsizlik alıp, mol boldı nesip,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

Qar jamılğan biyik tawlardıń bası,
Ata-mákanımız topıraǵı hasıl,
Keń dala, oypatlıq gilemdey jasıl,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

Bul úlkeniń tórt pasılı jaz bolğan,
Kóllerine úyrek penen ġaz qonğan,
Jer astına neft penen gaz tolğan,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

Ġárezsizlik dáwir máńgige turǵay,
Tabılmas heshqashan jánnet jer bunday,
Saqlaymız ózińdi kóz qarashıǵınday,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

(X. Saparov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ġárezsizlik degenimiz ne?
2. Qosıqta Ózbekstannıń ġárezsizlik jıllarında erisken tabısları qalayınsha súwretlengen?
3. «Bul úlkeniń tórt pasılı jaz bolğan» degen qosıq qatarınıń mánisin túsindiriy.
4. Qosıqtı kórkemlep oqıń hám yadlap alıń.

KIRISIW

«Ádebiyat» degen termin arabtırn «ádep» sózinen alıńan bolıp, ol bir jaǵınan, turmıstı kórkemlik penen tanıw degen mánini ańlatsa, ekinshi jaǵınan, xatqa túsirilgen, jámiyetlik mazmunǵa iye kórkem shıǵarmalar degendi bildiredi. Bul termin arqalı qaraqalpaq ádebiyatında terme, tolǵaw, XIX ásir qaraqalpaq klassik ádebiyatında qosıqtırn álwan túrleri, ǵázzel, ekilik, tórtlik, sonday-aq, lirikalıq poema hám dástanlar túsirilgen. Al, folklorda bolsa ádebiyat dástanlar, qıssalar, ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, qosıqlar, aytıslar, ańız-áńgimeler hám t.b. atamalar menen júrgizilgen.

Kórkem ádebiyat adamlarǵa ótmishimizdegi hám házirgi zamandaǵı turmıs shınlıǵın kórkem obrazlar arqalı súwretlep beredi. Hár bir insan ádebiy shıǵarmalardı oqıw arqalı olardan tásirlenedi, jaqsılıq hám jamanlıqtırn parqın túsinedi. Ana-Watanǵa degen súyispenshilik sezimleri oyanıp, ruwxıy dúnyasın bayıtadı. Nátiyjede, ósip kiyatırǵan jas áwladtı zaman talabına say tárbiyalawda durıs jol-joba kórsetedi.

Kórkem ádebiyat awızeki hám jazba ádebiyat bolıp eki túrge bólinedi. Awızeki ádebiyattaǵı «Tumaris», «Shıraq» ańızlarında, «Alpamıs», «Qırıq qız», «Edige» h.t.b. dástanlarında óz xalqın, óz elin sırtqı hám ishki dushpanlardan qorǵawda úlken mártlik kórsetken xalıqtırn ul-qızları maqtanış etiledi.

Al, jazba ádebiyatta bolsa, qaraqalpaq xalqınıń ayanışlı turmısı, Xiywa xanlıǵınıń zulımlıqları, dushpanlarǵa qarsı milliy-azatlıq háreketleri Jiyen Jırawdırn «Posqan el», Ájiniyaz shayırdırn «Bozataw», Berdaq shayırdırn «Aydos biy», «Amangeldi», «Ernazar biy» poemalarında kórkem sóz arqalı

bayanlaydi. Bunda tiykarǵı maqset oqıwshılardı tek tariyxıy maǵlıwmat berip qoymastan, al ózleriniń qaharmanlıq isleri menen tariyxta atın qaldırǵan márt ata-babalarımızdıń obrazları arqalı keleshek áwladlardıń qálbinde ózleriniń tariyxıy hám ádebiy miyraslarına bolǵan súyispenshilikti, olardı qádirlep, qásterlew sezimlerin oyatadı.

Hárqanday xalıqtıń ádebiyatın onıń tariyxınan bólip alıp qarawǵa bolmaydı. Sebebi, tariyxta bolǵan elewli waqıyalar, hádiyseler, kópshilikti izine ertip, haqıyqatlıq ushın gúresken tulǵalar, óz xalqınıń erkinligi, basıp alıwshılardıń zulımlıǵı menen jawız niyetlerine qarsı gúresiwshi insanlar haqqında xalıqtıń awızeki hám jazba ádebiy shıǵarmalarında sóz etilgen.

QARAQALPAQ XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESI – XALÍQ AYNASI

XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESI HAQQÍDA TÚSINIK

Basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqı da ele óziniń xat jazıwına, baspasózine iye bolmastań ádewir burın-aq, óziniń awızeki dóretpelerin dástanlar, ertekler, qosıqlar, jumbaqar, aytıslar hám t. b. da atamalar menen júritip kelgen.

Olarda xalıqtıń arızıw-ármanları, tilekleri, qorshaǵan orta-lıqqa degen kózqarasları sáwlelengen. Keyin ala awızeki dóretpelerdi qoldan kóshirip, jazba túrinde xalıq arasına taratqan.

Xalıq awızeki dóretpeleriniń ózine tán ózgesheligi sonnan ibarat, olardıń óz atqarıwshıları bolǵan. Xalıq awızeki dóretpeleriniń bizge shekem jetip keliwinde atqarıwshılardıń xızmeti oǵada úlken. Máselen, dástanlardı baqsı-jırawlar atqarǵan, qıssaxanlar oqıǵan. Bulardan basqa, xalıq awızeki dóretiliwshiliginiń hárqıylı janrlarınıń keńnen taralıwında ertekshiler, qosıqshılar, shayırlar, naqılshılar, qullası, sózge sheshen adamlar úlken xızmet islegen.

Qosıqlar menen dástanlardı, terme-tolǵawlardı milliy namalarımızǵa qosıp, jıraw menen baqsılar qobız hám duwtar járdeminde atqarǵan. Xalıq awızeki dóretiliwshiliginiń úlken bir bólegin balalar qosıqları, jańıltıpaslar, jumbaqar, naqıl-maqallar quraydı. Olar kishkenelerdiń sana-sezimin ósiriwde, til alǵısh, haq kewilli insan bolıp kámalǵa keliwinde úlken áhmiyetke iye.

Balalarǵa arnalǵan «Túlkishek», «Áwelemen-dúwelemen», «Hákke qayda?», «Há túyeler, túyeler» sıyaqlı qosıqlar, sonday-aq, ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqar, dástanlar dóretilgen. Bul dóretpeler aradan birneshe júz jıllar ótiwine qaramastań, atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa ótip, búgingi kúnge jetip kelgen. Ondaı dóretpeler biziń zamanımız-

ga ózgerissiz kelip jetpesten, olardı aytqan hárbir adam onıń geypara jerlerine óz betinshe qosıp, ayırım jerlerin qaldırıp ketip aytqan. Sonlıqtan, onday shıǵarmaların ulıwma mazmunı saqlanǵanı menen, olar hár túrli bolıp ayılǵan.

Demek, xalıq awızeki ádebiyatı áyyemgi zamannan berli hárbir xalıqtıń eń aǵla ruwxıy dúnyası bolıp tabıladı. Sonlıqtan, onıń ósip kiyatırǵan jas áwladtıń hár tárepleme kámil insan bolıp jetilisiwindegi áhmiyeti júdá úlken.

BALALAR QOSIQLARI

Xalqımız balanı óziniń keleshegi, ibratlı isleriniń dawamshısı, úlkeygende eldiń arın arlawshı, jırın jırlawshı áwlad sıpatında olardıń tálim-tárbiyasına ayırıqsha kewil bólgen. Usı maqsette balalardıń oylaw qábiletine, ruwxıy dúnyasına sáykes keletuǵın shıǵarmalar dóretilgen. Usılardıń biri—balalar qosıqları.

Qaraqalpaq folklorın izertlewshiler balalar qosıqların tómendegi úsh túrge bólgen:

1. Taqmaq qosıqlar.
2. Oyin-zawıq qosıqları.
3. Ótirik óleńler.

Balalar qosıqlarınıń ishindegi eń keń tarqalǵanı «Túlkishek» qosıǵı, onda túlkishek penen bala ortasında soraw-juwap júrgiziledi. Qosıqtıń tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Balanı tereń oylawǵa, tapqırılıqqa, durıs sóylewge, sózlerden orınlı paydalanıwǵa úyretedi.

«Há túyeler, túyeler» qosıǵı da balalardıń qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Jeńil til menen jazılǵan qosıq qatarları arqalı balalarǵa poeziya kúshin, gózzallıq sezimlerin sińdire alǵan.

Qosıq qatarlarındaǵı túyeler, duzırnı qayda, jemis, juwsan, qoy, qoshantay, qonaq, qamshısın kólge tasladı, kól, súyrik, ǵaz, máyek degen sózler xalıqtıń kún kórisine, kásibine tiyisli bolıp, olar ápiwayı hám ıqsham túrde adamlardıń ómir tirishiligin túsindirip tur.

Hátteki, «Qoshantayın qonaqqa berdim» — dep balalarǵa qaraqalpaq xalqına tán miymandoslıq dástúrin uqtıradı.

«Jawma kúnim, jawma» qosígi bolsa, xalqımızdır diyqan-shılıq kásibine baylanıslı dóretilgen. Bul taqmaq qosígi balalardır diyqan ata-analarğa tilekleslik ideyasınan dóregen.

Oyin-zawıq qosıqlarınıń ishinde «Hákke qayda?», «Áwelemen-dúwelemen» qosıqları dıqqatqa ılayıq.

«Hákke qayda?» soraw-juwap oyını arqalı balalarğa keste tigiwden baslap, sanlardan az-azlap («eki atlasań óteseń») túsinikler beriwge, «jartı nannan bir nannıń» kóbirek ekenligine, oyun arqalı qustı, kesteni, dárwazanı, san birligin, paydanı uğıp, kúndelikli turmısqa beyimlestiredi.

Al, «Áwelemen-dúwelemen» qosıgında san birligi, jıl máwsimleri haqqında túsinik beriledi. Ulıwma aytqanda, ápiwayı ǵana oyun qosıqlarında qanshama sır jatır deyseń.

«Ótirik óleńler» balalardır sana-sezimin, sezgirligin, oylaw qábiletin, tapqırlıǵın, ziyrekligin rawajlandırıwda ayrıqsha tárbiyalıq áhmiyetke iye. «Ótirik óleńler» adamlardı hám kúldiredi, hám oylandıradı, hám turmısılıq jaǵdaylardı tanıwǵa baǵdar beredi.

«Ótirik óleńler» ertektiń qosıq túrinde jazılǵan bir úlgi bolıp, balalardı xosh-kewilli kúلكi lázzetlerine bóleydi.

TÚLKISHEK

- Há túlkishek, túlkishek,
Túnde qayda barasań?
- Mamamnıń úyine baraman.
- Mamań saǵan ne berer?
- Eshki sawıp sút berer.
- Eshkisiniń súti joq,
Ílaǵınıń putı joq.
- Taram-taram et berer.
- Onı qayda qoyasań?
- Tal túbine qoyaman.
- Iyt alıp ketse ne qılasań?
- Iyt awzınan alaman,
Batıy xanǵa baraman.
- Batıy xannıń nesi bar?

- Ushar-ushar qusi bar.
- Uship ketti hawağa,
Qaytip tústi dáryağa,
Dárya suwın quritti,
Aq shabağın shiritti,
Eki baydıń jurtında,
Eki tıshqan urıstı.

HÁKKE QAYDA?

- Hákke qayda?
- Uyasında.
- Ne qılıp atır?
- Keste tigip atır.
- Kestesi qanday?
- Alaqanday.
- Kimler ushın?
- Begler ushın.
- Dárwazanıń awzı qaydan?
- Óte beriń bunnan.
- Neshe atlasam ótemen?
- Eki atlasań óteseń.
- Írjaqlaysań ba?
- Birjaqlaysań ba?
- Birjaqlayman.
- Jartı nan jeyseń be?
- Pútin bir nan jeymen.
- Al, basla.

ÁWELEMEN-DÚWELEMEN

- Áwelemen-dúwelemen,
Salqan iyttiń sanı menen,
Qara qoydıń qanı menen.
Áwez molla qayda ketti?
- Duzğa ketti.
- Qashan keler?
- Jaz keler.

- Jaz kelmese?
- Gúz keler.
- Pállámpish.
- Sen tur,
Sen shiq.

HÁ TÚYELER, TÚYELER

- Há túyeler, túyeler!
- Duziń qayda túyeler?
- Balqan tawdıń basında,
Baliq oynar tusında.
Jemisim jerge tógildi,
Jer juwsanın berdi,
Juwsanın qoyǵa berdim.
Qoy qoshantayın berdi,
Qoshantayın qonaqqa berdim.
Qonaq qamshısın berdi,
Qamshısın kólge tasladım.
Kól súyriǵın berdi,
Súyriǵın ǵazǵa berdim,
Ǵaz máyegin berdi.

ÓTIRIK ÓLEŃ

Men ózim jas gezimde baqa baqtım,
Baqamnıń arıǵına jabıw japtım.
Qurbaqam Orınborǵa ushıp ketti,
Bir baqa súyinshi aytıp zorǵa taptım.

Qoy qılıp qumırsqamdı qozi baqtım,
Qońızdı ingen qılıp men bozlattım,
Basında may tóbeniń shaqmaq shaqtım,
Jaratıp kesirtkeni atqıp shaptım.

Bizlerge ótirik sóz buyırmaǵan,
Bódeneni tezек деп otqa jaqtım.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqlarda ushırasqan úy haywanlarınıń atların aytıp berıń.
2. Balalar qosıqları ishinde sizge qaysı qosıq kóbirek unadı?
3. Bul qosıqlar hám oynılar sizlerge tanıs pa?
4. Qosıqlardı rollerge bólip atqarıń.
5. «Ótirik óleńler» qosıgın yadlap alıń.

JUMBAQLAR

Jumbaq — xalıq awızeki dóretpeleriniń bir túri. Az sóz benen kóp máni beretuğın hám oylanıp sheshiliwdi talap etetuğın juplastırılıp ayılğan sóz. Jumbaq sóziniń ózi «judırıqqa jasırılğan nárseni tap» degen túsinikti beredi. Haqıyqatında da, jumbaqtı bir adam aytadı, ekinshi bir adam onı sheshedi. Jumbaq uzaq jıllar dawamında ómir súrdi. Ótken waqıtlarda ot basında, mereke-meyliste keshki payıtlarda naqıl, jumbaq, jańıltılash, qosıq, dástan aytıp ótkeriw — qaraqalpaq awıllarında oğada sán-saltanatlı dástúr bolğan. Jumbaqlar mazmunına qaray hár qıylı bolıp keledi. Kúndelikli turmısta júdá zárúr bolğan úy-ruwzıgershilik zatlar hám buyımlar, janıwarlar, tábiyat hám tábiyat qubılısları, danıshpanlıq haqqında hám tağı basqa temalar dógeresinde jumbaqlar ushırasadı.

JUMBAQ ÚLGILERI:

1. Kewlińe nur shashıp tur,
Hár qağazı sóylep tur.
2. Tarsıldap jerge túsedı,
Onı kórgen balalar,
Quwırmash pa desedi?
Kúnniń kózin kóriwden,
Ğayıbana bolıp ketedi.
3. Úzip alıp kókleyden,
Kókleyinde kóp jeyseń.
Sargayıp pisip ketken soń,
Jewdi úrdis etpeyseń.

4. Uzin-uzin uz kiyatır,
Uzin boylı qız kiyatır.
Qasqanası qaltırıp,
Kózgenesi jiltırıp.
5. Dúnyada tamam nárseniń atı bar.
Bir nárseniń atı joq.
6. On eki túye.
On biye,
Toǵız sıyrı,
Bes eshki,
Eki yarım qoyan,
Úsh túlki.
7. Altın ayaq, gúmis ayaq,
Juwırıp jete almadım jalań ayaq.
8. Aspannan gúbi tústi,
Gúbiniń túbi tústi.
9. Qal degende qalmaydı,
Ózi júre almaydı.
10. Jerden shıǵar taralıp,
Tum-tusına qaranıp.
Jigit aǵası bolǵanda,
Basına sálle oranıp.
11. Uzin terek, ishi gewek.
12. Ózi dánнен tuwılǵan,
Beli qısıp buwılǵan,
Úy ishindegi sıyrıq,
Aldına túsip juwırǵan.
13. Qarap tursam táwir gilem,
Kótere almas awır gilem.
14. Ayaǵı joq qashadı,
Qanatı joq ushadı.
15. Tórt tayaǵı bar,
Segiz tuyaǵı bar,
Uzin qamshısı bar,
Tórt bulaǵı bar,
Qos nayzası bar,
Adamǵa paydası bar.

16. Sahra shólde jasağan,
Kútá úrkek qashağan.
Aynımağan kelbeti,
Tap eshkige usağan.
17. Hár tárepke ushadi,
Gúl pópegin qushadi.
Kúni menen tapqanın,
Bir ıdısqa qosadi.
18. Qarmaqtay eki ayağı,
Tumsıǵında tayağı.
Tóbesinde gúli bar,
Alabajaq túri bar.
Kóp shıraylı báhárde,
Qosıq aytqan máhálde.
Júzi tómén turadı,
Basın ekshep uradı.
19. Bir ósimlik dolanğan,
Qurı japıraq oranğan.
Diyqan súyip egedi,
Awqat ushın jaralğan.
20. Awzı pitew aq otaw,
Awzı murnı joq otaw.
21. Jerge tússe shapshıǵan,
Balalar oynap qaqshıǵan.
22. Tetigin bassañ jalt etken,
Qarańǵını jaqtı etken.
23. Pisse qızıl monshaq deyseñ,
Kóp miyweden burın jeyseñ.

Jumbaqlardıń juwabı:

1. Kitap. 2. Burshaq. 3. Qıyar. 4. Jılan. 5. Pıshıqtıń balası.
6. Usı haywanlardıń tuwılatuǵın waqtı. 7. Kóleńke. 8. Gúldir-mama, jawın. 9. Kóleńke. 10. Júweri. 11. Qamıs. 12. Sipse.
13. Jer. 14. Tútın. 15. Sıyr. 16. Kiyik. 17. Pal hárresi.
18. Ópepek. 19. Kapusta. 20. Máyek. 21. Top. 22. Shıra.
23. Shiye.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jumbaqlar qanday ózgeshelikke iye?
2. Berilgen jumbaqlardı oqıń, sheshimin bilip, mánisin túsindirıń.
3. Úyde óz betińizshe birneshe jumbaq jazıp keliń.
4. «Soraw — bizden, juwap — sizden» oyının ótkeriń.

JAÑÍLTPASHLAR

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń erteden kiyatırǵan belgili bir túri — **jańıltpashlar**. Onı xalqımız atadan-balaǵa miyras etip qaldırıp, usı waqıtqa deyin qızıǵıp aytıp kiyatır.

Jańıltpashlardıń burınnan aytılıp júrgen úlğileri menen bizge házirgi kúnniń talabına ılayıq jańa túrleri de payda bolıp, baspasózde járiyalanbaqta.

Jańıltpash balalardıń durıs hám shaqqan sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıwda kútá áhmiyetli. Onı durıs aytıw ushın aytıwshınıń ózi tez hám jańılmay aytıwı kerek.

Al, jańıltpashtı úyreniwshi onı durıs aytıwda sózlerdi qaytalap aytıp, ol sózlerdiń mánisin túsiniپ alıwdı talap etedi. Usı jaǵdayda ǵana ol jańıltpashtı durıs hám tez aljaspay ayta aladı. Jańıltpash — qaytalanıp tez aytilatuǵın, aljastırmay oylanıp aytıwdı talap etetuǵın xalıqtıń kórkem sóz óneri.

Jumbaqlar oylanıp sheshiwdi talap etse, naqıl-maqallar az sóz benen kóp mánis berse, jańıltpashlar tildi shınıqtırıwǵa hám jańılmay tez sóylewge úyretedi.

JAÑÍLTPASH ÚLGILERI:

1. Sheshe, keshe neshe kese sindı,
Keshe, sheshe, neshe kese sindı.
2. Ketpenniń basın bassa,
Tiyedi sabı basqa.
Al, eger sabın bassa,
Tiye me bası basqa.
3. Qırda qırq qırǵawıl,
Qırq qırǵawıl ishinde,
Qırq jıl qısır qalǵan,
Qızıl qıl quyırqlı qırǵawıl.

4. Apam meniń kóylegime,
Jańa jaǵa saldı.
Jańa jaǵanı,
Jańa saldı.

(*Xalıq awzınan*)

HÁZIRGI DÁWIRDEGI JAÑÍLTPASHLARDAN ÚLGILER

I

Meniń atam ertek aytar,
Arasında jıl qaytarar,
Qartaysa da quwnaq ele,
Jaylaw jaqtan mal qaytarar,
Qartaysa da tez qaytarar...

(*X. Saparov*)

II

Qamırdı men zuwalaladım,
Zuwalalaǵanda da tez zuwalaladım.
Bárin tep-teń zuwalaladım...

(*R. Ernasheva*)

III

Biziń kóshe,
Siziń kóshe,
Biziń kóshede kóp shóje,
Siziń kóshede kóp shóje,
Bári de kóp shóje,
Kóp shóje — kók shóje,
Kók shóje — kóp shóje...

IV

Aq shóje, sarı shóje, qızıl shóje,
Anaw shetki biziń shóje,
Qaysısı siziń shóje,
Qaysısı biziń shóje...

V

Jol shetinde ana ğarġa,
Ana ğarġa ala ğarġa,
Ala ğarġanıń qasında bala ğarġa,
Ala ğarġa bala ğarġa,
Bárin tuwġan ana ğarġa,
Ana ğarġa da ala ğarġa.

(Ó. Xojaniyazov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jańıltpashlardı ata-babalarımız ne ushın dóretti?
2. Jańıltpash dep nege aytamız?
3. Berilgen jańıltpashlardı aljaspay qayta-qayta oqır. Sózlerdi tez ay-tıwda qátelespeń.
4. Úyde ózlerińiz oqıġan yamasa esitken jańıltpashlardan ekewin jazıp keliń.
5. «Jańıltpashtan jańılmayman» estafeta jarısın ótkeriń.

NAQÍL-MAQALLAR

Turmista ushırasatuġın túrli hádiyselerge baylanıslı tuwrıláp, naqma-naq juplastırıp ayılġan mánili sózler naqıl dep ataladı. Tilimizde qollanılıp júrgen naqıl-maqallar uzaq dáwirlerden berli xalıq awzında saqlanıp kelip, atadan-balaġa, awızdan-awızġa ótip, pisip jetilirken, qáliplesken obrazlı sózler.

Diyqanlar óz turmısınan: «Ne ekseń, sonı orasań», «Qolı qıymılđanıń awzı qıymıldaydı», «Jer aydasań gúz ayda, gúz aydamasań júz ayda» sıyaqlı naqıllardı dóretse,

sharwalar: «At awnağan jerde tók qalar», «Aqsaq qoy jatıp semirer» dese, sawdağa baylanıslı: «Arzan satqan tez satar», «Pulı arzannıń sorpası tatımas» hám t.b. usı sıyaqlı naqıl-maqallardı dóretken.

Naqıl-maqallardıń bahalı bolıw sebebi, kóbinese, mısal túrinde ayıladı. Astarlı mánige iye boladı. Sonlıqtan, sóylewshi adam óz pikirine ılayıqlı degen naqıl-maqaldı saylap alıp, sóylew barısında qálegen orında qollana beredi: «Birewge gór qazba, óziń túsersen», «Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı», «Ájelli ġarğa búrkit penen oynaydı» sıyaqlı naqıl-maqallar xalıq awzında oğada kóp.

Naqıl-maqallar yadlap alıwğa qolaylı, kútá qısqa, juplastırıp ayıladı.

Naqıl-maqallar mazmunına qaray Watandı qorǵaw, miynet etiw, birlik, doslıq, ádillik hám haqıyqatlıq tuwralı, diyqansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq hám sawdağa baylanıslı, tazalıq, densawlıqqa baylanıslı, tábiyat qubılısları, jıl máwsimlerine baylanıslı hám taǵı basqa da túrlerge bólinedi.

Sorawlar:

1. Naqıl-maqallardıń jumbaq hám jańıltıpaslıqlardan ózgesheligi qanday?
2. Naqıl-maqallar arqalı nelerdi úyrenemiz?
3. Ne ushın «Aqıl kórki — naqıl» delinedi?

NAQÍL-MAQALLAR ÚLGILERINEN

I

1. Xalıq aytsa, qalıp aytpaydı.
2. Er jigit eli ushın tuwıladı,
Eli ushın óledi.
3. Batır el ırısı,
Jawın jer ırısı.
4. Kóp tókirse, kól bolar.
5. Kópti jamanlağan kómiwsiz qaladı.

II

1. Altın otta belli,
Adam miynette belli.

2. Ne ekseń, sonı orasań.
3. Keńesli el azbas,
Keń kiyim tozbas.
4. Altaw ala bolsa,
Awzındağını aldirar.
Tórtew túwel bolsa,
Tóbedegini túsirer.
5. Shın dos basıńa is túskende biliner.
6. Dos jılatıp, dushpan kúldirip aytadı.
7. Jaqsılıq jerde qalmas.
8. Betke aytqannıń ayıbı joq.

III

1. Altın, gúmis tas eken,
Arpa, biyday as eken.
2. Miynet etpey elge ókpeleme,
Tógin tókpey jerge ókpeleme.
3. Jalqawdıń janı tatlı,
Miynettiń nanı tatlı.
4. Eńbek etseń, emerseń.
5. Jigerli jumıs basında,
Jalqaw úydiń qasında.
6. Háreketke bereket.
7. Qapta qalgansha,
Tapta qalsın.
8. Jer qattı bolsa,
Ógiz ógizden kóredi.
9. Salınıń arqasında,
Shigin suw ishedi.
10. Egin ekseń, erte ek,
Ağash tikseń, báhár tik.
11. Ekkende joq, tikkende joq, qırmında tayar.
12. Ağash ekpegen sayasında jatpas.

IV

1. Ayamawız altı kún,
Altı ay qıstan qattı kún.

2. Qilishin súyrep qis kiyatir.
3. Jildir kelisi Nawrızda belli.
4. Ğaz kelgeni, jaz kelgeni.

V

1. Densawlıq — tereń baylıq.
2. Erte jatıp, erte tur,
Bedeniń bolsın salamat.
3. Tazalıq — densawlıqtıń girewi.
4. Awırıw astan,
Daw qarindastan.
5. Densawlıqtıń qádirin bil,
Qáste bolmastan burın.
6. Awırıw qalsa da,
Ádet qalmaydı.

VI

1. Oqısań ozarsań,
Oqımasań tozarsań.
2. Bilimli erge nur jawar.
3. Óziń bilseń basqağa úyret.
4. Oqıw — oy azıǵı,
Bilim — er azıǵı.
5. Jigitke qırq óner de az.
6. Bilim — aqıldıń shıraǵı.
7. Jasta alǵan bilimiń,
Tasqa jazǵan xat penen teń.
8. Aql kópke jetkizer,
Óner kókke jetkizer.
9. Ustazi jaqsınıń ustamı jaqsı.
10. Sóz — gúmis, úndemew — altın.
11. Til — buwınsız, oy — túpsiz.
12. Úndemegen úydey báleden qutıladı.
13. Durıs sóz qılısthan ótkir.
14. Ata násiyatın kóp alǵan kátquda boladı.

15. Ata dańqı menen ul ósedı,
Ana dańqı menen qız ósedı.

VII

1. Úydegi esaptı bazardağı nırq buzır.
2. Alarmanğa altaw az,
Berermenge besew kóp.
3. Kóplegen qonaq atqaradı.
4. Bardır bazarı janında,
Joqtır bazarı yadında.
5. Qassap tanısına súyek beredi.
6. Arzan satqan tez satar.
7. Biydáwlet bazarğa barsa,
Sum xabar tabadı.

Sózlík

egleme — irikpe

ayamawız — máwsimlerdir almasıw waqtında ayazlı kúnler

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Naqıl-maqallardı dawıslap oqır. Mánisin túsindirir.
2. Naqıl-maqallardı mazmunı jaǵınan túrlerge ajratır.

ERTEKLER JAQSÍLÍQQA JETEKLER

ERTEKLER HAQQÍNDA TÚSINIK

Awizeki xalıq dóretpesiniń arasında eń kóp taralǵan, eń bay hám eski túriniń biri — **ertekler**. Adamnıń minez-qulqın, adamlar arasındaqı qatnaslardıń turmısta bolǵan waqıya túrinde shınlıq yamasa qıyalıy, astarlı hám kúlkili túrde súwretlep beriwshi awizeki gúrrińler — **ertek** dep ataladı.

Ertekler mazmunına qaray tómendegishe bólinedi.

1. Qıyalıy ertekler.
2. Haywanat haqqındaǵı ertekler.
3. Turmıslıq ertekler.

Qıyalıy erteklerde, tiykarınan, adamlar menen birge dáwler, periler, áydarhalar, jılanlar, káramatlı quslar, terekler, taraqlar, aynalar, qılıshlar, gilemlerdiń ushıwı, suwdıń, tastıń sóylewi, awqat tayarlaytuǵın dasturqanlar qatnasadı. Qıyalıy erteklerge «Tıyın», «Teńizdi toltırǵan egiz batırlar», «Altın tawıq», «Altın baslı áydarha» ertekleri kiredi.

Haywanatlar haqqındaǵı erteklerde, tiykarınan, túlki, qoraz, shaǵal, qasqır, ǵarǵa, tıshqan, eshki, qoy, ógiz, túye, arıslan, jolbarıs, eshek, qurbaqa, qoyan, bódene sıyaqlı haywanlar qatnastırıladı. Olarǵa «Túlki, tasbaqa hám tas-kene», «Sumlıǵı basına jetken túlki», «Shontıq túlki» ertekleri kiredi.

Turmısqa baylanıslı ertekler qıyalıy hám haywanatlarǵa baylanıslı erteklerden turmısqa, ómirge jaqınlıǵı menen ajralıp turadı. Olarda adam ómiriniń hár qıylı táreplerine kewil bólinedi. Turmısliq erteklerde aqıllı hám aqmaq patshalar, sheshen, jetim bala hám qızlar, ańqaw hám aqıllı ǵarrılardıń obrazın kóriwimizge boladı. «Sheshen bala», «Miyet penen tabılǵan aqsha», «Aqıllı ǵarrı» ertekleri turmısliq erteklerge kiredi.

Erteklerdi adamlar óz ara hár jerde hám hár túrli jaǵdayda bir-birine aytadı. Óytkeni, ertekti aytıw ushın dás-

tanlardi aytatugin adamlarday belgili qissaxanlar, jirawlar talap etilmeydi.

Ertekler miynetkesh xalq arasında dóretilgen, olardıń turmısın, haqıyqatlıq ushın gúreslerin kórsetedi. Haram ta-maq, jalqaw, satılğan hám ekijúzlilerdi masqaralaydı, kúl-kige aladı, shıdamlılıq hám ǵayrat penen sol jaramsaqlarǵa qarsı gúresiwshilerdi, óz maqsetine jetiw hám hárqanday tosqınıqlardı jeńip shıǵıw ushın talpınıwshı batırlardı, aza-matlardı maqtanish etedi.

Bizge belgili, erteklerdiń kópshiligi erte zamanlarda dó-retilgen. Olar atadan balaǵa ótip, biziń zamanımızǵa jetken.

Eski zamanlarda dóretilgen erteklerde qıyalıy nárseler: dáw, peri, áwliye, jin, shaytan, áydarha qusaǵan káramatlı kúshler ushırasadı. Haywanlar menen quslar adamday bo-lıp sóylesedi. Erteklerdegi qaharmanlar hádden zıyat kúshli, batır bolıp súwretlenedi. Olar awır qıyınshılıqlardı jeńip, murat-maqsetine jetedi. Mısalı, geypara erteklerde adamlar gilemge minip, yaki qanat baylap aspanda ushıp júredi. Bunda erte zamanlardan berli adamlardıń úlken bir ármanı hawada usha alatuǵın zatlardı oylap shıǵıw tilegi bolǵan.

Erteklerdiń kópshiligi miynetkesh xalıqtıń azatlıq ushın gúres sezimi menen suwǵarılğan hám bul gúreste olardıń jeńip shıǵıwǵa isenimin, uqıplılıǵın, úmitin, arzıw-ármanların súwretlep beredi.

SHESHEN BALA

(xalıq ertegi)

Qaraqalpaqlardıń Xiywa xanına baǵınıshlı bolıp turǵan waqtı edi. Qaraqalpaqlardıń on tórt biyi Xiywa xannıń shaqırǵına ketip baratırıp, jolda adasıptı. Olar bir qumnıń eteginde qoy baǵıp júrgen bir balaǵa gezlesipti hám on-nan jol soraptı.

— Jeter jerde el joq. Búginshe biziń ılashıqta miyman bolaǵoyıń, — depti bala.

Biyler balanı dálkek etipti:

— Qonsaq, ne bereseń? — depti. Bala tayaǵına súyenip turıp:

—Tapsam birewin, tappasam ekewin soyip bere-men,—depti.

— Haw, mına balanır deni saw ma? — deydi biylerdiń bi-rewi, — tapsań birewin soysań, al tappasań qalay ekewin soyasań? Ol qalay?

Bala úndemepti. Sonda taǵı birewi turıp gárdiyip:

— Ílashıǵıń tar, jayǵaspaymız! Bizler on tórt adambız, — depti.

— Ózimniń kewlim tarlıq etpese, ılashıǵım keń, sarayday, túse berińler, — depti bala taq-taq etip.

— Qoy, ońlıraq bir jer tabayıq. Júrińler! — depti biylerdiń birewi zǵıǵıge shirenip.

— Bara beriń, qarańǵı túsken soń, «áttegene-ay» degenniń úyine jetersiz, — dep tayaǵın uslap qala beripti.

Biyler birneshe saat jol júredi. Atları qara suw boladı. Qızıl qıya qum, kózge hesh nársе kórinbeydi. Tastay qarańǵıda jol tappay jón aldı qarabaraq qańǵıp júre-jüre sharshaydı. Biylerdiń birewi:

— Áy, áttegene-ay, jańaǵı balanır úyinde qonıp-aq ketiwimiz kerek eken, — deydi. Bunır sózin basqaları da maqullap «ele de sol balaǵa barıp, ılashıǵında qonıp, azan-da jol sorayıq. Ol bala tegin bala emes, qumdı gezgen bala, bir nársе biler, — dep hámmesi atların keyin burıp, tún jarıp awǵanda ólip-talıp, atları aq kóbik bolıp balanır ılashıǵın tawıp alıptı. Uyqılap atırǵan bala atlardıń dúsirli-si-nen shorship oyanıp, sırtqa shıqsa, qaytıp kelgen biylerdi kóredi. Bala lám-mim demesten biylerdiń atların jayǵastıra beredi.

Bala hámme atlardıń jabıwların alıp, ılashıǵınıń aldına tó-seydi. Biyler shay iship otırǵanda, kóp waqıttan keyin bala bir ólgen ılaqtı qushaqlap, biylerdiń aldına kelip:

— Otaǵasılar, men tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman degenimde kúlip edińler, meniń enshime tiygen bir ǵana tuwsham bar edi, ózi de genje buwaz edi. Áne, basqa mal tappaǵan soń, soyıp edim, mınaw sonır ishinen shıqqan ılaǵı, — dep eshkiniń jarı góshin asıp, jarısın káwap etip beripti:

— Mına qoylar kimdiki, óziń kimniń balasıań, atır kim? — dep biyler jabırlasıp soray baslaptı.

— Qoylardir bari pakerkes baydiki. O'zim «Qalbay kókjál» degenni balasiman. Ákem Xiywa xaninan aq pishaq algan kisi, barip turgan o'jet edi, — deydi bala. Biylerdir birewi:

— Al, ákeñ qayda, óziñ nege elsiz shólistanliqta qoy bagıp júrsen? — deydi.

— Way otagasi, onir ózi uzaq árgime goy, — depti bala. Sonda biyler:

— Tarñ uzaq, ayta ber, inim, tirlaymiz, — dep jabirlasipti.

— Yaqshi, onda sizler jaliqpasañiz, men aytwga erinbeyin, — dep bala kunge kuygen qara kózlerin biyik qumga bir qadap, árgimege kirisipti.

— Menir ata jurtim anaw teñizde, bir atawda ákem balıq uslap, anam shıpta toqıp kúneltip otiratuğın edi. Ákem barip turgan o'jet adam edi.

Bir kuni biydikine Xiywa xaninan salıq jıynawshi kelipti degen menen o'gan ákem jayjagdaydi aytayin dep, awıl balıqshıları menen barsa, ol zañgar saleem berip qolin sozgan adamlarğa on ayağın usınıpti. Barlıq adamlar bunir tutımına tarlansa da bir narse dewge batina almay, usınan ayağına qolin tiygizip, «saleemlesip» kete beripti. Saleemlesiw gezegi biziñ ákeme de kelipti. Ákem barip «qane, taqsır, qolınızdi berir» — dep qolin sozsa, qol ornına peshexanani koterip bir ayaq shıgıpti. O'jet adamnir bunnan artıq qalay ashıwın keltiriw mumkin deyseñ, qaltasınan shaqqısın suwirip alıp bas barmaqтан salıp jiberipti de, oljağa túsirgen barmağın qaltasına salıp, tuwrı úyge qaytıpti.

Tirılap otirgan biyler «im... m... awa» dep xoshlap otırıpti. Bala árgimeni ayta beripti.

— Onnan keyin ashıwına buwlıqqan biy: «Qalbay kókjaldı baylañ, — depti. Kelgen jasawıllarğa biziñ ákem: — «Sizler meni baylamañlar, biydiñ aldına ózim baraman» — dep, birewiniñ artına mingesip, biydiñ aldına kelipti.

— «Biy ağa, siz qapa bolmañ, mağan bir at berir, men ózim barip Xiywa xanı menen sóylesip kelemen degende, biy ashıwlanıp: «Má sağan, Xiywa xanı! Hám adam soyıp hám xannan jarlıq alıp qaytatuğın, sen kimseñ? Qane, kóp bilshildama, jazañdı beremen. Haw jigitler, baylañ mına ataña

náletti! Buníñ xandı bassıńǵanday ne kúshi bar eken?» — dep ǵázeplenipty. Biraq, umtılǵan jigitlerdiń bárin jıǵıp salıp, aǵam beldewdegi biy menen meterdiń qos atınıń birin minip turıp, — «Há, shabazım, men Xiywaǵa baratırman, bes ayda kele almasam, darǵa asılıp ólgenim. Onda asabatımdı berip, ishińdegi bala bolsa atın Jalǵızbay qoyarsań, qız tuwsań óziń bil», — dep atqa qamshını basıp tartıp ketipti. Sonda usı qumlardı basıp ótipty, — dep bala qumnıń biyigindegi shan-shıwlı turǵan sıırıqtı kórsetipti. Biraq, biyler sıırıqqa qarasa da, balanıń sıırına túsinbey, «im...m» desip tırlap otıra beripti. Bala sózin dawam ete beripti:

— Ákem usı qumlardı basıp ótip, qos attı almagezek minip, salqın menen júrip otırıptı. Neshshe kúnler jol júrip, harıp-talıp, Xiywaǵa jetipti. Onı xan sarayı aldında dárwazamanları kútip alıp soray baslaptı.

Sonda ákem: — «Qaraqalpaqtıń biyimen, xan shaqırtqan eken, soǵan keldim», — depty. Tańırqaǵan dárwazaman: — «Haw, qaraqalpaqqa biy bolsań, mına ústińdegi láttelerin ne? Qoy, sen biy emes, urı shıǵarsań, seniń bul turısıńnan biy bolmay tap, patsha bolsań da xanımız qabil etpeydi, tur ayda» — depty. Ízalanǵan ákem: «Jolda urılarǵa jolıǵıp, óltiretuǵın bolǵan soń kiyimlerimdi, teńgelerimdi berip, zorǵa qutılıp kiyatırman, jiberińler, ishke kirip, azıraqtınıǵayın», — dep dárwazamanlardı aldap ishke kiritipti.

Tar qapılı keń saraydan ótip, xannıń aldına barıp sálemin beripti.

— Taqsır, biziń elge bir meterińizdi jibergen eken siz. Barıp sálem bersek, bárimiz benen de peshexanada jatıp, ayaǵı menen sálemlesedi. Barǵan adamǵa ayaǵın súydiredi, qolın bermeydi. Sonnan keyin usınǵan ayaǵınıń bas barmaǵın kesip alıp, jalǵız ózim kelip otırman, taqsır», — dep xannıń aldına bas barmaqta shıǵarıp qoyıptı.

Xan sol kúnniń erteńine qos jasawıl jiberip, bayaǵı tákabbir meterdi quwdırıp alıp, darǵa astırıptı. Biziń ákeme biylik dárejesin berip, sarpay jawıp, eline qaytarıptı. Xalıq burıńǵı zalım biydiń kelmeske ketkenine quwanıp qalıptı. Biraq, aradan birneshe kún ótkennen keyin bayaǵı kekli

biydiń gázzapları ákemdi ańlıp jatıp, óltirip ketipti. Áne, sonnan qalğan Jalǵızbay men edim. Anaw, jalǵız qábir meniń ákemniń qábiri, — dep bala eńkildep jılap jiberipti.

— Balam, onnan soń bul jerge qalay keldiń, ayta ber, — dep biyler, jabırlasıp, sorap qoymağan soń, bala solıǵın basıp:

— Ólgen xabarın esitip, izlep, elden shıǵıp kettim. Kelsem, góshlerin ǵarǵa-quzǵın jep, tek sawsağan súyekleri qalıptı. Bárin jıynap, sol tóbege kómp, elime kettim. Elime bargannan soń, eki aydan keyin, anam da óldi. Onı da jayǵastırıp, endi qayda keterimdi bilmey, ólgen ákemniń qábiriniń basına kelip jatsam, túsimde ákem mağan «oń tárepińde kúnniń astına bir kúnshilik jol jú. Bir bayǵa ushıraysań, soǵan shopan bolıp, otlı jer taptım dep, usı jerge qoylarıńdı aydap kel, sóyt te jata ber, balam», — dedi. Aytqanıday, baydı tawıp alıp, shopan boldım, mınaw qoyeshkiler sonıki, — dep bala sózin ayaqlaptı.

Biyler qula dúzde japadan jalǵız ózi ómir súrip júrgenine, onıń aqlına, danalıǵına hayran qalıp, azanda oylasıp, biyler alıp ketiwdi maqul kóredi. Solay etip, qoyların bayǵa tapsırıp, balanı alıp, Xiywaǵa jol tartadı. Bala jolda ketip baratırıp Xiywa xanınıń teńiz boyında, Xiywadan uzaqta jasawshı puqaralarına «yabıńdı kisnetpe, almawıtı baytalım ish taslaydı» dep ájiwa qılatuǵın sózleri yadına túsip, Xiywa xanına bir pánt bereyin dep oyladı. Neshe kún jol júrip, Xiywaǵa jetedi.

Bala qalanıń shetinde bir jerde biylerdi toqtatıp, bir mıltıq, bir túye, bir eshki ákelip beriwdi soraydı. Biyler hámмесin tayın, inam etedi. Bala kóshe boylap iyт kórinse atıp, óltire beredi. Bul xabar xanǵa jetip, xan balanı shaqırıp aladı. Bunnan keyin bala túyege minip, eshkini aldına óngerip, sarayǵa kirip barıptı. Ǵázeplengen xan balaǵa:

— Qaydan kelgen balasań, nege iyтlerdi atıp júrsеń? — deпти. Bala:

— Men teńiz etegindegi uzaqtaǵı puqaralarıńızdıń biri-men. Iyтlerińizdiń dawısınan bizler tınısh uyqılay almadıq, onnan keyin kelip, atıp atırman, — deпти. Xan ashıwlanıp:

— Haw, aqmaq bala ekenseñ ğoy, tuw alistağı siziñ elge Xiywanıñ iytleriniñ dawısı qalay jetedi? — dep balanı sóğıpti.

— Taqsır, biziñ yabılarımızdıñ kisenegeni siziñ almawıtı baytalıñızdıñ qulağına jetkende, iytleriñızdıñ dawısı bizlerge jetpey me? — depti. Balanıñ mına sózine tutılğan xan ne derin bilmey, tómén qaraptı. Sonda xannıñ «aqıllı» wáziri:

— Áybala, sen jekkemiseñ ya jası úlkeniñ bar ma? — depti.

Bala túyeni kórsetip:

— Mınaw meniñ jası úlkenim, — depti.

— Haw, jası úlken degenniñ mánisin de bilmeytuğın biy-shara ekenseñ-aw, aldıńda saqalı selkildegen jası úlkeniñ bar ma, dep sorap atırman? — depti wázir.

— Há, saqallı jası úlkeni soraysañ ba, — dep eshkisiniñ saqalın uslap turıp: — Mine, saqallı jası úlkenimiz, — depti. Usı waqıtta tunjırap otırğan xan kúlip jiberipti, qasındağı sheshen wáziriniñ de baladan jeñilip qalğanına hayran bolıptı.

Xan qasına shaqırıp alıp:

— Bala, sen uzaqtan, teñizdiñ boyınan kelgen bolsañ kim degenniñ balasıañ? Bunda nege keldiñ? — dep soray beripti.

— Taqsır, ákem Qalbay kókjal degen, óz atım Jalğızbay. Meniñ sizden tilegim usı waqıtqa shekem biziñ eldi qorlap, adam qatarına qospay keldiñiz. Jılda salıqtı basıp salıp, xalıqtı qıratuğın boldıñız. Mine, sonsha ğáziyneleriñ tolı altındı xalıqqa jumsamay, qurı saqlap qoyıpsız, óziñiz ólgen soñ, sonnan buyratuğın bir kepinlik shıt. Xalqıñ ash-jalañash bolıp atırғanda, siziñ altın saqlap otırғanıñız adamgershilik-ke tuwrı kele me, taqsır?» — depti.

Sonnan keyin xan da, xannıñ wázirleri de, bul balanıñ danışpanlıǵına, sheshenligine, mártligine hayran qalıptı. Neshshe kúnler xannıñ sheshenleri menen aytısıp, bárin jeñipti. Bala biylerin shaqırıp alıp, teñiz boyındağı ellerdi Xiywa xanının bir jılǵa alım salıqtan qutqarıp, xalqı toq, qurğın jasap, murat-maqsetine jetipti.

Sózlik

lám-mim demesten — úndemesten, hesh nárese aytpastan
otaǵasılar — jası úlkenler

enshime — qaramaǵıma, payıma
meter — xannıń xızmetkeri (hámeldar)
látte — góne, kir, patas kiyim
tınıǵayın — dem alayın
kekli — óshpenli
tuwsha — bir-eki márte tuwǵan jas eshki

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Biyler kimge joliqtı, olar ne tuwralı sóylesti?
2. «Tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman» degen qatarlardıń mánisin túsindirıń.
3. Balanıń ákesin ne ushin «Qalbay kókjal» dep ataǵan?
4. Ertekti tásirli oqıp, mazmunın sóylep beriń.

TÚLKI, TASBAQA HÁM TASKENE

(qaraqalpaq xalıq ertegi)

Bayaǵıda bir túlki hiylekerlik etip, taskene menen tasbaqanı shaqırtıp alıp, olarǵa:

— Úshewimiz sherik bolıp diyqansılıq eteyik. Sizler maǵan tek járdemshi bolsańız bolǵanı, al qalǵan jaǵınıń bárin ózim isleymen, — depti. Olar da kelisim beripti. Sóytip, úshewi bir kúnge wádelesip, bir dáryanıń quyar jerine barıp, bir tanap jerdi ólshep alıp, tórt múyeshine qazıq qaǵıp belgilepti. Onnan soń túlki suwmańlap:

— Men mına awıldan gúnde, aǵash moyıntırıq hám pazna sorap ákeleyin, sizler azı-kem kúte turıńlar, — deydi de ózi ketip qalıptı.

Túlki sol ketkennen qayıp kelmepti. Túlki kelmegennen soń, tasbaqa menen taskene oylasıp:

— Endi bul jerdi taslap ketsek bolmas, nede bolsa, táwekel, tarını ege bereyik, — dep ekewi sherik bolıp tarı egipti. Al, túlki bolsa, bular ne qılar eken dep sırttan hár waq bir xabar alıp júre beripti.

Gúz bolıptı. Tarı pisipti. Tasbaqa menen taskene pisken tarını orıp, qırmandı qızılap, buyırsa, búgin keshte qırman súzemiz, dep niyet etip otırsa, bayaǵı túlki qabın iynine salıp jalaqlap:

— Qirman tassın, joralar, qáne, keliń, qirmandı súzeyik! — dep tayın bolıptı. Sol waqıtta tasbaqa menen taskene buǵan hayran bolıp:

— Seniń qirman menen ne jumısıń bar? — depti. Túlki daw shıǵarıptı, daw kópke sozılıptı.

— Men de usı qirmanǵa sherikpen! — depti túlki. Buǵan tasbaqa ashıwlanıp:

— Túlki jora, bunıń qalay? Egisinde joqsań, oraǵında joqsań, seniki jónsizlik! — depti. Sonda túlki qaǵılǵan qazıqtı kórsetip:

— Men ózim bas bolıp, mına jerdi ólshep, qazıq qaǵıp belgiledim. Durıs pa? Aytırı, qáne, mına qazıqtı kim qaqtı? — dep taskene menen tasbaqanı sózden utajaq bolıptı. Sonda taskene aqıllılıq etip:

— Olay bolsa, qáne, úshewimiz juwırısamız. Kim burın ozıp kelse, qirmandı, sol alsın, — dep usınıs etipti. Túlki bul usınısqa kútá quwanıptı.

— Men túlkiden ozıp kelemen, al sen de ilajın tabarsań, — depti taskene tasbaqaǵa. Tasbaqa da bul sózge túsiniپ:

— Jaqsı! — dep kelisim beripti. Úshewi bir dalańlıqqa shıǵıp juwırısatuǵın jerge barıptı. Túlki ortada, tasbaqa oń jaqta, taskene shep jaqta turıptı. Túlki juwırar waǵında oń jaǵına bir qarap, shep jaǵına bir qarap, quyırǵın tawlap jiberipti. Sol waqıtta taskene shaqqanlıq etip túlkiniń quyırǵına jabısıp alıptı. Túlki hámmeden burın kelgenine maqtanıp, quyırǵın qirman betke qaray tawlay bergesinde, taskene art betinde turıp:

— Túlki jora, arman tur, tap sen burın ozıp kelgendeı, kóziń hesh nárseni kórmeydi ǵoy. Yaması, kishkeneniń jazıǵı bar ma? — dep shawqım salıptı.

Túlki artına qarasa, taskeneniń qirmanıń ústinde mardıyp otırǵanın kóripti. Túlki hayran qalıp:

— Sen qashan kelip qaldır? — deydi.

— Meniń kelgenim qashshan. Demimdi alıp otırǵanıma da biraz waqıt boldı. Sendey quyırıqtı tawlap júreyin be? — deydi.

Túlki taskeneniń qalay burın kelgenine hayran bolıp, pánt jep, ne qıların bilmey tursa, moynı sala qulash bolıp,

tarbañlap kiyatırǵan tasbaqanı kóredi. Pánt jep turǵan túlki tasbaqadan:

— Sen nege keshiktiń? — dep soraydı. Sonda tasbaqa túlkige:

— Hey túlki jora, sorama, bir-birewge dos bolǵan soń, dostıńdı ólimge qıymaydı ekenseń. Seniń ushın ótirik aytıp, uw jalap óldim azarda bir báleden qutılıp kiyatırman. Dostım, júrimiń bar eken.

— Ol qanday bále? — dep soraydı túlki. — Aytshı, dostım?

Tasbaqa túlkige:

— Astında atları, qolında búrkitleri, izinde tazıları bar bes-altı ańshı seniń izińdi kórip quwıp kiyatırǵan eken. Olar meni kórip toqtadı da:

— Túlkini kórdiń be? — dep soradı. Ólmey kórdim dep aytaman ba? Men ańshılardı góne bir izge salıp aldap jiberdim. Biraq, tazıları sonday izshil eken. Sirá seni tappay tınıshlanbas dep qorqaman. Paydalısı sol: sen bul jerde kóp turma, tezirek basıńnıń ǵamın je, dostım! Aqılımdı alsań, bul jerden házir ket! — dep óziniń ańshılardı «kórgen jaǵın» kórsetedi.

Sol waqıtta túlkige «tishqan tesigi mırn teńge» bolıp, kirerge tesik tappay, qayda keterin bilmey albirap, taskeneden aqıl soraydı. Túlkiniń tez ketiwin kútip turǵan taskene:

— «Bilay qaray ket» — dep ańshılar kóp júretuǵın jaqqa qolın silteydi. Túlki qorqqanınan hawlıǵıp, qabına da qaramay tura qashadı. Sonda tasbaqa qashıp baratırǵan túlkiniń izinen:

— Túlki jora, qabırńa az ǵana kewsen salıp bereyin, alıp ket! — dep baqıradı.

— Qap dep júrip, qápelimde, sap bolıp qalarman. Qabı da qurısın, tarısı da qurısın, — dep túlki artına da qayırılmaptı. Sol ketisinen zımǵayıp bolıp ketipti.

Sóytip, tarı qırmandı miynet etip mańlayın terletken tasbaqa menen taskene teńdey etip, bólisip alıptı.

Sózlik

gúnde — jer súriw quralı

moyintiriq — gúndeni tutastırıwshı qural

pazna — gúndeni jerge sıñiretuǵın, temirden islengen qural

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ertekte túlki, tasbaqa hám taskene obrazları arqalı qanday minezli adamlar súwretlengen?
2. Ertekti oqıp shıǵıp, túlki, tasbaqa hám taskeneniń qalay sherik bolǵanın túsindirıń.
3. Óngen zúraáttıń kimge tiyisli ekenin óz sózleriń menen aytıp berıń.
4. Tasbaqanıń túlkini qorqıtqan sózlerin oqıp, mánisin túsindirıń.

Naqıllar

1. Kópke juwırǵan, azdan bos qalar.
2. Miynet túbi — ráhát, qırman túbi — bereket.
3. Miynetsiz ráhát joq.
4. Saǵadaǵı suw ishedi,
Ayaqtaǵı uw ishedi.
5. Ekkende joq, tikkende joq, qırmanda tayar.
6. Miynet etseń erinbey,
Toyadı qarnıń tilenbey.

TÍYÍN

(qaraqalpaq xalıq ertegi)

Burıńǵı ótken zamanda bir gedey bolǵan eken. Ol gedeydiń bir ulı, bir qızı bolıptı. Ulınıń atı Tıyın, qızınıń atı Totı eken. Kúnlerdiń kúnde bulardıń ata-anası ólip, jetim qalıptı. Jetim ul menen qızǵa qáwender tabılmaptı. Aǵası qarındasına:

— Qaraǵım, kún kóriw qıyın boldı. Bul jerlerden basımızdı alıp keteyik, — deydi. Qarındası:

— Maqul boladı, aǵa, — dep izine ere berdi. Tıyın qarındasın ertip basqa bir elatlarǵa kún kóriw ushın talap izlep ketedi. Birneshe kún jol júrip, úlken bir patshanıń eline keledi. Bala ullı patshalıqtıń seyislerinde boladı. Seyisxanadaǵı atlardıń astın tazalaydı. Ot salıp baǵadı. Tıyın kem-kemnen

xanniń esiginiń aldın sıpiratuǵın boladı. Sóyte-sóyte xanniń shayın da demlep beretuǵın boladı. Bara-bara xanǵa xızmeti jaǵıp máhrem boladı.

Bir kúni xan ózine jaqsı qara úy soqtırmaqshı bolıp, onı neden islew kerekligin hámeldarları menen oylasadı. Sonda hámeldarları turıp:

— Uwiǵı gúmisten, keregesi altınnan, úydiń tórt jaǵına tórt gáwharı shamshıraq ornatılǵan bolsın, — deydi.

Patsha aqılǵóyleriniń aytqanıday etip úy dúzettiriw ushın gúllán sheber ustalardı jıydıradı.

Tıyın kúnde bir waqıtta patshaǵa sálemge keletuǵın edi. Patsha sarayına keletuǵın jolda úlken bir bayterek bar edi. Sol bayterektiń basına úlken bir Qara qus qonıp otırǵan eken. Tıyın bayterektiń qasınan óte bergende, Qara qus Tıyınǵa qarap:

— Há Tıyınım, Tıyınım, meni jaqsı kóreseń be, qarındasıńdı maǵan bereseń be? — deydi. Usılay etip, bul Qara qus Tıyınǵa úsh mártebe aytadı. Áwelgi eki márte ótkeninde qusqa hesh nárese dep juwap qaytarmaydı. Sońǵı úshinshi sapar aytıwında Tıyın qarındasına kelip:

— Há Tıyınım, Tıyınım, meni jaqsı kóreseń be, qarındasıńdı maǵan bereseń be? — deydi de turadı, bir Qara qus. Men áweli eki sorawına juwap bermedim. Endi oǵan men ne dep juwap beremen? — dep qarındasınan soraydı. Sonda qarındası:

— Men otırıp shańaraq bolaman ba, óziń bileseń. Kimge berseń de, men kete beremen, aǵa, — dedi qarındası.

Qarındası jáne biraz oylandı da:

— Meniń jasım jetti. Nashardıń jası jetken soń otırıwı qıyın. Qus ta bolsa, aǵa, meni soǵan bere ǵoy. Ol tegin qus emes shıǵar. Saǵan sharapatı tiyip júrer me eken? — dedi.

Aǵası qarındasına:

— Qaraǵım, qalıń malıńa ne alsaq boladı? — deydi.

Qarındası:

— Qudayǵa shúkir, házir kún kórgendey halıń bar. Házir qalıń mal alıp ne qılasań, kerek waqıtlarında alarsań, — dep juwap berdi.

Tań attı. Tıyn azan menen jáne patshağa sálemge ótip baratıp, bayağı qara qustı jáne kórdı. Bayterektiń basında otırǵan Qara qus Tıynǵa qarap:

— Há Tıynjan, bayağı aytqanımdı ne qıldıń? — dedi.

Tıyn:

— Saǵan qarındasımdı beretuǵın boldım.

Qara qus:

— Ondaý bolsa qarındasıńdı házir ákelip ber.

Tıyn ǵırıra izine qaytıp, qarındasın izine ertip Qara qusqa ákelip berdi.

Qara qus:

— Qalıń malına ne alasań?

Tıyn:

— Házir kerek emes, soń alarman, — deydi.

Qara qus qızdı ústine mingizip, Tıyn menen xoshlasıp, «Mına párdı usı terektiń astına kelip kúydirseń tayın bolaman» dep, bir párdı berdi de, ushıp ketti.

Tıyn xannıń qasına baradı.

Xan bayağı úydiń keregesin altınnan, uwıǵın gúmisten isletip boldı. Keregesiniń tórt jerine tórt gáwhar ornattı. Endi úyge shańaraq kerek boladı. Shańaraqtı neden islew haqqında óziniń hámeldar, wázirlerin keńesiwge shaqıradı. Keńeske kelgenlerdiń kóbisi shańaraqtı dándannan islewdi maqul taptı. Xan:

— Dándandı kim tabadı? — deydi.

Wázirler:

— Tıynjan tabadı, oǵan qırq kún máwlet beriw kerek. Qırq kún ishinde tapsa tapqanı, tappasa óltiriliwi kerek, — desti.

Bundağı maqset Tıyn wázirlerinen kóre abıroylı, aqıllı, xalıqqa jaǵımlı bolǵanlıqtan Tıyndı joq etiw ushın wázirler tárepinen ayılǵan edi. Tıynǵa dándandı tawıp keliw ushın qırq kún máwlet berildi. Tıynnıń basına jalǵızlıq túsip, qáwender, qostar tappay, úyine muńayıp qayttı. Jónekey kiyatıp bayterektiń qasına kelgende bayağı Qara qustıń berip ketken pári yadına túsip, onı otqa salıp tútetti. Sol waqıtta bayağı Qara qus tayın boldı.

Qara qus:

— Ağa, basıña ne is tústi? — dedi.

Tıyın:

— Shuğıllardıń sózi menen xan soqtırıp atırğan úyiniń shańarağı ushın qırq kún ishinde mağan dándan tawıp keliwdi buyırdı, — dedi.

Qara qus:

— Onıń ushın qapa bolma. Meniń menen júr, qarındasıńdı da kórip qaytarsañ, dándandı da tawıp bereyin, — dedi.

Tıyın úyine de barmastan, Qara qustıń arqasına minip, qarındasınıń úyine ketti. Úyine jaqınlağan waqıtlarda qarındası aǵasınıń aldına juwırıp shıqtı. Bir-biri menen qushaqlasıp kóristi. Aǵasın úyine alıp bardı. Qarındası aǵasınıń kórgen azapların esitti. Qarındasınıń úyinde bir kún bolǵannan soń Qara qus Tıyınǵa:

— Ağa, arqama min, — dedi. Jolǵa shıǵıp baratırıp Tıyınǵa:

— Bir jalmawız kempir bar. Onıń eki tisi bar. Kerek waqtında awzına salıp tis qıladı, kerek emes waqtında awzınan shıǵarıp tórine súyep qoyadı. Men seni arqama mindirip esikten kiremen, shańaraqtan usharman, sol waqıtta tórde súyewli turǵan eki tisti al, — dedi.

Qara qus sol barıstan tuppа-tuwrı ilashıqtıń awzınan kirdi. Tıyın tórde súyewli turǵan eki tisti dárriw aldına óńgerip aldı da, shańaraqtan shıǵıp ekewi bayağı bayterekke ushıp kete berdi. Jalmawız kempir tisinen ayırılıp qaldı. Tisiniń ashıwına shıdamay, birewdiń alıp ketkenin bilip, ózin tawdan taslap óledi. Qara qus Tıyındı bayterekke aman-saw ákelip, onıń menen xoshlasıp eline qaytadı. Tıyın xanǵa ákelgen eki dándan tisti alıp baradı. Xan dándandı ustalarǵa berdi. Ustalar dándannan dárriw shańaraq isledi. Úyiniń súyegi pittı. Xan wázirlerin jıynap alıp:

— Úyine ne jabamız, ushıǵa jabamız ba, ya maqpal ma? — dep soradı.

Wázirler:

— Ol aytqanların bul úyge miyasar emes ǵoy, — desti.

Patsha:

— Onda, ne miyasar boladı? — deydi.

Wázirler turıp:

— Bizden basqa bir jurtta jartı jağı zerbaraq, jartı jağı gúmis bir qoy bar. Sol qoydı taptırıp ákelip, kiyiz bastırıp japsañız boladı, — dedi.

Patsha:

— Bunı kim tabadı?

Wázirler:

— Tıynjan tabadı, oğan qırq kún mávlet beriw kerek. Qırq kún ishinde tapsa tapqanı, tappasa óltiriliwi kerek, — desti.

Patshanıń qısıwmetine shıday almay, tappaslıqqa bolmay, Tıyn tağı da Qara qustı shaqıradı.

— Ne boldı, ağa?

— Xan mağan tuwın tikti. Jartısı gúmis, jartısı zerbaraq júnli on qoy tabasań dedi. Bunı taba almayman. Bunnan ólip ketkenim jaqsı. Seniń menen aqıllasıwdı maqul tawıp, seni shaqırdım, — dedi. Qara qus:

— Sen ólme, qapa da bolma, qayğıрма da, jeti kúnnen soń usı bayterektiń túbinen on qoyıńdı bizden al, — dep Qara qus ushıp ketti. Jetinshi kún degende Qara qus on qoydı tayınlap ákelip berdi. Tıyn menen xoshlasıp, qaytıp ushıp ketti.

Tıyn qoydı patshağa ákelip berdi. Patsha bir jağı zerbaraq, bir jağı gúmis on qoydıń júninen kiyiz bastırıp, úzik tiktirip úyine japtı. Patsha wázirleri menen úyge kirdi hám wázirlerine qarap:

— Bul úydiń qanday kemisi bar? — dedi.

Wázirler:

— Siziń úyińizge ılayıqlı bir azada qız kemis, — dedi.

Patsha:

— Al, endi ol qızdı qaydan tabamız? — dedi.

Wázirler:

— Peri patshası Ábdiraman patshanıń qızı bar, sol sizge miyasar desti.

Patsha:

— Onı kim ákeledi?

— Tıynjan ákeledi, — dedi. Qızdı qırq kúnde ákele almasa onı ólimdar etińiz.

Patsha Tıyındı shaqırıp alıp qızdı tawıp ákeliwdi buyıradı.

— Qırq kún ishinde sol qızdı ákelmesen óltiremen! — dedi.
Tıyn:

— Ne ilaj, jaqsı, — dep shıǵıp ketti.

Patshanıń úyinen shıǵıp, bayterektiń qasına kelse, onnan burın Qara qus kelip jılap otır eken. Tıyn Qara qus penen amanlıq sorastı. Qara qus Tıynǵa:

— Meniń basıma múshkil isti saldıń. Ájelim sonnan bolmasa edi, — dep az ǵana qamsıqtı da, Tıyındı ústine mindirip uship úyine alıp bardı. Sol kúni qonıp, taǵı da onı arqasına mindirip, qıya shólge alıp ushtı. Biraz ushqannan soń Qara qus Tıynǵa:

— Aldırıda úlken bir taw bar. Sol tawdıń geweginde jalǵız ójire bar. Sol ójireniń ishinde jeti kúnde bir tamaq iship otırǵan, súyegi shaqqan bir ǵarrı bar. Sol ǵarrıǵa barıp, men sorqaynaǵan adamman dep jılay ber. Ǵarrı, sen ne azap shektiń dep sorar. Patshadan kórgen azabırıldı ayt. Meniń ákelgenimdi aytpa, — dedi.

Sóytip, ózi jerde qalıp, Tıyındı ǵarrıǵa jiberedi. Tıyn ǵarrını tabadı. Sálem berip, ǵarrınıń qolınan aladı. Muńın aytıp, Tıyn jılay beredi. Ǵarrı:

— Saǵan ne boldı? — dep soraydı.

Tıyn basınan keshken awhallardıń barlıǵın birim-birim ayttı.

Ǵarrı:

— Awzınan qanı kelgir Qara qus, saǵan meni aytqan eken, qartayǵanda úlken awır jumıs boldı. Patshanıń qızın búgin ákelip beremen. Sen jolǵa shıǵıp tur, — dedi.

Tıyındı jolǵa shıǵarıp, bir silkinip haqıyqat júrmel at bolıp shayqatılıp, jorǵalap, shomılıp atırǵan qızlardıń ústine qarap jóneldi. Qızlardıń ústinen arman bir, berman bir jorǵalap ótedi. Jorǵa attı uslap hár qız bir minip jorǵa súredi. Eń sońında Ábdiraman patshanıń qızı minedi. Sóytip, ǵarrı adam halına kelip:

— Kim zulımlıq qılsa, jábirleniwshi jaqsılıqqa shıǵadı. Menmenliktiń zawalı bar, kemliktiń kámalı bar, balam, kámalırna jeterseń. Alıp barǵan qızırıldı óziń alarsań. Bul qızdı ózińe baǵış ettik. Xannıń dońız bolıp, saǵan jamanlıq et-

ken wázirlerdiń iyt bolıp, patshaniń sanınan alıp quwalap júrgeniniń ústine barasań. Bunnan barıp qarındasıńdı alıp keterseń, — dedi Baba.

Jigit óz elatına qaytıp, jolǵa túsip rawana boldı. Ğarri «Awzınan qanı kelgir» degende Qara qus ólgen eken. Qara qustı jayǵastırıp Tıyın eline qaytıptı. Qalasına jaqınlaǵanda úlken shawqım shıqtı. Qarasa, patshası dońız bolıp, wázirleri iyt bolıp, patshaniń sanınan alıp júrgen eken. Bir ğarri kóptiń ortasınan shıǵıp:

— Dáwlet qusın ushırıń, kimniń basına qonsa, sol patsha bolsın, — dedi!

Qus ushadı, Tıyinniń basına qonadı. Qańǵırıp júrgen jalań-ayaqqa dáwlet qusı qonatuǵın ba edi dep kópshilik shataq shıǵardı. Qaytadan úsh sapar ushıradı. Úshewinde de dáwlet qusı Tıyinniń basına qonadı. Xalıq patshalıq gedeyge múnásip eken dep, Tıyındı patsha saylap qoyadı. Bayaǵı periniń qızın ózi alıp, maqset-muradına jetedi.

Sózlik

kerege — toǵay taldan hám jińishke qara taldıń qadasınan islengen qara úydiń qaptal bóleginiń bir bólegi

uwıq — qara úydiń negizgi bólekleriniń biri, iymek jaǵı keregeniń basına bekitilip, súymek ushı shańaraqqa kirgizilip, onı kóterip turatuǵın qada, sıraq

shańaraq — qara úydiń uwıqların biriktirip uslap turatuǵın toǵınan islengen dóńgelek sheńber

úzik — qara úydiń uwıǵınıń ústin aylandırıp jabatuǵın kiyiz

dándan — tis, pildiń súyegi

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tıyın ne sebep awıldan kóshiwge májbúr boladı?
2. Qara qus Tıyınǵa ne dedi?
3. Wázirler Tıyınǵa qanday jamanlıq isleydi?
4. Tıyın xanniń tapsırmaların qalay orınladı?
5. Ertekti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep beriń.

MIYNET PENEN TABÍLGAN AQSHA

Bir adamniń balası jalqaw bolǵan eken. Ákesi azannan keshke shekem jumıs islepti, al balası bolsa azannan keshke shekem biykar júredi eken. Adamlardıń qalay jumıs isleytuǵınlıǵın túsingisi de kelmepti. Tayar awqattı iship-jep, basqalar tigip bergен kiyimlerdi kiyip alıp júre beredi eken. Onıń ústine ákesiniń aqshasın ayamastan, sapırıp sawıp júre beripti.

Ol ákesiniń ábden janına tiyipti. Ol balasın miynetke úyretip, onı óz isine puqta adam etip shıǵarmaqshı bolıp, balasın qorńılas awılǵa aparıp, jılına bir altın teńgege jumıs islewge beripti.

Jalqaw jumıs islewge barǵısı kelmepti, biraq ne ilaj? Xojayın jalqawdı gedeydiń balası emes ekenligin bilip, bılay oylanıptı:

«Maǵan bul jigitti, meniń basqa xızmetkerlerim sıyaqlı jumıs islewge májbúrley beriwdiń ne keregi bar? Sebebi, onı maǵan jumıs islewge ákelmegen shıǵar. Eger de, men onı jumıs isletip, hálsiretip alsam, ákesi irenjip júriwi múmkin ǵoy!».

Sóytip, xojayın jalqawdı jumıs islewge májbúrlemepti. Ol isjaqpastı jaqsılap awqatlandırıp hám kiyindiripti. Sóytip júrgende aradan bir jıl da ótip, xojayın jalqawdı kelisim boyınsha bir altın teńge berip, úyine qaytarıp jiberipti.

Balası úyine kelipti.

— Qalay, balam, jumıs islediń be? — dep ákesi soraptı.

— Isledim.

— Islegen miynetińe haqı aldır ba?

— Aldım.

— Qáne, maǵan ber! Balası xojayınnan alǵan bir altın teńgeni beripti. Ákesi altın teńgeni alıp, hátte, oǵan qaramastan-aq dáryaǵa qaray ılaqtırıp jiberipti. Balası ákesiniń bunday ersi isine tańlanbaptı, kewil de bermepti. Aqsha degen ne, barlıǵı bolıp bir altın teńge ǵoy!

— Qáne, balam, — depti ákesi, usınnan taǵı bir jıl jumıs isle!

Oni ertip bir awılğa aparıp, bir xojayınğa beripti. Ol bul xojayın menen balası bir jıl xızmet islegennen soń miynet haqısı ushın bir altın teńge beriwge kelisipti. Bul xojayın da birinshi xojayın sıyaqlı bilay oylanıptı:

«Mağan bul jas jigitti meniń qanday adam ekenligimdi sınaw ushın jibergen bolıwı kerek. Onı jumıs islewge májbúrlemegenim jaqsı, bolmasa, keyin meni reyimsiz adam eken dep júriwi múmkin!»

Sóytip, ol jalqawdı jumıs islewge májbúrlemepti. «Qáleseń, isle, qálemeseń, júre ber», — depti. Jalqawdı jaqsılap awqatlandırıptı hám kiyindiripti. Aradan bir jıl ótkennen keyin, xojayın oğan bir altın teńgeni berip úyine qaytarıptı. Sóytip, balası uyine kelipti:

— Qáne, balam, jumıs islediń be? — dep soraptı ákesi.

— Isledim.

— Islegen jumısıńa aqsha aldıń ba?

— Aldım.

— Olardı mağan ber!

Balası ákesine bir altın teńgeni beripti. Ákesi altındı alıp, onı dáryağa qaray ılaqtırıptı. Balası ákesiniń bunday qılıǵına heshqanday kewil bólmepti hám de onnan «altındı ne ushın tasladıń?» — dep te soramaptı. Ákesi istiń óziniń qálegenindey bolıp shıqpaǵanın túsinipti.

Ol balasın úshinshi jılı uzaqtaǵı bir awılğa aparıp jumıs islewge beripti.

— Menińshe, sen, — depti xojayınğa, bay adam emes kórineseń, sonıń ushın men balanıń miyneti ushın heshqanday haqı soramayman. Pulsız isley bersin!

Sonda xojayın: «Bul jas jigitti mağan biykarğa ákelmegen bolıwı kerek» — dep pámlepti. Ol birinshi kúnnen baslap-aq onı jumıs islewge májbúrlepti. Bir minut otırıp dem alıwğa ruqsat etpepti. Oğan keshte, kún batqan waqıtta ǵana barıp awqat beripti. Usılayınsha kúnler óte beripti. Xojayın tań atıwdan ornınan turıp, jalqawdı da oyatıp jumısqa kirisipti. Ózi sharshamastan jumıs islep, jigitti de biykar turıwğa ruqsat etpepti. Jalqawğa miynet awır bolıp kórinipti. Ol «uh» dep ıńıranıp terge shomılıptı. Al, xojayın bolsa, onı sezbeğendey bolıptı.

O'gan tek minalardi g'ana qaytalay beripti:

— Men qalay islesam, sen de solay isleyseñ! Mennen heshqanday qalipsa! Jalqaw bolma! Haram tamaq bolma!

Jalqaw jumistan qashiwga bolmaytu'g'inin bilipti. Ol sol waqittan baslap, jumis islewge sonday shini'g'ip ketipti. Oni asiqtirwdir' keregi de bolmay qalıpti. Burınlari xojayin onı asiqtirip urisatu'g'in bolsa, endi basqasha, geyde maqtay baslaydı.

Soytip, jigit bir jil islepti. Qollari da abden qabarıpti, sulıw, taza kiyimleri de tozipti. Mawletli waqıt pitkennen keyin xojayin bilay depti:

— Seniñ ákeñ seni islegen miynetin ushin heshqanday haqı sora'gan joq, biraq sen sonday jaqsı islegenin ushin seni qurı qol jiberiwge bolmaydı. Má, sa'gan eki altın te'ge. Úyiñe kete ber!

Soytip, úyine ketipti. Ákesi o'gan ser salıp qarap, sez-dirmey mıyıp tartıp kúlip jiberip:

— Qáne, qádirli balam, jumis islediñ be? — dep sorapti.

— Isledim.

— Jaqsı islediñ be?

— Jaqsı isledim.

— Xojayin seniñ miynetin ushin sa'gan haqı toledi me?

— Eki altın te'ge toledi.

— Olardı ma'gan ber!

Soytip, balası eki altın te'gesin ákesine beripti. Ákesi ol altın te'gelerdi dárya'ga taslaw ushin umtla bergende, balası juwırıp barıp, onıñ qolına asılıpti.

Ákesi o'gan qarap:

— Sen ne bunshellı qorqıp kettiñ? — dep sorapti.

Sonda:

— A'ga, bul altınlardı suw'ga taslama! Men olardı awır miynettiñ arqasında taptım! — depti.

Sonda ákesi kúlimsirep:

— Balam, bul seniñ miynet penen tapqan aqshañ eken-ligin sezıp turman! Miynet penen tapqan aqshanı biykar'ga shashiw'ga bolmaydı. Endi sen bu'gan túsindiñ be? — depti.

— Túsindim, a'ga! — depti balası.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ákesi balasın miynet etiwge úyretiw ushın ne isledi?
2. Jumsawshı xojayın bala tuwralı ne oyladı?
3. Ákesi balasın qalay sınadı? Sol qatarlardı ertekten tawıp, oqıp berıń.
4. Bala miynet etiwdi qalay úyrenedi?
5. Bala ne sebep ákesiniń qolına asıladı? Balanıń sózin tekstten tawıp oqıń?
6. Ertekti tásirli oqıp, mazmunın sóylep berıń.

Naqıl

Qolı qıymıldaǵannıń awzı qıymıldaydı.

AÑIZLAR

Añızlar xalıq awızeki ádebiyatınıń bir túri. Ol, tiykarınan, gúrriń yaki qosıq túrinde de bolıwı múmkin.

Añızlar belgili bir adamnıń atına, is-háreketine baylanıslı dóretiliwi de múmkin. Geyde añızlar haqıyqat bolǵan waqı-yaǵa tiykarlanadı yamasa qıyalıy oylar basım bolıp ta keledi. Sonlıqtan, ol erteklerge de jaqın bolıp turadı. Onıń tiykarǵı ayırması: añızlar kóbinese tariyxta bolǵan adamnıń islegen isine, belgili bir dáwirde atqarǵan xızmetine baylanıslı boladı. Ol batır, el basshısı yamasa tilge ziyrek sheshen, qul-lası, xalıq dártn jırlawshı jankúyer bolıwı múmkin.

Onday adamlar tuwralı ayılǵan añızlar awızdan-awızǵa, atadan-balaǵa ótip, xalıq dóretpesi bolıp qala beredi.

Añızlarǵa qıyalıy oylar, qanshama kóp sózler aralassa da, tiykarǵı añızǵa aylanǵan adamnıń ózi qádimgi qarapa-yım adamnıń qatarında qala beredi. Mısalı, qaraqalpaq añız-larındaǵı «Tumaris», «Shıraq», «Soppaslı Sıpıra jıraw», «Asan qayǵı», «Jiyrenshe sheshen» hám taǵı basqalar bári xalıq qaharmanları.

TUMARIS

Kaspiy teńiziniń kúnshıǵar tárepinde qus ushıp óte al-maytuǵın sheksiz shól hám qırlarda massagetler jasar edi. Iran patshası Kir olardıń jerlerin basıp almaqshı bolıp, sa-parǵa atlanıptı...

Ol zamanlarda massagetlerge Tumaris degen aqilli, dana bir hayal basshiliq etken. Kir Tumaristi hiyle menen ózine boysındırmaqshı bolıptı. Tumaristiń eri ólgenligin esitken Kir onı ózine hayal qılıp alıw jolı menen massagetler jerine iyelik etiw rejesin dúzipti. Tumariske jawshı jiberipti. Ziyrek Tumaris mákkar patshaniń jawız niyetin sezipti. Patshağa hayal emes, massagetler eli kerekligin bayqaptı hám jawshılardı qabil etpepti.

Kir óziniń hiylesinen is pitpesligin sezedi. Ol Araks dáryası tárepten sallardan kópir islep, áskerin hám qural-saymanların sallargá salıp dáryanıń argı jaǵına ótedi.

Tumaris onıń barlıq is-háreketinen xabardar bolıp, tezlik penen oǵan shabarman jiberip, mına sózlerdi jetkizipti: — «Áy, midiyalıq maqtanshaq patsha! Bul niyetińnen qayt, sebebi, islep atırǵan islerińnen ózińe payda ya zıyan tiyiwin bilmeyseń. Tınıshlıq hám awızbirshilik penen óz jurtıńda húkimdarlıq qıl, biziń jurtımızdı ózimizge qaldır. Biraq, biz bilemiz, sen tınıshlıqtı qálemeyseń, sonıń sebebinen ádil másláhátimizdi tınlamaysań, massagetler menen gúresiwdi qáleyseń, kópir jasayman dep áwere bolma. Bizge ayt-sań, biz saǵan tiymeymiz, dáryadan úsh kúnlik jolǵa kóship ketemiz, biymálel dáryadan ótseń, soń júzbe-júz urısamız. Eger, biz benen dáryanıń jaǵasında ushıraspaqshı bolsań, onı ayt, biz de buǵan ırızı, tek námártlik qılma!»

Bul ádil gápplerdi esitip Kir alırıaptı hám tezlik penen Iran sárdarların toplaptı. Olargá waqıyanı aytıp beripti, másláhát soraptı. Kópshilik Tumaristi Iranǵa ákelip urıswdı másláhát etipti. Tek qáhárli wáziri Krez bul pikirge qarsı shıǵıptı. Ol Tumaristiń jerinde urıs ashıwdı talap etip, jol kórsetipti.

Sonnan soń Kir Tumaristiń jaǵadan uzaqlasıwdı sorap, dáryanıń Tumaris turǵan betinde urıs qılıwdı bildiripti. Tumaris wádesinde turıp úsh kúnlik jol basıp ketipti.

Kir óziniń áskerleri menen dáryadan ótipti. Kir dáryanıń sol jaǵasında segiz kún jol júripti. Keyin Krezdiń másláhátı menen massagetlerge hiyle duzaǵın qurıptı. Hiylesi nátiyjesinde massegetlerdiń kóp áskerleri qolǵa túsipti. Onıń ishinde Tumaristiń ulı Sparangiz de bar edi. Sparangiz óz-ózinen pushayman bolıp, ózin óltiripti...

Qattı sawash baslanıptı. Aytıwına qaraǵanda, kóshpeli qáwimler bunday ayawsız urıstı kórmegen eken.

Aqırı, massagetler bul qırǵında jeńiptı. Kirdi óltiriptı. Sonda Tumaris bir mesti adam qanı menen toltırıptı hám Kirdiń basın alıp keliwdi soraptı. Tumaris onıń basın meske batırıp, bılay depti:

— «Áy námárt, sen meni, urıstı ádillik penen jeńip shıq-qan bir hayaldı, mákkarlıq penen ulınan ayırıp, perzent daǵında kúydirdiń. Sen ómir boyı qanǵa toymadıń, men antıma sadıq qalıp seni qan menen suwǵardım. Birewdiń jurtına zorlıq penen bastırıp kirgenlerdiń jazası sol!»

Oqırın

Wa Tumaris, esińde me,
Erjetkenshe kónbey úyge,
Dúzde qashıp, kiyiklerge,
Keter ediń geyde-geyde?
Ash búrkitti sarıjaydan,
Mult ketkizbey atar ediń.
Qaqtıń suwın iship saydan,
Juldız qarap jatar ediń.

(I. Yusupov)

Sózlik

sal — ağash, qamıs hám t.b. biriktirip buwıp, suwdan ıǵıp ótiwge arnalǵan zat

mes — suyıq ishimlik quyıw ushın, kóbinese, jolǵa shıqqanda suw, qımız, ayran quyıp paydalanatuǵın eshki terisinen islengen idis

sarıjay — eski atıw quralı, oq jay

qaqtıń suwı — oy jerge jıynalǵan jawın suwı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tumaris qaysı qáwimge basshılıq etti?
2. Kir Tumariske qanday hiyle isletti?
3. Tumaristiń mártligin nelerde kóre aldırız?
4. Tumaris Kirdiń basın ne qıldı?

5. Balasınan ayrılgan Tumaristın awhalın túsindirín.
6. «Massaget jeri Tumaris ushın áziz» degen temada sawbet ótkerín.
7. Bala ana ushın eń birinshi baylıq ekenin tastıyqlawshı naql-maqal tawıp jazır.

SHİRAQ

Erte zamanda Sırdarya boyında kóship júriw menen tirishilik etken Sak qawiminiń basına awır awhal tústi. Iran patshası Dara Orta Aziyanıń ónimdar jerlerin basıp alıw ushın ushı-qıyır joq áskerleri menen Ámiwdaryadan ótti. Saklardıń ullı jası úlken aqsaqalları Saksfar, Umarg, Oamarisler bir otawğa jıynalıp, dushpandı qanday etip jeriwdi másláhátlesip otırğan edi.

Másláhát otawınıń aldına bir adam kelipti de ruqsat sorap ishke kiripti.

Bul Shıraq isimli ápiwayı bir padashı eken. Shıraq qanday niyette bul jerge kelgenin keńes aǵzalarına ayıp bergende, olardı hayran qaldırıptı. Ol: «Eger de sizler meniń balalarımdı hám aqlıqlarımdı toydırıp jáne kiyindiriwdi óz moyınlarıńızǵa alsañız, men óz janımdı ayamay, hiyle menen iranlılardıń láshkerlerin qırıp taslayman», — depti.

Aqsaqallar onıń iltimasın qabıl alıp ant ishti. Shıraq birden qaltasınan ótkir pıshaǵın suwırıp alıp, qulaq hám murnın sharta kesipti. Beti-júzi jan túrshigerlik awhalǵa túsipti. Solay etip, ol óz eline qıyanet qılǵan kisi sıqılında dushpan tárepke jol alıptı.

Daranıń qasına barıp, Shıraq óz qawiminiń ústinen shaǵım etipti. Ol Daraǵa usı taqılette sóz aytıptı: — «Áy patshalar patshası, men sizge bolǵan doslıǵım ushın usı awhalǵa tús-tim. Aǵayınlerim arasında Dara háziretlerine boysınayıq, degen edim, olar maǵan jabılıp, rehimsizlik penen qulaq-murnımdı kesip aldı. Niyetime jetip olardan ósh alıwıma járdem berin!»

Dara Shıraqtıń sózlerin esitip isenipti, ayanışlı awhalın kórip ayaptı. Shıraq pursattan paydalanıp Daraǵa ele de isenimli kóriniw ushın: — «Men dushpanlarımnan ósh alıw ushın sizlerdiń járdemińizge mıtájben. Men sizlerge

jol kórsetemen. Jeti kúnge jetetuǵın awqat hám suw alıp shıǵıńlar», — deydi.

Shopannıń bul sózlerin esitip iranlılar ǵayratlanıptı. Dara onı jol baslawshı etip tayınlaptı. Olar Shıraqtıń aytqanıday jeti kúnlık azıq alıp shıǵıptı.

Kúndiz-tún demey júrip otırıptı. Shıraqtan qansha kúnde jetemiz dese, ol jaqın qaldı dey beripti...

Shólistan, áptap, ıssı áskerlerdi sharshatıptı. Jetinshi kún de jetip kelipti. Láshkerbası Ranosbat aldanǵanın bilipti. Ol: — «Wádeńniń ústinen shıqpadıń, súyegi pás. Hámme jaq shólistan, sahralıq. Bul jerlerde adam júirse ayaǵı, qus ush-sa qanatı kúyedi. Kórip tursań ba, bizde azıq-awqat taw-sıldı. Sen ullı patshanı aldadıń. Seni ne májbúrledi?» — dep soraptı.

Shıraq láshkerbasınıń qan tolıp turǵan kózine tiklenip qaradı. Ol quwanışlı túrde kúlip jiberdi. — «Men jeńdim, jalǵız ózim pútkil áskerlerdi jeńdim, — dep quwanış aralas dawısı menen baqırdı, — janajan qáwimim saklar hám ana topıraǵım basına kelgen báleni alıp tasladım, basqınshı iranlılar láshkerin hálek ettim, tórt tárepińizdiń hárqaysısı je-ti kúnlık jol, qálegen tárepińizge kete beriń. Báribir hámme-ńizdi ashlıq hám suwsızlıq nabit etedi. Al, meniń qanı bol-sa usı jerde tógiledi».

Bul ashshı haqıyqat Ranosbattıń júregine nayzaday qadaladı. Ol haywanlarsha qılısh penen Shıraqtıń basın úzip taslaydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ańızdı dawıslap oqıń.
2. Mazmunın sóylep beriń.
3. El basına túsken qıyınshılıqtı Shıraq qalay jeńdi?
4. Bul ańızdı oqıp otırıp sizde qanday sezim payda boldı?
5. «Tuwılǵan jer — altın besik» temasında gúrriń ótkeriń.

Naqıl

Er basına kún tuwsa,
Etigi menen suw isher.

SHESHENLIK ÓNERI

JIYRENSHE SHESHEN HAQQÍDA

Burıngı ótken zamanda qaraqalpaqlardıń arasında Jiyrenshe degen aqıllı, sózdiń mánisin keltirip sóyleytuǵın sheshen adam bolıptı. Onı xalıq kórgenlikten Jiyrenshe sheshen dep ataǵan. Sol zamanda Jánibek degen xan bolıp, Jiyrensheni sózden utıp óltiriw ushın kóp hiyle islegen. Biraq ta, Jiyrenshe tapqırılıǵınan, aqıllılıǵınan xannıń qıyın sorawlarına durıs juwap berip, ólimnen aman qalıp otırǵan. Jiyrenshe menen Jánibek xan arasındaǵı gúrrińler xalıq arasında oǵada keń taralǵan. Solardan qısqaşa úzindiler keltiremiz.

Usı kitapta berilgen Jiyrenshe sheshen hámiyshe óz pikirlerin awızeki sheshenlik sóz benen aytqan.

Sońǵı izertlewlerde Jiyrenshe sheshendi Jánibek xannıń zamanında jasaǵan, tariyxta bolǵan adam sıpatında kórsetedi. Jiyrensheniń ańızları 1962-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları» degen toplamda basıldı. Sonday-aq, 1992-jılı A. Pirnazarovtıń «Jiyrenshe sheshen» degen miyneti baspadan shıqtı.

* * *

Jiyrenshe sheshenniń úlken bir baǵı bar eken. Baǵdı ózi egip, ózi tárbiyalap kámalǵa keltiripti. Bir kúni Jánibek xan Jiyrensheniń baǵınıń bar ekenin esitip, sózden jeńip, jazalı etiw maqsetinde, ústine diywananıń kiyimlerin kiyip, ózin tanıtpay, Jiyrensheniń baǵına kelip, onnan bir kese anar suwın soraptı. Jiyrenshe diywanaǵa bir kese anar suwın beripti. Erteńine xan taǵı diywana sıpatında, baǵqa kelipti.

Jiyrensheden:

— Hár tanap baǵırna neshe teńgeden salıq salıwǵa bolar?
— dep soraptı.

— Ol jaǵın xan taqsırdıń ózi biledi daǵı, — dep juwap beripti Jiyrenshe.

Xan sarayına qaytıp ketip Jiyrenshege kóp etip salıq salıptı. Jiyrenshe úyinde otırıp, bul xannan kelgen bále ekenin biliptı. Aradan bes-altı kún ótkennen keyin xan tağı da diywana sıpatında baǵqa kelip Jiyrensheden anar suwın soraptı. Jiyrenshe anar suwın beriw ushın, úyine kirip keshigińkirep shıǵadı. Bir kesegе anar suwın jartı etip quyıp diywanaǵa usınıptı. Diywana sonда Jiyrensheden ne ushın úyinen keshigip shıqqanın hám anar suwın jartı etip ákelip bergenin soraptı.

Sonda Jiyrenshe:

— Burın eki anardan bir kese anar suwın alatuǵın edim, al bes-altı kúnnen berli jeti-segiz anarǵa da bir kese tolmay qaladı. Bunıń sebebi, házir xanımızdan ádalat ketti, sol ushın, anar suwınan da bereket ketti, — dep juwap beripti.

Xan sarayına qaytıp kelip, Jiyrensheniń salıǵın qısqartıp, erteńine tağı da diywana sıpatında baǵqa baradı. Bul kúni Jiyrenshe xanǵa bir kese anar suwın toltırıp ákelip beredi.

Xan sonда:

— Ne ushın búgin keseńiz tolı bolıp keldi? — dep soraydı.

— Keshe xan salıqtı kóp salıp, biraz ádalatsızlıq etip edi, al búgin salıqtı qısqartıp táwbege keldi, sol ushın anar suwına bereket kirip, kese tolı keldi, — deydi Jiyrenshe.

Sol jerde xan ózin Jiyrenshege tanıstırıp, sózden utılǵanın moyınlap, endigiden bılay Jiyrenshege salıq salmawǵa wáde beripti.

* * *

Jiyrenshe sheshen Jánibek xan menen birge júredi eken. Ol xanǵa jaǵıp, abıroyı da joqarılaptı. Bunı xanniń wázirleri jaqtırmaptı. Olar Jiyrensheniń abıroyınıń ósiwinen qorqıp, onı xanǵa jamanlap, óltirtpekshi bolıptı. Biraq, xan Jiyrensheni óltireyin dese ayıbın taba almaptı.

Bir kúni xan Jiyrenshe menen ańǵa shıǵıp, jolda kiya-tırıp, bir kólge ushırasıptı. Sonda turıp xan Jiyrensheden:

— Kóldiń ishindegi qamıslar ne ushın bas shıǵarmay tur? — dep soraptı.

— Bul qamislar shóllep turıptı, taqsır, — dep juwap beripti Jiyrenshe. Sonda xan Jiyrenshe meniń sorawıma durıs juwap bere almadı, endi nağız ólimdar boldı dep oylap júre beripti. Bir jerlerge kelgende, xan Jiyrenshege at suwǵarıp alayıq depti. Buni Jiyrenshe de maqul kórip, atın kóldiń ishine aydap jiberip, attıń basın qańtarıp tura beripti. Sonda xan:

— Sen ne qılıp tursań, atıńdı suwǵa jibermey? — dep soraptı.

— Atımdı tuyaǵınan suwǵarıp qoyıppan, — dep juwap beripti Jiyrenshe.

— Attıń tuyaǵınan suw ishkenin kórmedik, sen ólimdar boldıń, — dep xan taǵı júrip kete beripti. Sonda ketip baratırıp Jiyrenshe xanǵa:

— Taqsır, bir qasıq qanımnan keshseńiz, joldaǵı bergen sorawlarıńızǵa bergen juwaplarımnıń mánisin aytıp bereyin.

Birinsisinde qamıstı shóllep tur degenimniń mánisi; kópten berli jawın jawmaǵanlıqtan kóldiń suwı ashshı boladı, sonlıqtan, qamıs ta bas shıǵarmaydı.

Ekinshisinde attı tuyaǵınan suwǵarıp turıppan degenim, kóldiń suwı ashshı bolǵanlıqtan, kóldiń suwın ishken attıń ishi ótedi, al tuyaǵınan nár alıp, attıń shóli qanadı, — dep juwap beripti. Sóytip, Jiyrenshe ólimnen qutılıp qalıptı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jiyrenshe degen kim? Tekstten oqırń hám muǵallimniń járdemi menen onıń mazmunın talqılań.
2. Jiyrensheni xan qanday jollar menen sınadı?
3. Jiyrenshe awır salıqtan qalay qutıladı? Tekstten tawıp oqıp, óz sózleriń menen sóylep beriń.
4. Jiyrensheni xannıń wázirleri ne ushın jaqtırmadı?
5. Ańǵa shıǵıw saparında xan onı ne ushın gúnalı etti? Jiyrensheniń xannıń sorawlarına bergen juwapların tekstten oqıp, mánisin túsindirıń.
6. Jiyrenshe sheshen tuwralı esitken, oqıǵan ańız sózlerińiz bolsa aytıp beriń.

Naqıl

Sóz júyesin tapsa,
Mal iyesin tabadı.

KÚLDIRGI SÓZLER

Kúldirgi sózler — bular belgili bir qisqa syujetke qurilgan, aytilganda kúlki tuwdıratuğın, kólemi úlken bolmağan awızeki prozalıq dóretpeler.

Kúldirgi sózler ózleriniń dóreliwi, taralıwı hám qollanıwı jađınan uzaq dáwirden baslap házirgi kúnde de keń aytilıp júrgen awızeki xalıq dóretpesiniń bir túri. Kúldirgi sózlerdiń bahası bárinen de burın olardıń dóretiwshileriniń tapqırılıǵında.

Hárbir xalıqta kúldirgi sózler belgili bir adamlardıń atına baylanisli aytilıp, soń qaharman qılıp aytıw dástúr bolıp ketken. Bul jağday pútkil dúnya xalıqlarında ushırasadı. Al, shıǵıs xalıqlarınıń barlıǵında derlik Xoja Nasraddin atı ańızǵa aylanǵan. Bul xalıqlardıń hámмесinde aytilǵan, aytilıp kiya-tırǵan kúldirgi sózler Xoja Nasraddin atına baylanıstırıladı. Al, qaraqalpaqlardıń kúldirgi sózleri Xoja Nasraddin, Aldar kóse atlarına baylanıstırılıp aytılsa da, biziń xalqımızdıń kúldirgi sóziniń tiykarǵı qaharmanı — Ómirbek laqqı bolıp esaplanadı. Laqqı dep kúldirgi sóz aytatuğın adamlardı, óz sózi menen kúldiretuđın, basqıshıl, sóz basqısınıń ustasın, sheberin aytadı.

Ómirbek laqqı, haqıyqatında da, XIX ásirdiń ekinshi yarımında Shimbay dógereginde jasaǵan adam. Ol óz dáwirinde-aq ushırma sóz aytıw boyınsha atı-hawazı pútkil elimizge jayılǵan kórkem sóz jarıstırıwda aldına adam salmaǵan kisi bolǵan. Qaraqalpaqlar arasında aytilǵan kúldirgi sózlerdiń barlıǵı derlik Ómirbektiń atına baylanisli aytiladı.

ÓMIRBEK LAQQÍ

SHAPPASAÑÍZ DA JETESIZ

Ómirbektiń jas waqtı eken. Ómirbek bir kúni joldıń boyında tursa, bir topar xannıń jasawılları kele beripti.

Olar Ómirbektiń janına kelip irkildi de:

— Yabınıń jolı qaysı? — dep soraydı.

— Attan túsip keliń, kórsetemen, — depti Ómirbek.

Jasawıllar attan túsip Ómirbektiń janına kelipti. Sonda Ómirbek joldıń ortasında taltayıp turıp:

— Mınaw arbanıń degershiginiń jolı, — dep kórsetipti.

— Shabıń, úyi kúygirdiń balasın! — depti jasawıllar.

— Shappasañız da jetesiz, jol jaqın, — depti Ómirbek.

— Berip jiberiń, aqmaqtıń balasına! — degende Ómirbek:

— Berseñiz beriń, qaytarsın alarsız, — depti.

— Salıp jiberiń, nadannıń mańlayına! — depti jasawıllar.

Ómirbek:

— Salsañız salıp jiberiń, ayırılısqan jerde alasız, — dep juwap beripti.

Jasawıllar ne derin bilmey shawıp óte beripti.

* * *

Ketip baratırğan jolawshılar Ómirbekten: — Jası úlken, mına jol qayaqqa baradı? — depti. Sonda Ómirbek:

— Men házir 40 jasqa shıqtım, usı dáwir ishinde bul joldıń hesh jaqqa barğanın kórgen joqpan. Usı jerde turadı da qoyadı, — depti.

* * *

Bir kúni Ómirbekten jorası neshege keldiń, — dep soraptı.

— Jasım eliwde, — dep juwap beripti Ómirbek.

Jáne bir 5 — 6 jıldan keyin soraǵanda da «50»de dep juwap beripti.

Jorası Ómirbekke: — «Men sennen bunnan 10 jıl burın soraǵanda da «eliwde» dep juwap berdiń. Sirá, sen alpis-

qa shıqpaysañ ba?» — degen eken. Ómirbek oǵan, adam degen bir sózli bolıwı kerek, eliw degen bolsam, sol eliwde tura beremen, — dep juwap bergен eken.

XOJA NASRADDIN

Bir kúni Xoja Nasraddin dostısınıń úyine kelse ol úyin tazalap atır eken. Xoja onnan:

— Háy dostım! Ne islep atırsań? — dep soraptı.

— Á, Xoja ekenseń ǵoy! Mınaw eskirgen kiyim, qaǵaz, kitap — bárin órteyin dep atır edim, — deydi dostı.

— Qoy, dostım! Kiyim eskirgeni menen kitap eskirmeydi. Kitaptıń sırtı eskirgeni menen ishindegi aqlı sózi eskirmeydi, — depti sonda Xoja Nasraddin.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ómirbek óz ornı menen qalay sóylegen?
2. Ómirbek haqqında bilgenlerińizdi aytıń.
3. Ómirbektiń sózlerin oqıń, sóylep beriń.
4. Ne ushın Xoja Nasraddin kitaptı órteme deydi?
5. Xoja Nasraddin haqqında nelerli bilesiz?
6. Kitaptıń áhmiyeti haqqında aytıp beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǴLÍWMAT

XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESI MENEN JAZBA ÁDEBIYATTÍŃ BAYLANÍSÍ HÁM ÓZGESHELIGI

Kórkem ádebiyat — xalıqtıń ómir aynası. Kórkem ádebiyat xalıq awızeki dóretpesi hám jazba ádebiyat bolıp bólinedi. Hárqanday kórkem shıǵarmanı sıpatlap turatuǵın belgiler bul ekewine de tiyisli. Barlıq ádebiy shıǵarmalar sıyaqlı folklorlıq shıǵarmalar da turmıstı kórkemlep súwretlep, obrazlar arqalı tanıydı. Turmıs hádiyselerin oqıwshınıń kóz aldına esletedi.

Sonıń menen birge, xalıqtıń awızeki dóretpesi, tiykarınan awızsha dóretiledi hám taraladı. Olar birewden-birew yadlap

aliw yamasa jazip aliw joli menen taraladi. Atqariwshıları boladi, waqıttırń ótiwi menen shıǵarmanıń dáslepki dóretiwshisi umıtılıp, xalıq múlkinе aynalıp ketedi.

Al, jazba ádebiyatta bolsa, shıǵarmanıń avtorı belgili bolıp, onıń avtorı saqlanıp keledi. Olarǵa atqariwshılar óz dáwirine say ózgerisler kirgiziwi múmkin. Sonlıqtan da, awızeki ádebiyattaǵı dóretpeler bir-birinen ayrılıp, kóp variantlı bolıp keledi. Mısalı, bir ertek yamasa bir dástandı aytiwshılar ózinshe aytadı. Olar bir-birinen ayrılıp turadı.

Al, jazba ádebiyatta kóp variantlılıq bolmaydı. Jazıwshınıń ózi qayta islegende ǵana basqasha variantın jazıwı múmkin, biraq ol kópshiliktiń shıǵarması emes, sol jazıwshıǵa tiyisli.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ádebiyat sózi qaysı tilden alınǵan hám qanday mánini bildiredi?
2. Sen qaysı tilde jazılǵan kórkem shıǵarmalardı oqıǵıń keledi?

JAZBA ÁDEBIYATTAĞÍ ERTEKLER

JAZBA ÁDEBIYATTAĞÍ ERTEK HAQQÍINDA TÚSINIK

Belgili xalıq shayırları hám jazıwshıları xalıq awızeki dóretpeleri bolğan folklordan keń paydalanadı. Olar naqıllardı, aforizmlik sózlerdi ózleriniń shıǵarmalarına kirgizedi.

Sonday-aq, folklorlıq shıǵarmalardıń syujetin, ayırım obrazların da paydalanıp shıǵarma dóretdi.

Ózleriniń dóretpelerin rawajlandırıwda folklordan paydalanbağan jazıwshı hám shayırlardı tabıw qıyın.

Belgili qaraqalpaq shayı Berdaq Ğarǵabay ulı óziniń «Aqmaq patsha» dástanınıń syujetin erteklerden alıp jazdı. Al, oqıwshılarımızǵa ózleriniń shıǵarmaları arqalı tanılğan súyikli shayı hám jazıwshılarımız N. Dáwqaraev, Á. Shamuratov, I. Yusupov, T. Jumamuratov hám taǵı basqalardıń dóretpelerinde erteklerdiń syujetinen paydalanıp jazılğan shıǵarmalar oǵada kóp.

Dúnya ádebiyatında Anderson, K. Chukovskiy hám taǵı basqalar ádebiy erteklerdiń jaqsı úlğilerin dóretken. Olardıń bul shıǵarmalarınıń tárbiyalıq áhmiyeti oǵada úlken. Belgili rus shayı A. S. Pushkin de folklordıń ertek janrınan paydalanıp, balalar ushın birneshshe poema hám ertekler dóretti. Onıń «Balıqshı hám altın balıq haqqında ertek» shıǵarması da jazba ádebiyattaǵı erteklerge jatadı. Usı kitapqa kirgizilip otırǵan M. Dáribaevtıń «Altın júzik», T. Jumamuratovtıń «Kiyiktiń eki ılaǵı» shıǵarmaları da ádebiy erteklerdiń jaqsı úlğilerinen bolıp esaplanadı.

MÍRZAĠALIY DÁRIBAEV

(1909 — 1942)

Mirzaġaliy Dáribaev—shayır, jazıwshı hám dramaturg. Ol 1909-jılı Qońırat rayonında tuwılǵan. Onıń «Qosıqlar», «Gúreste jeńiwshiler», «Qálbiyke» hám taǵı basqa qosıqlar toplamları, «Kóklen batır», «Árman», «Ġárip-Ashıq», «Jańa adamlar» atlı pyesaları bar. Jazıwshınıń «Mırńlardıń biri» povesti qaraqalpaq prozasınıń qalıplesiwinde ayrıqsha áhmiyetke iye.

M. Dáribaev 1942-jılı dúnyadan ótti.

ALTÍN JÚZIK

Bir bar eken, bir joq eken,
Ash eken de, toq eken,
Ala ġarǵa azanshı eken,
Qara ġarǵa qazanshı eken.

Sonda Berdimurat degen bir bay bar eken.

Ol oǵada bay eken,
Malı-jayı say eken,
Baydıń kewli jay eken,
Jeri jipektey jaynaǵan,
Bódene, búlbúl sayraǵan,
Bir qalıń toǵaylıq ortasında eken.

Onıń súriw-súriw qoyı, pada-pada malı, úyir-úyir jılqıları:

Biri jatıp, biri turıp,
Biri gúysep, biri júrip,

toǵayda emin-erkin, jayılatuǵın edi. Urıdan, bóriden saqlanıw ushın hár túlik malına eki-ekiden malay saldı.

Esigindegi gúllán malayları,
Kesh jatıp, erte turıp,
Ash júrip, dińkesi qurıp,

Dim qıyın ómir súrip,
 Tınbay jumıslar qılıp,
 Jılap-eńirep júre berdi.
 Berdimurat
 Jaqsı kiyimler kiyinip,
 Qabaǵın úyip,
 Mushın túyip,
 Malayların urıp,
 Tabanın tilip,
 Duzlı suw quyıp,
 Shadlanıp, shalqıp tasıp,
 Taltańlap ayaǵın basıp júre berdi.
 Baydıń qozısın baǵıp,
 Ayaǵın tomar qaǵıp,
 Kóz jası moynına aǵıp.

Segiz jasar Seytjan degen qara domalaq jetim bala da júrdi. Beti-qoli batpan kir, kiyimi joq, jónli bir qarasatuǵın adamı da joq, baqanıń qarnınday qarnı bir qampayıp, bir toymadı. Onıń ústine jumıstan heshbir tınbaydı. Sonlıqtan, azıp-tozıp, moynı ırǵayday, biyti torǵayday, sıyraǵı sırnayday bolıp júdá júdedi.

— Qaraǵım, dep qarasıp, bawırına basıp, tamaq berip, biytin qarap, kiyimin juwıp beredi degen jalǵız anası bolsa, Berdimurattıń úyiniń digirmanın tartıp, otın tasıp, otın jaǵıp, basınan biyti aǵıp, ózi menen ózi bolıp júripti.

Bir kúni erte turıp,
 Baydıń úyine kirdi,
 Tamaq sorap az turdı,
 Biraq tamaq bermesten,
 Berdimurat onı urdı.

Sonlıqtan, jılap-jılap, Seytjan qozılardı baǵıp, óriske ketti:

Qozını jaqsılap baǵıp,
 Shólletpey suwǵarıp,
 Awılǵa keldi túske alıp.

Seytjan ózi ash bolgan menen baqqan qozlari o'gada toydi, sonliqtan, jayilwdi da qoydi. Kún issi, tal tús bolgan edi, qozilardi shertektiń sayasına jatqızıp, ózi baydıń úyine keldi. Maydan issi bolgan menen úydiń túńligi jabıwlı, o'gada salqın edi. Úyde adam joq, tek gana kókiregi qırıldap, tarğıl pıshıq gana jatır. Seytjan az gana turdı da, dasturqandağı zağarani kórdi. «Adam joq goy, mına zağaradan yarım zağara alıp, shertektiń astına barıp jeyin, urlıq bolmas, azannan berli nárse tatpay júregim sazıp, óletuğın boldım goy», — dep yarım zağarani kóyleginiń ishine, qoltıǵına tıqtı da, juwırıp shıǵıp ketti.

Seytjan maydanǵa shıǵa bergende:

— «Jetim kúshik, ne alıp baratırsań?» — dep baqırdı, Berdimurattıń qızı Qánigúl. Ol pıshıqtay, júrmegе erinip, balpańlap basıp, qaptalındağı qońsı úyinen kiyatır edi.

— «Hesh nárse» — dedi de, Seytjan qoltıqtı qısıńqırıp, juwırıp júrip ketti. Qánigúl úyge kirdi.

* * *

Aradan az gana waqıt óter-ótpesten Qánigúl shertektiń astında zağara jep jatqan Seytjandı shaqırdı. Bir tislem nani qalıp edi, onı Seytjan eki shaynap bir jutıp, juwırıp keldi de:

— Há, ne deyseń?

— Júzikti nege aldırń?

— Júzik degen ne?

— Ber dárhal!

— Haw, túsindirip aytsań-a, júzik degen ne?

— Iliwli turǵan kamzolımnıń kisesinen altın júzigimdi urlap alıpsań, sonı ber deymen.

— Apajan-aw, alǵanıń joq edi goy, — dep Seytjan azar-bezer boldı.

— Sennen basqa heshkim alǵan joq, jańa sen alıp ketipseń, — dep Qánigúl dúmpishtiń astına alıp, ólgeyliden urdı.

Almağan altın júzigin qaydan tawıp bersin. Seytjan «apajan, alǵanıń joq», — dep jılaydı. Bunı Seytjannıń apası

kórip, «balamdi urǵansha ózimdi ur» — dep Seytjannıń ústine jıǵıldı. Sonıń arasında Qánigúlđıń atası Berdimurat penen anası keldi. Qánigúl jılamsırap turıp: «Altın júzigimdi jetim kúshik aldı» — dep ata-anasına shaǵındı. Berdimurat Seytjandı shaqırıp alıp, mushın túyip, qabaǵın úyip, qáhárin jayıp ashıw tonın kiyip turıp:

lyttiń urı balası,
Ber júzikti ólerseń,
Házir qorlıq kórerseń, —

dep gijindi. Seytjan «alǵanım joq» — dep oǵan da ayttı. Biraq, Berdimurat «Sennen basqa heshkim de alǵan joq», — dep Seytjandı iytke taslatpaqshı boldı. Seytjannıń anası «Balamdı óltirgenshe ózimdi óltir», — dep Berdimurattıń ayaǵına jıǵıldı. Sonıń arasında Berdimurat óziniń adamların shaqırıp alıp, Seytjannıń anasın birewge bekkem uslatıp qoydı da, Seytjandı baylawlı turǵan qabawıq iytıń aldına alıp barıp tasladı.

Jolli julmalap talay basladı. Qánigúl qızıǵına qarap kúlimsirep qoydı.

Seytjandı iyt talap, shala jansar etken waqıtta, iytten alıp, bılay súyrep tasladı. Anası: «Seytjanım» dep qushaǵın ashıp ústine quladı.

Sonıń arasında awıldıń balaları menen suwǵa shomılıp júrgen Berdimurattıń kishi qızı Gúljan keldi. Ol baǵana júziktiń aynalasına shúberek orap, apasınıń altın júzigin qolına salıp ketip edi. Keliwi menen-aq «Apa, má altın júzigiń», — dep Qánigúlge berdi. Qánigúl kúlimsirep júzigin aldı.

Sol máhálde Seytjan «a-p-a» dep azıraq qozǵalayın dedi.

Bunı maǵan, bayaǵıda, bala kúnimde ákem aytıp bergendi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Berdimurat degen kim?
2. Seytjan hám onıń apasınıń kún kórisi qalay? Ertekten tawıp oqır.

3. Seytjan ne sebep jazalandı?
4. Qánigúldırń jala jabıwı durıs pa?
5. Altın júzik kimnen tabıladı?
6. Ertekti oqıp, ádillik penen ádilsizliktiń, jaqsılıq penen jawızlıqtıń parqın túsindirıń.
7. «Awzı qıysıq bolsa da, baydırń ulı sóylesin» degen naqıldırń mánisin ertekke baylanıstırıp sóylep berıń.

Naqıllar

1. İlaq mańıray suw kesher,
Jetim jılay kún kesher.
2. Birewge etseń jamanlıq,
Bolmaydı keyni amanlıq.
3. Ańlamay sóylegen,
Awırmay óledi.
4. Oynap sóylesseń de,
Oylap sóyle.

TILEWBERGEN JUMAMURATOV

(1915 — 1990)

Tilewbergen Jumamuratov — lirik hám satirik shayır. Shayırdıń dáslepki «Júrek muhabbatı» qosıqlar toplamı 1956-jılı basılıp shıqtı. Onıń «Doslıq», «Menıń zamanlaslarım», «Dáwran juldızları», «Tolqında», «Káramatlı tulğa», «Túrli ótkeller», «Doslıq haqqında qosıqlar», «Ómirimniń ózi filosofiya» atlı toplanları baspadan shıqtı. Onıń gúrrińleri hám ocherkleri «Muhabbat sırı» kitabında járiyalandı. Onıń lirikalıq qosıqları menen ataqlı «Makariya sulıw» poeması rus, ózbek, tatar hám basqa da tillerge awdarılıp baspadan shıqtı.

T. Jumamuratov xalıq erteklerindegi waqıyalarğa hám obraz jasaw ózgesheliklerine súylene otırıp balalarğa arnalğan bir qansha shıǵarmalar jazdı. Usı kózqarastan, onıń «Qásiyetli gáwhar tas hám aqıllı shopan haqqında ertek», «Kiyiktiń eki ilaǵı» hám taǵı basqa shıǵarmaları diqqatqa ilayıq.

KIYIKTIŃ EKI ÍLAǴÍ

I

Munarlanğan shır biyik,
Shıǵıs jaǵı tuńǵıyıq.
Keń Ústirtti jaylağan,
Neshe talay mıń kiyik.

Qoya tursın basqası,
Ushırap tawdıń jasqası.
Adastı bir aq quyırq,
Basında bar qasqası.

Qasında eki ilağı,
Tikireygen qulağı.
Say jağalay oynaqlap,
Úshewi shıńnan quladı.

Kelgendey-aq qonaqqa,
Gezlesti bir bulaqqa.
Suwı shiyrin, oti mol,
Kiyik penen ilaqqa.

Jay turadı, jay jatıp,
Balaların oynatıp.
Házlik qurdı úshewi,
Ketkeninshe kún batıp.

Qalıp sonda kúneltti,
Aradan neshe kún ótti.
Qáwipsiz júrip janıwar,
Tamashanı údetti.

Kórmey heshbir jábirdi,
Ótkerdi solay ómirdi.
Úshewi de kem-kemnen,
Tulıptay bolıp semirdi.

Gezlespes topar jaqını,
Ne bolar istiń aqırı?...
«Bólingendi bóri jer»,
Degen xalıqtıń naqılı.

«Bir tawdağı bir kiyik»,
Párwaysız júrip zińkiyip.
Patiratqa duslastı,
Bul júriske «kóz tiyip».

Talay qoydı sulaytqan,
Neshshe jandı jılatqan.
Qasqırdıń kókjal sırtlanı,
Suw iship atır bulaqtan.

Zańǵardıń málim talabı,
Kiyikti kózi shaladı.
«Qızıl kórgen ǵarǵaday»
Telmirip jaman qaradı.

Keledi kiyik shapqılap,
Ol da kórdi, saq biraq.
Qashıwǵa meyil bergende,
Tańlanıp turdı aq ilaq.

Sezbeydi dushpan eken dep,
Qaraydı qayta erkelep.
Qıyalı buzıq sum qasqır,
Qarsı júrdi entelep.

Kiyik qashtı haplıǵıp,
Óz demine mantıǵıp.
Ermey eki ilağı,
Qısıldı qattı jan shıǵıp.

Izine qayta oraldı,
Ján-jağına qarandı.
Qaytarıwǵa shama joq,
Minaw kókjal haramdı.

Kirerine say da joq,
Qashıwdan basqa payda joq.
Móldir kózli jaslarda,
Dushpan degen oyda joq.

Qásekeń keler jalaqlap,
Qızıl tili salaqlap.
Oynaqshıydı kózleri,
Ílaqlarǵa qarap tap.

Minekey, jawdıń jamanı,
Ananıń qurıp hamalı.
Birim-birim ilaqtı,
Qamtip qashtı shamalı.

Ílaqlar sonda zip berdi,
Qasqır da dárhal táp berdi.
Qalpallaw qawıp sanınan,
Kiyikke tisin ótkerdi.

Kiyik birden tuwladı,
Tula boyı juwladı.
Anası qayım kelgen soń,
Ílaqtı qasqır quwmadı.

Sol waqta tuyaq sart etti,
Jawızdıń kózi jarq etti.
Balanıń, jannıń ashıwı,
Kiyikti de márt etti.

Qasqırdıń shıǵıp bir kózi,
Qańsıláp qaldı bir ózi...
Usınıń menen toqtadı,
Ańshınıń aytqan bul sózi.

II

Ekinshi sózi taǵı bar,
(Ańshıdan gáp tabılar).
Jeldey zıtqıp jawınnan,
Qutıldı úsh janiwar.

Jaman jeri biraq ta,
Shıǵındı taǵı uzaqqa.
Barıw endi qáwiplı,
Úyrenisken bulaqqa.

Kelgen jeri jay emes,
Ot-shópke de bay emes.
Adam baǵar deytuǵın,
Eshki emes, qoy emes.

Suwı da júdá tamtarıs,
Óris qaldı ap-alıs.

Ushıray ma dep te qorqadı,
Ya qasqır, ya jolbarıs.

Sóytse de dushpan darımay,
Awqatqa, suwǵa jarımay.
Qańǵalaqlap júrgende,
Taǵı ótti yarım ay.

Shóp kórinse jep bolıp,
Bul júris te kóp bolıp.
Awırıp kiyik biyshara,
Azıp qaldı shóp bolıp.

Bolmadı heshbir taqatı,
Júriwge kelmey shaǵatı.
Kózinen jası móltildép,
Monshaqlanıp aǵadı.

Jetkeninshe shaması,
Oyı tek eki balası.
Gúptey bolıp asqınǵan,
Qasqırdıń qapqan jarası.

Telmirip eki ilaǵı,
Jawdırar kózler qıraǵı.
Hálsiregen anası
Et-betinen quladı.

Manawradı, alqındı,
Ári-beri talpındı.
Sóytip, táǵdir kiyiktiń,
Keń dúnyasın tar qıldı.

Sılq etip bası jıǵıldı,
Kózi de, átteń, jumıldı.
Sonda da barıp ilaqlar,
Anasına tıǵıldı.

Ketiwge kózler qıymaydı,
Emdi, áste tırnadı.
Ne háreket etse de,
Biyshara ana turmadı.

Moynınan, bastan jalaydı,
Sezilip tur bir qayğı.
Jetim qalğan ilaqlar,
Bir-birine qaraydı.

Anasın qattı ayadı,
Qıldırıqtay ayağı.
Sozıp sonı qaptallap,
Anağa jaqın qoyadı.

Túnerip sál kún astı,
Hawanı kem-kem bult bastı.
Dúbeleyli jawında
Bayağı qasqır ushırası!

Soqır kóz túspey ólige,
Ílaqtı quwdı jelige.
Jetimlerge kóp boldı,
Anağa jaqın jeri de.

Ya qutılıp ketti me,
Ya dushpanı jetti me?...
Málimsiz boldı aqırı,
Zım-zıya bolıp ketti de.

Ízıldadı jer qattı,
Qarañğı tústi, kún battı.
Gúldirmama gúldirep,
Kóshken bulttı uzattı.

Eki jetim ilaqtırnı,
Táğdiri neshik uzaq tún?
Ya qasqırğa jem boldı,
Ya ishinde azaptırnı...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shıǵarmadan muǵallimniń kórsetken orınların terip oqıń.
2. Ańshınıń birinshi áńgimesi boyınsha ana kiyiktiń hám qasqırdıń táğdiri qalay bolǵanın óz sózlerińiz benen aytıp beriń.
3. Shıǵarmanı oqıp atırıp kóz aldırızǵa ne sáwlelengenligin aytıp beriń.
4. «Bólingendi bóri jer» degen qosıq qatarlarınıń mánisin túsindiríń.

JUMANIYAZ ÓTENIYAZOV

(1959)

Shayır Jumaniyaz Óteniyazov 1959-jılı Taxtakópir rayo-
nında tuwılǵan.

Shayırdıń «Jańa jıl», «Sholaq jayın», «Eki maqtanshaq»,
«Tınıshlıq saqshıları», «Úmit shuǵlası», «Uzın hám kelte»,
«Watanıńdı súyip jasa», «Jırǵıl gúlleri», «Uurlanǵan seyf» poe-
ziyalıq hám prozalıq toplamları, «Ana kewli», «Sekseninshi
jıllar», «Ótesh batır», «Aydos biydiń ármanı» poemaları bas-
padan shıqtı.

Ol A. S. Pushkin, Yu. M. Lermontov, V. Gogol, K. D. Ushin-
skiy, K. Chukovskiydiń bir qatar shıǵarmaların qaraqalpaq
tiline awdargan.

EKI MAQTANSHAQ

1

Uzın murtı
Hárriygen,
Nandı jemey
Gárdiygen.
Kózi janǵan
Shıraqtay,
Tırnaqları
Oraqtay.

Qulaqları
Qalqanday,
Quyırǵı da
Arqanday.
Hár tırnaǵı
Bir qarıs,
Misli kishi
Jolbarıs.

Biziń úyde pıshıq bar
Ol bar jerde
Qızıq bar.
Kúndiz uyqılar
Pırıldap,
Kókiregi
Sırıldap.
Erkeleydi
Inimdey,
Betin «juwar»
Erinbey.
Ústi-basın
Jalaydı,
«Pish-pish» desem
Qaraydı.
Meniń menen
Jarıssa,
Sekiredi
Alısqa.
Bir oynasa
Tınbaydı,
Kúshik quwsa,
Tırnaydı.
Órmeleydi
Ağashqa,
Zırğıp shıǵar
Tambasqa.
Qarawıday
Qorıǵan,
Tútin shıqsa
Morıdan.
Soǵan qarap
Otırar,
Sóytip kúndi
Batırar.

2

Túnde «ańǵa»
Shıǵar ol,
Tasa jerde
Buǵar ol.
Ótirikke
Qalǵıydı,
Tishqanlardı
Ańlıydı.

3

Poldı tesip,
Kemirgen,
Nan urlap jep,
Semirgen.
Tishqan shıǵar
Tesikten,
Shúykildisin
Esitken.
Pıshıq tayın
Turadı,
Bara pánje
Uradı.
Ańsat olja,
Aladı.

4

Pıshıq bir kúni
Tishqandı,
Uslap alıp
Maqtandı:
— Sen qash!
Taǵı uslayın,
Qızıq oyın

Baslayin!
Ol tishqandi
Jiberdi,
Ne boldi deñ,
Al endi:
Tishqan kirdi
Etikke.
Shıǵıp ketti
Tesikten.
Pıshıq kirip
Qonışqa,
Bara almadı
Alısqa.

Tishqan aytti
Pıshıqqa:
— Háy, maqtanshaq
Asıqpa!
Endi uslay
Almaysañ,
Jurttı nege
Aldaysañ?

Sen hiyleni
Basladıñ,
Ańlıp kelip
Usladıñ!
Endi meni
Urıp kór!
Bul tesikke
Kirip kór!
Seni tislep
Tırnayman.
Ayqasqanda,
Qalmayman!
Áne, eki
Maqtanshaq,
Tartısıp júr
Tıńlasaq.
Aytıñ, qáne,
Balalar:
Biziñ pıshıq
Shaqqan ba?
Yáki tishqan
Shaqqan ba?

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Pıshıqtıñ háreketleri tuwralı aytıp berıñ.
2. Pıshıq tishqanǵa ne dep maqtandı?
3. Tishqan pıshıqqa ne dedi?
4. Pıshıq tishqannan qalay aldanıp qaldı?

ALEKSANDR SERGEEVICH PUSHKIN

(1799 — 1837)

Aleksandr Sergeevich Pushkin 1799-jili Moskvada dvoryan shaharag'ida dunyaga kelgen. Jaslig'ida xaliq doretivshiligine ayriqsha mehir menen qaraagan. Ol liceyde oqip jurgen waqitlarinda adebiyatqa iqlasi oyanadi. Ol omirini kópshiligin surginde otkerdi. Kóp qalalarda doretivshilik penen shugillandi. «Kavkaz tutqini», «Baqsha saray fontani» poemalarin jazdi. Odessa, Mixaylovsk, Moskva, Kishinyov, Orenburg qalalarinda boladi.

Onin «Erkinlik», «Awil», «Haykel» siyaqli qosiqlari talantini biybaha gawhari esaplanadi.

BALIQSHI HAM ALTIN BALIQ HAQQINDA ERTEK

Munarlangan kók teñizdin qasinda,
Qostari bar qosilisqan jasinda.
Otiz ush jil jirtiq tole panalap,
Bir garri shal jasap keldi usinda.

Garri jilim menen baliq awladi,
Kempir jip iyirip, urshiq tawladı.
Bir sapari jilim salsa teñizge,
Shalan ilindi de, baliq bolmadi.

Jane tagi taslap edi jilimdi,
Teñizdin tek shóp-sharlari ilindi.
Soñgi ret salganında jilimdi,
Bir baliqtin túskenligi bilindi.

Tutasinan altin eken sol baliq,
Jalinadi qalayinsha un salıp.
Nagiz adam dawisinda soyleydi:
«Teñizime jiber meni qun alıp.

Ózim ushın qımbat nárse tóleyin,
Ne tileseń, tilegińdi bereyin», —
Degen waqta hayran qalıp qorqadı,
Hesh kórmegen bunday istiń húreyin.

Kók teńizde islep júrip sonsha jıl,
Balıq sóylegenin esitpegen bul.
Altın balıqtı jiberdi jayına,
Jaǵımlı sóz benen oǵan qattı til:

— «Aytqanırdı orınlayın, balıǵım,
Qunıń kerek emes aytsam anıǵın.
Bar kete ber teńizińniń ishine,
Qıdıra ber, tereń suwdıń barlıǵın».

* * *

Sóytip, ǵarrı kempirine qaytadı,
Tań qalarlıq waqıyanı aytadı:
«Usı búgin usladım bir balıqtı,
Naǵız altın, ushıraspaǵan oydaǵı.

Jalınadı, sóz sóleydi bizińshe:
«Kók teńizde úy-jayım bar ózimshe.
Azat etseń óz qunımdı tóleyin,
Keregińniń barlıǵın al ózińshe!» —

Dedi, meniń dawamadı júregim,
Nárse almay orınladım tilegin».
Sonda kempir topıladı ǵarrıǵa:
«Ańqaw, aqmaq, túwelmedi keregiń?!...»

Ne sebepten onnan olja almadıń,
Kersenniń de pıt-shıt bolıp qalǵanın.
Bileseń ǵoy bir jańasın soramay,
Seniń sonsha qalay aqmaq bolǵanıń?!».

Kók teńizge ketti ǵarrı sharshamay,
(Teńiz tolqıp, oynaqshıdı azǵantay.)

Qaydasań, dep shaqırǵanda dawıslap,
Altın balıq jetip keldi toqtamay:

«Qanday nárese kerek boldı, atajan?» —
Dep soradı altın balıq, ǵarrıdan.
Sonda ǵarrı basın iyip balıqqa:
— «Ráhim et, altın balıq, taqsırخان!

Kempir urısıp, hesh tınıshlıq bermedi,
Qıynay berdi, ǵarrılıqtı kórmedi.
Tozıp qalǵan úyde jalǵız aslawı,
Sonıń bir jańasın sorap kel, — dedi».

Altın balıq juwap berdi sol manda,
«Onıń ushın bola kórme ármanda!
Aytqanıńnıń tayın bolar jańası,
Sen kórerseń óz úyińe barǵanda».

* * *

Ǵarrı kelse kempirine asıǵa,
Jarqıraǵan kerseni tur qasında.
Kempir taǵı topıladı túnerip:
— «Sen bir nadan, miy qalmaǵan basıńda!

Kersennen de bizge dúnya bolıp pa?
Tezden, qayta jóne altın balıqqa!
Basıńdı iy, sora, bizge jay bersin,
Aqmaq bolmay sol nárseni anıqla!»

Kók teńizge ǵarrı ketip baradı,
(Kókshil teńiz ılaylanıp turadı).
Barıp shaqırǵanda altın balıqtı,
Ózi kelip bul ǵarrıdan soradı:

«Qanday nárese hájet boldı, atajan?»,
Bas iyip soradı ǵarrı balıqtan:

«Kempir urisip, jáne taǵı túnerdi,
Ráhim et, altın balıq, taqsırخان!

Men ǵarrıǵa hesh tınıshlıq bermedi,
Ol biyhaya bir jay sorap kel», — dedi.
Sonda balıq: «Tayın bolar jayıńız,
Onıń ushın qapalanba sen», — dedi.

* * *

Endi ǵarrı qaytıp kelse jalma-jan,
Tólesiniń belgisi de qalmaǵan.
Kóz aldında jarqırıp tur kórkem jay,
Tóbesine aq truba ornaǵan.

Dárwazası mıqlı, bekkem emennen,
Sókti kempir, ǵarrı keldi degennen.
Turıp alıp terezeniń aldında,
Dedi: «Jay soraǵan naǵız aqmaq sen!

Dárhál bar da jalın altın balıqqa,
Maǵan jay puqara bolıw qalıp pa?!
Saltanatlı tóre hayal bolaman,
Aqmaq, geshshe, usını sen anıqla!»

Ketip ǵarrı kók teńizge baradı,
(Teńiz biyjay tolqınlanıp turadı).
Shaqıradı ǵarrı altın balıqtı,
Balıq jaqın júzip kelip soradı:

«Qanday náirse hájet boldı, atajan?»
Basın iyip soradı bul balıqtan:
«Kempir maǵan tınım bermey asqındı,
Ráhim et, altın balıq, taqsırخان!

Jay puqara bolıwdı ol qálemes,
Saltanatlı tórelikke dım háwes».
Altın balıq juwap berdi ǵarrıǵa:
«Qapalanba, ol hesh qıyın is emes».

* * *

Kempirine qaytip keldi toqtamay,
Neni kórdi? Qabat-qabat biyik jay!
Tekshesinde kempir otir mardiyip,
Bolip qalğan kereginiñ bári say.

Kiyinipti ılıǵıy qamqa hasıldan,
Moynına merwert monshaq asınan.
Ayaǵında qızıl etik jaltırap,
Qollarına júzik salğan altınnan.

Xızmetshiler aldında taq turadı,
Olardı da qatañ keyip, uradı.
— «Sálem, tóre, kewlińdegi bolıptı» —
Dedi ǵarrı, kempirine qaradı.

Kempir buǵan ashıwlandı, aqırdı,
At baǵıwǵa jiberdi bul paqırdı.
Hápte ótip, jáne hápte jetken soń,
Balıǵına jollaw ushın shaqırdı.

Kempir júdá hádden asqan mardiyip,
Dedi: Jetker balıǵına bas iyip.
Endi tóre hayal bolǵım kelmeydi,
Men bolaman erkin patsha zor biyik».

Ǵarrı shorshıp kempirine jalındı,
«Májgún bolma, hayal, qıynap janırdı.
Patsha bolıw oyınshıq pa sen ushın,
Ne sebepten bilmeyseñ sen halırdı?»

Kempir buǵan qattı ashıw etedi,
Erin qaq shekeden salıp ketedi:
«Men tóremen, sen kim menen oynaysañ,
Jay puqara sóziñ jaman ótedi!

Erkiń menen jónelip qal teńizge,
Eregiske shamań qalay jetedi?!»

* * *

Ġarri ketip, teńizge de baradı,
(Kókshil teńiz qarawıtıp turadı).
Shaqıradı ġarri altın balıqtı,
Balıq ózi kelip, bunnan soradı:

— «Qanday nárse hájet boldı, atajan?»
Bas iyip soradı ġarri balıqtan:
«Biziń kempir júdá hádden asqındı,
Ráhim et, altın balıq, taqsırخان!»

Tóre hayal bolıwdı ol qálemes,
Erkin patsha bolmaqlıqqa dim háwes».
Altın balıq bılay dedi ġarriǵa:
«Qapalanba, ol da qıyın is emes.

Qutlı bolsın! Kempir patsha boladı!»
Kempirine ġarri jetip baradı.
Bul ne? Kóz aldında patsha sarayı,
Kempir patsha sol sarayda turadı.

Kórse, kempir taxt ústinde otırǵan,
Wázir-tóre ámirine taq turǵan.
Sharap quyıp, tatlı awqat tayarlap, —
Hámme oǵan xızmet etip atırǵan.

Túsi suwıq saqshılar kóp qorshaǵan,
Aybaltasın alǵa tutıp uslaǵan.
Bunı kórip qorqıp ġarri, kempirdiń
Ayaǵına bas uradı jalma-jan.

Dedi: «Sálem, qáhri qattı, patsham-ay!
Mine, endi boldı seniń kewliń jay».

— «Shıǵarıń!» — dep, birewlerge im qaqtı,
Kempir patsha ǵarrisına qaramay.

Hámeldarlar eserlenip bulqıdı,
Jelkesinen súyrep shaldı julqıdı.
Shıǵar jerde aybaltalı saqshılar,
Shawmaq bolıp, ǵarrı zordan qutıldı.

Buǵan qarap kúlisti xalıq artınan,
«Sazayır sol ańqaw ǵarrı aljıǵan!
Jónsiz jerde jat shanaǵa jarmasıp,
Júrmeslikke sabaq aldıń sen nadan».

* * *

Mine, taǵı hápte, kúnler ótedi,
Kempir jáne biyhayalıq etedi.
«Izlep tap!» dep patsha buyırıq bergen soń,
Hámeldarlar erin alıp ketedi.

Ǵarrisına ayttı kempir bılay dep:
«Turǵım kelmes erkin patsha bolıp tek.
Barıp jalin balıǵına bas iyip,
Turǵım keldi teńizdi de iyelep.

Sayranlayman teńiz, okean aralap,
Altın balıq xızmetimde tursın taq!
Men bolaman barlıǵınıń xojası,
Ol júredi, buyırımıdı orınlap».

Ǵarrı oǵan ayta almadı qarsı sóz,
Kók teńizge júrip ketti tezbe-tez.
Kók teńizde qara dawıl ısıqırıp,
Asaw tolqın hallasladı barǵan gez.

Suwlar burqıp, uyqı-tuyqı bolıptı,
Shaqıradı ǵarrı altın balıqtı.
— «Qanday náirse hájet boldı, ata?» — dep,
Balıq kelip, suw betine jolıqtı.

Basin iyip aytti ġarri bılay dep:
«Balıq taqsır, ráhim et, keshir tek.
Kempir aytti, «endi patsha bolmayman,
Tursam, — deydi teńizdi de iyelep.

Sayranlayman teńiz, okean aralap,
Altın balıq xızmetimde tursın taq!
Dedi, bolmaq barlıǵınıń xojası,
Ne islermen, hádden astı ol aqmaq!»

Balıq buǵan qaytarmadı hesh juwap,
Sekirdi de, qalashların bir tawlap.
Súńgip ketti tereńine teńizdiń,
Ġarri onnan juwap kútti biraz waq.

Kúte-kúte aqırında jalıqtı,
Qaytıp kelse, jirtıq tóle qalıptı.
Kempir otır bosaǵada melshiyip,
Qaptalında aslawı tur jarıqlı.

(T. Jumamuratov awdarması)

Sózlik

jılım — balıq awlaytuǵın qural

urshıq — jip iyiretuǵın qural

shalań — suwdıń astında ósetuǵın ósimlik

puqara — jarlı miynetkesh xalıq

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Balıqshı ġarri qanday turmıs keshiretuǵın edi? Oqırń hám túsindirıń.
2. Altın balıqtan ġarri nelerdi ótinish etti? Tawıp oqırń.
3. Kempir ġarriǵa qanday tapsırmalar berdi? Ol altın balıq arqalı qalay orınlandı? Oqırń.
4. Ne sebep kempirdiń sońǵı tilegi orınlanbadı? Túsindirıń.
5. Teńiz kórinisi súwretlengen jerlerdi dápterlerińizge kóshirip jazırń.
6. Tekstten ġarriń, altın balıqtıń, kempirdiń sózlerin rollerge bólip oqırń.

TUWÍLGÁN JER TÁBIYATÍ

SEYFULGÁBIT MÁJITOV

(1869 — 1938)

Seypulgabit Májitov — XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatın baslawshılarınıń biri, úlken ğayratker, shayır, prozaik hám dramaturg. Ol 1869-jılı Qazan guberniyasınıń Arshan rayonında tuwılǵan. Onıń bir qatar shıǵarmaları ózi dúzgen «Álipbe», «Oqıw kitabı», «Egedeler sawatı», «Qaraqalpaq ádebiyatınıń jıyınıǵı» hám óziniń «Tańlamalı shıǵarmaları»nda orın alǵan. Sońǵı jılları shayırdıń «Ákesi menen balası» degen gúrrińler toplamı basılıp shıqtı.

S. Májitov dramaturgiya tarawında «Sońǵı selteń», «Sabaq», «Jigit boldıq», «Ernazar alakóz», «Baǵdagúl», «Gúlim — Tayman» sıyaqlı pyesaları, «Qulmurat», «On toǵız», «Súyin hám Sara» romanların jazǵan.

TÓRT MÁWSIM

Tórt máwsimniń aldı báhár,
Jan ház eter báhár kelse.
Jasıl dónip giya óner,
Jerge jelli báhár kelse.

Giya ónip, kólge, shólge,
Quslar sayrap qonar gúlge,
Yosh ener hárbir kewilge,
Dawislari sáhár kelse.

Sharwaniń da malı tuwar,
Bir qarası eki bolar,
Qos shıǵarıp jerin súzer,
Diyqan dárriw sezer kelse.

Ekinshi máwsim jaz keler,
Bunda tınıshlıq az bolar,
Bir jıldıń ǵamı saz bolar,
Diyqanda is úder kelse.

Shıǵır aydar, tógin jayıp,
Iste hámme aqsaq-mayıp,
Aq shıǵıp, azıq molayıp,
Sharwalar más gezer kelse.

Jiberse shúdigardı basıp,
Jerge aǵar suwı tasıp,
Íssılıq háddinen asıp,
Jalınlı jel eser kelse.

Úshinshi máwsim gúz deydi,
Jazdan úmitińdi úz deydi,
Isińdi sazla, dúz deydi,
Alda qıs bar eger kelse.

Bejerilmegen isler bar,
Qırmanlar tez bolsın tayar,
Ízǵar alıp zaya bolar,
Qara jawın nóser kelse.

Tórtinshi máwsim qıstı,
Qıs degen bir awır isti,
Qardan tolıp jerdiń ústi,
Úydi úrgin kómer kelse.

Jarlıǵa kún bolıp qıran,
Suwıq úyde jırtıq shapan,
Kúnde boran, kúnde sıran,
Dúzde hayat sóner kelse.

Sózlik

aq shıǵıp — qatıq, súttiń molayıwı

úder — jumıstıń kóbeyiwı

shúdigar — súrilgen jer

hayat — turmıs

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. S. Májitov tuwralı qısqaşa maǵlıwmat berıń.
2. Jıl máwsimleriniń bir-birinen qanday ózgesheligi bar?
3. Saǵan qaysı máwsim unaydı? Ne ushın?
4. Jıl máwsimlerine baylanıslı adamlardıń is-háreketin tawıp, oqıp berıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǒLÍWMAT

PEYZAJ HAQQÍDA TÚSINIK

Peyzaj — (francuz tilinen alınǵan *paysage* — *mámleket, mákan, el* mánisinde) kórkem shıǵarmalarda tábiyat kórinisleriniń sáwleleniwı. Ádebiyattıń qálegen janındaǵı kórkem shıǵarmalarda qaharmanlar háreket etip turǵan sharayattı hár tárepleme súwretlew ushın da, olardıń ishki ruwxıy dúnyasın tereńnen ashıp beriw maqsetinde de tábiyat kórinislerin beriw úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, tek ǵana tábiyat kórinislerine arnalǵan poeziyalıq, qosıq túrindegi shıǵarmalar da jiyi ushırasadı hám olardı ádebiyat iliminde «peyzajlıq lirika» dep te ataydı. Mısal ushın S. Májitovtıń «Tórt máwsim», Abbas shayırdıń «Báhár», I. Yusupovtıń «Báhár», B. Qayıpnazarovtıń «Gúz keldi», J. Izbasqanovtıń «Gúz kórinisi», «Báhár jamǵırı», «Aprel aspanı» qosıqları peyzajlıq lirikanıń úlgileri. Bularda jıldıń hár qıylı máwsimlerin súwretlewdiń ózine tán ózgeshelikleri bolsa da, al tiykarınan tábiyat kartinası oqıwshılarda gózzallıqqa qushtarlıqtı tárbiyalaydı, estetikalıq zawıqlanıw payda etedi.

BAYNIYAZ QAYÍPNAZAROV

(1916 — 2001)

Bayniyaz Qayıpnazarov belgili shayır. Ol 1916-jılı 25-avgustta Shimbay rayonında tuwılğan. Onıń «Qosıqlar», «Altın gúz», «Kók emen», «Qızıl gúl», «Eki ayaz» «Men seniń bir shaqarıman», «Jarlı adam hám ğargalar patshası» hám tağı basqa qosıqlar toplamları basılıp shıqtı.

B. Qayıpnazarov — Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındağı mámleketlik sıyılıǵınıń laureatı húrmetli ataqlarına iye.

B. Qayıpnazarov 2001-jılı dúnyadan ótti.

GÚZ KELDI

Tınıp aqtı japta suwlar,
Kún ırayı salqın tartıp.
Bağda jasıl japıraqlar
Sargaydı gúz keldi qaytıp.

Ġaz, tırnalar uship ótti,
Kárwanlar dizilip qatar.
Sesleri jańğırtıp kókti,
Ózlerinshe qosıq aytar.

Ústimizden jıldı óter,
Sesti tanıs ózimizge.

Kókte kórdik, uzap keter,
Qísta túspes kózimizge.

Araladiq bağ arasın,
Japıraq jerge túsipti.
Qıdırdıq kolxoz dalasın,
Eginler tolıq pisipti.

Sarı atlas kóylek kiyip,
Shaqaların tómen iyip.
Kórindi bağ gúzgi waqta,
Ashılıp turıptı paxta.

Deydi gúz — mine alıńız,
Qushağım tolı zúraát.
Jıynawğa ğayrat salıńız,
Miynetten kóriń ráhát.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta gúzdegi tábiyat kórinisi qalay súwretlenedi?
2. Gúzdiń belgilerin ózińizdiń baqlawıńız boyınsha sóylep beriń.
3. «Watanım — meniń baxtım» degen temada kishi kólemli shıǵarma jazıń.

BABASH ISMAYLOV

(1926 — 1985)

Babash Ismaylov — shayır, awdarmashi, sinshi hám ádebiyat izertlewshisi. Ol 1926-jılı 12-iyunde Ámiwdárya rayonında tuwılǵan. Onıń «Gúllen, Respublikam», «Geybirewdi ash búyirden», «Jıllar hám aylar», «Oqıwshılarga estelik» hám taǵı basqa qosıqlar toplanları basılıp shıqtı. «Adebiy izertlewshi sıpatında B. Ismaylov 1965-jılı «Kúnxojanıń ómiri hám tvorchestvosı» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını jaqladı.

B. Ismaylov «Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» (1968), «Ózbekstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» (1969) húrmetli ataqlarına iye.

1976-jılı «Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatı» boldı.

AWÍLIM HAQQÍDA QOSÍQ

Seni desem tuwılǵan awılım,
Kewlim tasa beredi.
Ámiw yańlı jaslıq jırı,
Tolqınlasa beredi.
Bunday sezim mende emes tek,
Million jigit, qızda bar.

Sen dep zawiqqa tolip júrek,
Maqtanish, shadliq boydi alar.
Kórkeytip hám kórk súydirer,
Kolxozdín kórkem dalasi.
Júrekti terbep, jiger berer,
Miynettiń tasqin arnasi.
Bağıra kirsem, qosip shıray,
Jas gúldey kórkemlenemen,
Shadliq tasip sayray-sayray,
Bağıdín búlbúlimen deymen.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta tuwılǵan jerge bolǵan súyispenşilik qalay berilgen?
2. Qosıqtı túsinip oqıp, mazmunın sóylep berin.
3. «Tuwılǵan jer — altın besik» temasında gúrrinlesiw ótkerin.

XALQÍMÍZDÍN ÓTMISHTEGI MIYRASLARÍNAN ÚLGILER

JIYEN AMANLIQ ULÍ

(XVIII ásir)

Jiyen Amanliq ulınıń ómiri hám dóretiwshiligi qaraqalpaq xalqınıń XVIII ásirdeń II yarımında ata jurtı Túrktannan Xorezm oypatlıǵına kóshiwi menen baylanıslı. Xalıq tariyxında awır iz qaldırǵan bul waqıya tuwralı Jiyen óziniń «Posqan el» poemasını dóretti. «Jol azabı — gór azabı» dep xalıq arasında ayılǵanıday, posıp kóshiwdeń bar awırmanlıǵın Jiyen jıraw óz xalqı menen birge tartadı. Ullı talant iyesiniń qálemimen dórelgen «Posqan el» dóretpesi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń biybaha ġáziynesi sıpatında ádebiyatımızdı bayıttı. Bunnan basqa Jiyen jırawdıń «Xosh bolıń, doslar», «Ílaǵım», «Ullı taw», «Ber túyemdi» hám taǵı basqa shıǵarmaları bar.

Jiyen Amanliq ulı óziniń shıǵarmaların hám xalıq awızeki ádebiyatı úlgilerin qobız benen jırlaǵan. Sonıń ushın ol ádebiyat tariyxında jıraw atı menen belgili.

ÍLAǴÍM

Ílaq baqtım salaǵa,
Bas qosıp eki balaǵa.
Shırmawıqqa jayıldı,
Qolımnan shıqpay dalaǵa.
Kóshpek oynap biz sorlı,
Kirisip edik oynıǵa.
Men baslap edim oyındı,
Qaldım ullı jalaǵa.

Biyikke shıqsam órmelep,
 İlaqlarım qashıp júr,
 Bir qasqırdan dúrkirep.
 Qasqır qanğa batıptı,
 Jas ilaqtı tóbelep,
 Tamaqlaptı birazın,
 Qanın jerge sebelep.
 Keyninen quwıp, qıyqıwlap,
 Juwırdım sonda entelep.
 Qasımdağı kópekti,
 Erksizden jetelep.
 Jas toltırdı kózimdi,
 Qasımdağı kópegim,
 Qabadı sonda ózimdi,
 Jetekke júrmey dirildep.
 İyt jaqsılıq qılar ma,
 Ne nárseler qılsań da?
 Qádirińdi bilmegen,
 Qasqır kórip úrmegen,
 Kópek joldas bolar ma?
 Qolğa alıp tayaqtı,
 Shaqqan basıp ayaqtı,
 Bir qırlardı asqanda,
 Kózim tústi alıstan,
 Qan ishken qasqır shunaqtı.
 Keyninen quwdım irkilmey,
 Neshshe tislep barmaqtı,
 Kún awǵanda shalıǵıp,
 Eliw toǵız ilaqtı.
 Jırdım zordan qasqırdan,
 İlaqlardı jıynadım,
 Shıbın jandı qıynadım.
 Qamap qoyıp bir oyǵa,
 Qayta-qayta sanadım.
 Tabanıma tiydi shoq,
 Sanap kórsem, aǵalar,
 On ilaǵım birden joq.

Qula dúzde jiladım,
 Ólgenin bildim ilaqtıń,
 Jer bawırlap quladım.
 Endi meni ala ǵoy dep,
 Qudaydan ólim soradım.
 Esimdi jıynap bir waqta,
 Ján-jaǵıma qaradım.
 Eki kózim jaynaydı,
 Júriwge joq dimarım,
 Oylayman sonda qıynalıp,
 Qalay bolar hallarım?
 On ilaqtı qasqırǵa,
 Jegizgen soń bir kúnde,
 Qıyn boldı oylasam,
 Bul dúnyada jasarım.
 Ólgenin alıp ketermen,
 Joq aǵalar-aǵalar,
 Bul kúnim de kóp bolıp,
 Aqıret penen azapta,
 Shıǵar boldı janlarım.
 Ishim ǵıj-ǵıj qaynaydı,
 Kóńlime túsip uwayım,
 Bolǵan soń jetim ozaldan,
 Ashılmaǵan mańlayım.
 Ústem bolıp mınaw is,
 Ketti ábden qolayım.
 Áwere ushın jaratqan,
 Ázelde bizdi qudayım.

Sózlik

salaǵa — sayǵa

kóshpek — qoy yamasa eshki qumalaǵı menen oynalatuǵın oyın túri

kózlerimiz alaqlap — qorqıp, albırap

entelep — asıǵıp

shalıǵıp — sharshap

jırdım — ayırdım

shoq — ot (issi)

qula dúzde — adam joq jer

dimarim — kúshim

gij-gij — kúyip

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jiyen jırawdıń balalıǵı haqqında aytıp berıń.
2. Qasqır ilaqlardı qashan wayranlaydı?
3. Jiyenniń azaplanıwı tuwralı túsindirip berıń.
4. «Bizler baxıtlı balalarmız» degen temada kishi gúrriń jazıń.

XIX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

KÚNXOJA IBRAYÍM ULÍ

(1799 — 1880)

Kúnxoja — oníń ádebiy laqabı, óziniń shin atı Jiyemurat.

Kúnxoja qaraqalpaq xalqı Xorezmge kóship kelgennen keyingi bizge belgili birinshi shayır.

Kúnxojanıń ákesi Ibrayım jarlı adam bolǵan. Ákesi qaytı bolıp, Kúnxoja jaslay Nurxoja, Ayxoja degen inileri menen jetim qalǵan. Shayırdıń anası da qaytı boladı. Bul jaǵdaylardı shayırdıń «Ne boldım», «Ármanda», «Ólim» degen qosıqlarınan bilemiz.

Ata-anası ólgennen keyin joqshılıq azabınan onıń turmısı júdá awırlasadı. Uzaq jaqlarǵa talap izlep ketip, kúnlikshilik etken, qoy baqqan, isher asqa, kiyer kiyimge jarımaǵan.

Kúnxoja xalıq basındaǵı awır jaǵdaylardı, kúnlikshi shopan, diyqan taǵı basqa da jallanba miynet adamlarınıń turmısın súwretleydi. Mısalı: «Shopanlar», «Oraqshılar», «Kún qayda?» hám taǵı basqa qosıqları usı temaǵa arnalǵan. Ásirese, onıń «Jaylawım» degen ómirbayanlıq qosıǵında shayırdıń tuwılıp ósken jer atların kórsetetuǵın qatarlar bar. Mısalı:

Ata jurtım Túrktannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım...

Qamis orip altaw-jetew oraqlı,
Teristóbe, Uzinqayır jaylawım...
Erjanataw menen shıǵısı írza,
Teńizlerde awqat etken, jaylawım...

Balıq awlap Toqtas, Mantiq boyınan..
Jaylawım Jalayır, Kópir hám Bóget...
Áwel-ha óskenim Kókózek boyı...

Shayır usı atalǵan jerlerdiń birewinde tuwılǵan. Biraq, turmıs qısqısına gırıptar bolǵan shayır bul jerlerde kóp ja-say almay basqa jerlerde ómir súrgen.

JAYLAWÍM

Ata jurtım Túrkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım.
Anadan tuwǵalı, esti bilgeli,
Qatar menen oynap-ósken, jaylawım.

Kún boyına bayır etip turaqlı,
Men ketermen árman menen jıraqlı,
Qamis orǵan altaw-jetew oraqlı,
Teristóbe, Uzinqayır, jaylawım.

Balıq awlap Toqtas, Mantiq boyınan,
Balıq shanshıp, jazda júrgen oynan,
Shanshıp saylap júrip jayın moynınan,
Ata-babam awqat etken, jaylawım.

Alasat tabılsa, barlıq el kósher,
Kóbeyip tur aramızdan qan isher,
Jetim jılay, ılaq mańıray kún kesher,
Árman menen júrmen men de, jaylawım.

Jaylawım Jalayır, Kópir hám Bóget,
Suw keler me degen bizde bar úmit!

Shaqaq urar aqir bir kún qız-jigit,
Árman bilen qayǵıda ósken, jaylawım.

Áwel-ha óskenim Kókózek boyı,
Adamnıń jeter me shuǵılǵa oyı,
Puqaranıń taysaylar baq-kúyi,
Arzıw-árman bilen ósken, jaylawım.

Bekman Shaǵal, Jańa suwdıń boyları,
Shaqırawıq, Múyten bóget jayları,
Jayılǵan baylardıń sansız qoyları,
Kózime totıya júrgen, jaylawım.

Kólsaǵa, Ayırsha, Terbenbes teńiz,
Ásirese, Ayırshada óskenbiz,
Birikkende kókeylerin keskenbiz,
Árman bilen ayra túsken, jaylawım.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqtıń qaysı kupletinde shayırdıń tuwılıp ósken jaylawı sóz etiledi?
2. Jer, suw, teńiz atların dápterlerinizge kóshirip jazır.
3. Shayır tuwılǵan jerinde ne ushın jasay almaǵan?
4. Ózlerinizdiń tuwılıp ósken jerińiz tuwralı sóylep beriń.
5. Qosıqtı tásirli oqıp, mazmunın aytıp beriń.

Naqıllar

1. Kisi elinde patsha bolǵansha,
Óz elińde shopan bol.
2. Er jigit elinde qádirli.
3. Erdiń kúni el menen,
Eldiń kúni jer menen.
4. Qolı qıymılǵannıń,
Awzı qıymıldaydı.

JIGIT QALQAN BOLAR ANA JURTÍNA

**ÁJINIYAZ
QOSÍBAY ULÍ**

(1824 — 1878)

Ziywar — oníń ádebiy laqabı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń eń belgili shayı. Qaraqalpaqstannıń házirgi Moynaq rayonı aymaǵında tuwılǵan. Jaslayınan qosıq jazıw menen qızıqqan. Xiywadaǵı ataqlı Sherǵazıxan medresesin pitkeren. Sonlıqtan ol Shıǵıs klassik jazba poeziyasınıń dástúrlerin, janrların, obrazların XIX ásir qaraqalpaq poeziyasına endiriwde úlken miynet etken. Shayırdıń «Ellerim bardı», «Bardur», «Ayrılsa», «Kerek», «Bolmasa», «Ne bilsin», «Dáwrán bolmadı», «Megzer», «Eldi kórer kún barmeken» hám taǵı da basqa biybaha qosıqlardı, «Bozataw» poemasını dóretti. Ájiniyaz muhabbat lirikasınıń sheberi.

Shayı «Ellerim bardı» qosıǵında Watandı, tuwǵan jerdi, xalıqtı jırlaydı.

Mısalı:

Tabıladı izlegenniń keregi,
Kólinde bar qasqaldaǵı, úyregi,
Quwları, ǵazınıń pútin búyregi,
Dúnyanıń ańları kólinde bardı.

Bul qosıq ósip kiyatırǵan jas áwladtı watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye.

Ol túrkiy tilinde shıǵarmalar jazǵan. Túrkiy tili menen bir qatar da arab hám parsı tillerin bilgen.

BARDÍ

Ruwım — qońıratdur, milletim — qalpaq,
Keneges, mańǵıtı, qıtayı-qıpshaq,
Tuwısqan deydiler qalpaǵı-qazaq,
On tórtke bólingen ruwım bardı.

Bir eli — Xorezm, bir eli — Tuwran,
Úrgenish, Qońıratıw, sháhri Samarqand,
Kárwanları barur Buxar, Ashtarxan,
Ne bir sulıw-sulıw sháhárim bardı.

Biziń eldi on tórt ruw diyerler,
Qız-jawarı qızıl-yashıl kiyerler,
Haytta, toyda at arbaǵa minerler,
Ne bir gózzal, sulıw qızları bardı.

Qız-jigiti juwap aytar dásme-dás,
Kiygen kiyimleri atlasıw-lipas,
Astıǵa tósener meshhedi palas,
Shahsánem, Shiyrindek qızları bardı.

Úsh ay sawını bar, úsh ay shabaǵı,
Úsh ay qawını bar, úsh ay qabaǵı,
Tórt máwsimá etar anıń tahamı,
Ne bir shiyrin-shiyrin jemisi bardı.

Biri súilmekdur, biri átshoqay,
Sobıǵın jeseńiz sheker áseldey,
Jambılsha, qawını, shiyrin páshektey,
Jılına úsh piser miywası bardı.

Jáyhun, Sayxun eki dárya arası,
Túp saǵamız bir kisiniń balası,

Ánes, Málik — eki eldiń arası,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

Biziń elge erte kelur báhár-jaz,
Ġañqıldasıp quwı-ġazı salar saz,
Bul bayazdı yazǵan molla Ájiniyaz,
Ziywardıń girdeli elleri bardı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Xalıqtıń milliy etnografiyalıq ózgesheligi qaysı qatarda berilgen?
2. Sahra jemisleriniń atların atań.
3. Tuwılǵan elin, qız-jigitlerdi qalay maqtanış etken?
4. Ózińizdiń tuwılǵan mákanıńız haqqında sóylep beriń.
5. Qosıqtı tásirli etip oqıp, óziń unatqan qatarlardı yadqa aytıp ber.

BERDAQ ĠARGABAY ULÍ

(1827 — 1900)

Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırları Berdaq (Berdimurat) 1827-jılı Qubla Aral jaǵasındaǵı Aqqala degen jerde (házirgi Moynaq rayonu aymaǵında) dúnyaǵa kelgen. Ákesi Ġargabay hám anası Qarqara gedey adamlar bolǵan. Bolajaq ataqlı shayırlar awıllıq mektepte sawatın ashıp, Qaraqum iyshan mediresesinde oqıydı. Nátiyjede, ol Nawayı, Fezuliy, Maqtum-qulı hám basqa da klassik shayırlardıń shıǵarmaların kóp oqıǵan.

Shayırlar jas waqıtlarınan baslap-aq qaraqalpaq xalqınıń basınan keshirgen awır jaǵdayların óz kózi menen kórgen hám turmıs shınlıǵın haqıyqat túrde súwretlewge umılǵan. Usınıń nátiyjesinde shayırlardıń «Salıq», «Nadan bolma», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Búlbúl», «Bolǵan emes», «Izler edim», «Kórindi», «Kelin», «Pana ber» qosıqları, sonday-aq, «Aqmaq patsha» dástanın, «Aydos baba», «Ernazar biy», «Ráwshan», «Amangeldi» poemaların, «Xorezm», «Shejire» shıǵarmaların dóretken. Ol óz shıǵarmalarında xalıqtıń qayǵılı turmısın súwretlep, xalıqqa azatlıq tileydi. Xanlardıń, biylerdiń zulımılıǵın áshkaralap, olarǵa qarsı óziniń narazılıǵın bildirgen.

XALÍQ USHÍN

Jigit bolsań, arıslanday tuwılǵan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın.

Jigit bolsań, arislanday tuwılǵan,
Heshqashan da, jumıs etpes ózi ushın.

Jeterseń muratqa xızmetler etseń,
Elatıń siltese, ǵayrı elge ketseń,
Dushpanıń hárqashan basına jetseń,
Ayanbaǵıl xızmetińdi xalıq ushın.

Zalımlar tırlamas móhminniń zarın,
Olar oylar, ózleriniń ońarın,
Hesh waqıtta zalım qolında barın,
Jaratpaslar bar bolsa da xalıq ushın.

Jaqsı xızmet eter haq murat etip,
Dushpanın muńaytıp, dostın shad etip,
Keshe-kúndiz ata-anasın yad etip,
Xızmet eter ata-ananıń haqı ushın.

Jaqsı adam dushpanların kúldirmes,
Qoldan kelse ańa dáwrın súrdirmes,
Bóri arıǵın hesh waqıtta bildirmes,
Sol jigittiń janı qurban xalıq ushın.

Doslıq penen hár bir iske taq tursań,
Jan ayamay, el-jurt ushın taq tursań,
Qayǵılanbay ullı iske qol ursañ,
Kewlim isıyan urar, anda, xalıq ushın.

Jaman adam, bilmes ǵápiniń parqın,
Bárqulla jamanlar aǵayın jatın.
Kóteremen deyip, óziniń dańqın,
Udayına zıyan eter xalıq ushın.

JAQSÍRAQ

Aq buwdayı turıp, sulı sepkennen,
Taza salı turıp, shigin ekkennen,

Jónsiz qırq kún qayǵı-uwayım shekkennen,
Densawlıqta bir kún, shadlıq jaqsıraq.

Dúnyaǵa shıqqan soń, baxtıń ashılsa,
Dushpanlarıń ayaǵına bas ursa,
Jaw baǵınıp, eki qolın qawsırsa,
Kózdi alartqannan, izzet jaqsıraq.

Adam balasında bolsın ar-namıs,
Eń kemi júz bolsın, kóz kórgen tanıs,
Mágar bilmey, qoldı qıysa bir qamıs,
Sol waq qanın tıyǵan, ardan jaqsıraq.

Bul sózimdi tırıla Nurmurat axun,
Oraysań sálleniń hárreytip shaqın,
Aldap miynetkeshtiń, kóp jerseń haqın,
Sennen qayta ala ǵarǵa jaqsıraq.

Berdimurat aytar, kóre almay jaqtı,
Ólip keter boldı, ashılmay baxtı,
Berdimurat — xalıqtı, xalıq — Berdaqtı,
Jalǵızınday kórer, jannan jaqsıraq.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Shayır xalqımızdın er jigitlerine ne dep wásiyat etedi?
2. Shayır «Jaqsıraq» qosıǵında qanday aqıl-násiyat pikirlerdi alǵa súredi.
3. Muǵallimniń járdemi menen «Xalıq ushın» hám «Jaqsıraq» qosıqlarınan 5 kupletten yadlań.

XX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

**ÁMET
SHAMURATOV**

(1912 — 1953)

Ámet Shamuratov 1912-jılı Xojeli rayonında tuwılğan. Ol shayır, jazıwshı hám jámiyetlik isker. Onıń «Eski mektepte», «Sıylıq», «Watan haqqında qosıqlar», «Baxıt» hám tağı basqa da kitapları bar.

Qaraqalpaq ádebiyatında birinshi bolıp balalar povestin dóretti. Qızıqlı waqıyalarğa qurılğan «Meniń jolbarıslar menen jolıǵısıwlarım» (1946) shıǵarmasınıń avtorı. Bul shıǵarma turmısta ushırasqan qızıqlı waqıyalar menen eldiń arasındagı jolbarıs haqqındaǵı ańızlardan tásirlenip jazılğan. Balalardıń súyip oqıytuǵın bul shıǵarması ózbek, rus tillerinde de járiyalandı.

MENIŇ JOLBARÍSLAR MENEN JOLÍǴÍSÍWLARÍM

(üzindi)

JOLBARÍS TÍRNAǴÍNDA

Balıq awlaw da kútá qızıq náirse. Balıq awlaw degende qanday qıyınshılıqlar bolsa da túrine qaramaytuǵın edim.

Ámiwdárya burqıp, topıraǵı gúrlep ilaylanıp aqsa da balıǵı mol dárya. Bunda ilaqanıń eń taynapır 5 — 6 batpan

keletuğınları bar, súwen, sazan, bekireniń de irileri bar. Marqa, aqshabaq tağı basqa túrleri tolıp atır! Bulardı uslaw kimlerdi qızıqtırmaydı?!

Biraq, usı balıqlardıń awlanatuğın hár túrli máwsimi boladı. Iyul, avgust aylarındağı topan tasıwda súwen, úlken jayın ılaqalar kóp awlanadı.

Iri jayınlardı kershı yamasa úlken ılaqa qarmaqlar menen hám shanışqı menen uslamasań awlardı jırtıp ketedi. Men bul máwsimdi qurı ótkergim kelmeytuğın hár jılğı ádetim.

Avgust aylarınıń bir kúnleri Ámiwdáryanıń iyrimli aylanbasına kershı hám qarmaq salıp otırman. Arqam toğaylıq. Waqıt yarım aqshamnan ótti. Ay súttey jarıq. Arqadan tań samalı esip tur. Tik jardağı qamıslardıń sıtırısı Ámiwdáryanıń shılpıladağan dawısına qosılıp, awır bir hádiyseniń aldınan shertiletuğın sazday bolıp turıptı. Kershım de, qarmaqlarım da hesh ót qaqqadı.

Íq bettegi qurıp qoyğan qarmaqlarımdı tekseriwge qamıslıqtıń arası menen júrdim. Qolımda shanışqım da bar. Hár qarmaqtıń arası júz qádemdey jer edi.

Birinshi qarmaqtan ótip, ekinshi qarmaqqa barsam, bir ılaqa ilinip, shambırlap atır. Barıp jipten tartsam hesh kúsh bermeydi. Qolımdağı shanışqım menen shanışqanı, qaptallap tiyse kerek, zorğa degende jańa tartıp alğanımda oń jağımnan bir nárse ırldap kele, pát penen dáryanıń ırashına qağıp jiberdi. Entigip barıp tústim. Jolbarıs ekenin bile qoydım. Jáne ırldap keldi de, oń qolımnan tislep ıyığına qağıp saldı, sóytti de toğay ishi menen júre berdi.

Meniń tek súlderim kiyatır. Aradan biraz waqıt ótkennen soń ózime kele basladım. Gá tar soqpaq penen, gá shatlıqtıń arası menen kiyatırman. Ústi-basımniń ırım-jırım bolğanı bılay tursın, hámme jerimniń tikenge tırnalıwı, bet-awzımniń shıjbayı shıgıp qanawı janıma ótip baratır. Sál qozğalayın desem, qolıma tıslerin batırırqırıp ırldap qoyadı.

Usılay kiyatırıp, ózimnen basqanı oylaw múmkin bolmadı. Jolbarıs 2 — 3 jıldan adamniń góshine jeriydi deytuğın edi, sol ıras bolğanı, men sorlı bunıń jerik asına duwshar bolğanım, dep oyladım.

Tağı da jolbaris ashıwlı-kekli boladı deytuğın edi. Bul ba-yağı atıp óltirgen jolbaristıń kegin alayın dep júrgen shıǵar. Eger naq sol bolsa, meni kútá qıynap óltiredi-aw, dep te oyladım.

Jigildikli qalıń toǵaydan ótip, qopalı qamıslıqtıń arasınan júrip kiyatır. Bul máhálde tań da ata basladı. Átirapta sılt etken ses, jıń etken dawıs joq.

«Basqa tússe baspaqshı bolarsań» degendey ólimge de kóndim. Bul minutlarda meniń basıma neler kelip ketpedi. Anamnan tuwılıp, esimdi bilgennen usı jigirma jasıma kelgenimdegı dáwirdiń bári esime tústi.

Dúnyada hárkimniń hár túrli ólimi bar. Birewler awırıwdan, birewler suwǵa ketip, birewler ullı sawashlarda eliniń, xalqınıń ar-namısı ushın óledi. Adam balası dúnyaǵa kelgende qatarınan kem bolmawdı, mártlikti oylaydı, kúseydi.

Mártlik, batırlıq dep, qara bastır ǵamı ushın etilgen isti aytpaydı. Xalıq ushın, el ushın etilgen isti, ǵayrattı aytadı. Esi-aqlı pútin kim bolsa da márt bolıwdı, ar-namısılı bolıwdı, batır bolıwdı, óle-ólgenshe xalıq ushın, el ushın xızmet etiw-di maqset etedi.

Al, men bolsam, ǵırıtay kúshime tolısıp turǵan waqtımda adamlar ayıp júrgendey waqıya bolmay-aq, bir haywannıń qısımında ájelim jetkeni me?

— Al, endi qolıńa tústim, óltirseń óltir, — dep múláyiwimniń jóni qalay? Qoy, hádden asqan qorqaqshılıqtıń keregi ne?! «Ólim qorqaqqa ósh» degendi bilmeyseń be? Ólim-ólim bir ólim. Anadan bir tuwılmaq, bir ólmek bar. Kóp bolsa qıynalıńqırıp ólermen. Qolımnan kelgeninshe, kúshimniń barınsha qutılıwdıń jolında bolayın, — degen pikirdi tastıyıqladım.

Kún qızarıp shıǵıp kiyatır. Kózimdi ashıp, kózimniń jetken jerine qarap kiyatırman.

Eger de, bos kiyatırǵan qolım menen jolbaristıń jutqınshaǵınan bekkem uslap buwsam demigip ólmes pe eken degen de jospar bar. Joq, qalay degen menen jolbaris ǵoy!

— Hásseniy... — dep oylanıp, jáne: — Birdey janımnan taslamay júretuđın polat qanjarımdı da usı saparı taslap ketkenimdi qoya ber!

Usilay júrip kiyatırǵanda qalıń qamıslıqtıń arasınan soǵılǵan qossımaq jayǵa keldik. Onıń awzına barganda jolbarıs quyrıǵın bılǵańlattı. Qolıma tisin batırırqırıp, maǵan abay etip ırıldaqırıp qoydı. Sóytti de, qolımdı jiberdi.

Men bul ırıldawına «tınısh qılt etpey tur» degeni shıǵar dep túsindim. Ol aldınǵı shep ayaǵı hám awzı menen qostır itiyajlanıp bekıtilgen awzın asha basladı.

Esik ashılıwdan emshekten ayırılǵan kópek iyttiń kúshigindey sargısh júnli jolbarıstıń balası aldına oynaqshıp shıqtı.

Meni qostır tórine aparıp ilaqtırıp urdı. Balası maǵan kelip, iyiskep-iyiskep, hár jerimnen tislep tartıp, oynay berdi.

Jolbarıs balasın eki-úsh jaladı da, maǵan qarap bir ırıldap qoydı. Esik awzına kesesine túsip jata basladı. Kóp uzamay basın jáne bir kóterip, maǵan ırıldap qoydı.

Balası oǵan qulaǵın tikireytip qaradı da, meniń menen jáne oynay berdi. Bul abay etiwlerdiń bári de men haqqımda shıǵar dep túsindim. Bul istıń keyini ne bolar eken dep áste dem alıp jata berdim. Al, balası meniń etigimdi qayzap, kiyimimnen tartıp oynap júr.

Aradan on minuttay waqıt ótti. Jolbarıs qurıldap uyqıǵa kiristi. Qattı qurıldawına qaraǵanda jolbarıs kútá sharshasa kerek, túni menen jeytuǵın oljanıń reti bolmaǵannan soń gezip-gezip aqırında, meni tapqan eken ǵoy, — dep oyladım.

— «Al, Shábik mergen, hámeli bolsa óletuǵın waqtır keldi» — dedim ishimnen ózime-ózim.

Qostır oyaq-buyaǵına erkin qaray basladım. Qos qanday jaqsı, puqta dúzetilgen. Qopalıqtıń túbin qazıp, astına qalıń etip qamıstıń úpildirik basın tósegen. Átirap qamıs penen qorshalǵan, kún betti qalıńıraq etip, iymeytip saya etken. Áytewir, bir usta adam soqqanday.

Jolbarıstıń balası da sharshap uyqıǵa kiristi.

— Qáne, endi ne qılsam eken? Usı waqıtta bir tásil oylap tappasam, qalǵanı. Ózimnen úmitti úziwim tiyis.

Qamıslıqtan atlap óteyin desem, qamıs sıdırlap jolbarıstı oyatadı. Otırǵan jerimnen qopalıqtıń astın teseyin desem, qopalıq qalıń, qamıs qıspaday, onda biraz waqıt kerek.

Áste-aqırın ornımnan turdım. Jolbarısqa qaray júrdim. Qorqpadım.

Dúrsildegen júregimdi basıp, erkin hawadan tereń dem aldım. Keń tábiyat, jarqırağan kúnniń jaqtısı meni qushaǵına qısıp bawırına basqanday tatlı samal menen kóterip hawalap ushqanday bolıp tur. Deneme biraz kúsh engendey boldı. Jáne de tereńnen demimdi bir aldım da, — ya baxıt! — dep kúshimdi jıydım.

Jolbarıs tumsıǵın ishke alıp jatır. Quyırq beti sırtta, jam-baslap ele qurıldawı menen uyqılap atır.

Men jolbarıstıń túbine barıp, artqı eki ayaǵınıń qasına oń ayaǵımdı qoyıp, jayshılıq penen atladım. Ekinshi ret umtılıp sırtqa shıqtım. Kóp eglenip turmasthan, tırs etkizbey alǵa bastım. Anıq on qádemdey uzaqlaǵannan soń qanat baylap ushıp otırdım.

Ushqanım emey ne? Joldaǵı qalıń sheńgel, siresken jantaq, shatasqan shatlıq birewi de kózime kóringen joq. Saqpanǵa salǵan kesektey zıtqıp kiyatırman.

Arǵı bası 15 — 20 minut ishinde dáryaǵa kelip jettim. Kelgen jerim biyik tik jar, naǵız aǵıslı jer eken. Hesh irkilip turmadım. Oylanıwǵa pursat joq. Sol keliw pátime dáryaǵa ózimdi attım.

Ózimniń talay ótip júrgen Ámiwdáryam ǵoy, há demey-aq, qıyalap ıqlap, arjaǵına óttim. Mayǵa túsken tıshqanday bolıp jaǵaǵa shıǵıp kiyimlerimdi sıǵıp tursam, arjaqtaǵı meniń dáryaǵa taslaǵan jerimniń shańı aspanǵa shıǵıp atır. Abaylap qarasam, baǵanaǵı jolbarısım. Onıń jer tırnalap aqırǵanı tap qulaǵım qasınan shıqqanday.

Shala-sharpı kiyindim de, alǵa qaray jóneldim.

Sol barǵannan awılda eki kún jatıp, úshinshi kúni jora-joldaslarım menen qarıw-jaraq alıp, dáryanıń arjaǵındaǵı kershige, qarmaqlarǵa kemeli barsaq, bayaǵı ılaqa dáryaǵa ırǵıp túsip, ele ilinip tur eken. Onı alıp kemege saldıq. Joralarıma jolbarısqa bende bolǵan jerimdi kórsettım.

Kershige kelsek, eki súwen túsip tur eken. Bizler de buyırǵanı usı shıǵar dep alıp, kershı, qarmaqlardı jıyp qayta berdik.

Sonnan baslap qanday da awǵa shıqsam da, qarıw-jaraqtı taslamayın dep shárt ayttım.

Sózlik

taynapir — úlken, náhán

topan tasiw — biyday, arpa pisiktegi suwdır tasqını

qopalıq — qamıslıqtır qalıń jeri, búk

iyrim — suwdır dóńgelenip, aylanıp aǵatuǵın jeri

kershi — balıq awlawǵa arnalǵan awdıń bir túri

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Balıqtır qanday túrlerin bilesiz? Balıq qaysı máwsimlerde kóp awlanadı?
2. Balıqshı jolbarısqa qalay tutıldı, onıń qorqınışlı oyların aytır.
3. Ol jolbarıstan qalay qutıldı?
4. Endi ol ańǵa shıqqanda qanday tayarlıq penen baratuǵın boldı?
5. Gúrrińdi tásirli oqıp, mazmunın sóylep berir.

QÁWENDERSHILIK

Bir kúni jazǵı túnde mergenshilikten kelgen sharshawım menen qara úyde uyqılap atır edim. Yarım aqsham awǵan waqıt. Ay súttey jariq. Esik tarsıldap ashıldı. Jalt qarasam, bas ushımda bir jolbarıs otır.

Júregim suw ete qaldı, tap suw túbine ketkendey boldım. Túsım shıǵar deyin desem, ońım-aq. Qozǵalıw múmkin emesligi bılay tursın, mende tap sol máhálde hesh dárman da joq boldı.

Aradan 3 — 4 minut ótti. Demimdi áste alıp kózimdi ashıp jolbarısqa qarasam, jolbarıs burınǵı jolbarıstay emes, bunıń túri múláyım, sırsıp quyırǵın bıǵarlatıp, artqı sol ayaǵın kóterip onı jalap qoya beredi. Men hayran boldım.

Birazdan soń ayaqların tósep jattı. Sonda sırsıp jańaǵı ayaǵın jalay berdi.

Aqırında, buǵan bir nárseniń bolǵanın sezdim. Men ózim jerde jatırǵannan soń aldınǵı eki ayaǵı meniń kópshigime tirelip turdı. Ğarrılardıń aytwinsha: «Sherim, sherim, janıwarım» dep qolım menen ayaqların sıypasam da, sol sırsıwın qoymadı.

Sonnan soń bul mennen bir járdem kútip otır ǵoy dep túsindim de, ornımnan tura basladım. Jolbarıstır ashıwı ke-

ler me desem joq, qayta quyriqin bilgap jatr. Meniñ menen isi joq. Turıp barıp shıranı jaqtım. Onıñ kózi masaladay janıp, shıra menen shağılistı. Ózi múlâyimsip tursa da, turpatınan adam qorqqanday. Sumlıqtı bunnan da beter asırayın dep kelgen bayağı jolbarıs pa dep te gúmanlanaman.

Jolbarıs kekli boladı degen sózler oyıma qorqınış salıp qoyadı.

Jolbarıs nege sırsıp artqı ayaqın jalay beredi dep artqı ayağına qarasam, artqı sol ayağında qan bar. Qasına barıp uslap, qanniñ shıqıp turğan jerin sıypap kórsem, bir náhán jiyde tiken. Sıgalap qarasam, aldınğı eki tırnağıniñ arasına qadalğan eken. Tırnağıma zorğa ilindirip tartıp jibergenim, jolbarıs tuwlap shırğırdı. Tiken alınbadı. Sırsıp jalay berdi. Men ne de bolsa usı tikendi alıp, buğan jaqsılıq etip jibereyin dep oyladım.

Mıltıqtıñ azbırayları turatuğın qaltada kishkene ğana qıs-qışım bar edi. Sonı alıp kelip, etke nıqlañqırıp basıp, tikendi qısıp tarttım. Jolbarıs biyshara shırğırıwı menen jatr. Qısqıstı qısıp tartıp jibergenim, tiken suwırılıp shıqtı. Uzunlığı úsh barmaqtaı bar eken. Jolbarıstıñ shırğırıwı jer jardı.

— Sen de janıñ tatlı ekenin bileği ekenseñ ğoy!! — dedim túsinbese de oğan kúlip, jan degen kúshlige de, kúshsizge de birdey shiyrin ğoy, ásirese, kúshli jolbarıs usağan haywanlardan ğore, ózlerimiz anağurlım tózimli ekenbiz ğoy dep oyladım. Men de usınday jolbarıstıñ bunnan da beter azabın kórip edim-aw, sonda men bunnan beterirek azapqa shıdadım ğoy dep maqtanğanday qıyalda boldım.

Jolbarıs tınbay ayaqın jalap atır. Sırsığanın da qoydı. Bir máhálde ornınan turıp, mağan qaradı. Bet-awzımnan eki-úsh mártebe jaladı da, burılıp júre berdi. Men bunday bir bolğan waqıyanıñ sátlı ótiwine quwanış penen qala berdim.

* * *

Erteñine túnde jaña uyqıǵa ketip baratır edim, dalada bir nárese gúrs etip jerge tústi. Dárhál mıltıqımdı alıp, dalaǵa shıqıp qarasam, keshegi jolbarıs. Ol bolğannan soñ

qorqpadim da, atpadim da. Jaqinlap barip qarasam, jańa-ǵı gúrsildegen bawızlangan bir qoy. Jolbaris maǵan qarap, kózlerin jawdırattı da, quyırǵın bılǵańlatıp qoyıp kete berdi. Bunıń keshegi tikenin alǵanı ushın ákelgenin há demey-aq, sezdim. Bular da jaqsılıqqa jaqsılıq etiwdi biledi eken ǵoy dep oyladım.

Sózlik

qáwender — ǵamxor

azbıraylar — qural-sayman, kerek-jaraq

Soraw hám tapsırmalar:

1. Jolbaris ne ushın adamdı panalap kelgen edi?
2. Jolbarisqa qanday járdem kórsetildi?
3. Kelesi kúni túnde jolbaris ne ákelip tasladı?
4. Gúrrińdi tásirli oqıp, jolbarisqa qalay qáwendershilik islegenin sóylep beriń.

JOLBARÍS PENEN AYQASTÍM

Meni sizler jolbaris penen ayqasqan bolsa, bir dáw adam shıǵar yamasa aytayın dep otırǵanı ótirik ǵoy dep uyǵarıwıńız múmkin. Biraq, «Ebin tapqan eki asar» degendey, bunıń da reti boldı, sonlıqtan meniń gúresimde, heshqanday shek joq. Onıń hasla ótirik emesligine inanıń!

Jazǵı «Topan tasıw» kúnleri kim Aqdáryanı jaǵalap júrip kórse, ol júdá jaqsı biledi. Suw dáryaǵa sıymay eki jaǵasına jayıladı. Suw dáryadan 100 — 200 qádemdey eski qashı-larǵa barıp tireledi.

Bul waqıtları sazan, súwen balıqlar sayızdaǵı shóp arasına shıǵadı. Qızıq kóremen dewshiler azanda shashırıp shıqqan kún menen birge turıp, jaǵaǵa shıqsa, adam ayt-qısız qızıqqa batadı. Aqdáryanıń qırmashasına balıq us-lawǵa kelgenime biraz kún boldı. Usı qızıq-qızıq penen úyge qaytıwdı da umıtıppan.

Bir kúni birdeygi ádetim boyınsha qolıma shanışqımdı alıp, qırmashadan balıq shanshıwǵa biraz joldaslarım men-en erte turıp kiristim. Eki saattay waqıttıń ishinde otızǵa jaqın sazan shanship aldım.

Bir náhán sazan qaship kiyatır. Men de suwdı shambır-latıp quwıp kiyatırsam, ol ózin qalıń urıqlıqtıń arasına ura bergende, shanışqımdı alıp jibergenim tap qarsı aldımnan bir jolbarıs ózin maǵan qarap attı. Onıń aldınǵı eki ayaǵı iynimnen asırılıp tústi. Men de belinen qushaqlay aldım. Taraq alıp, basımdı iyegime tıǵıp, hesh jazdırmadım. Kúshimniń barınsha izsep qısa berdim. Dáslep ǵawırlap ursa da, sheksiz abay etip umtılsa da, esabınan jańılǵan alıp satarday burınǵıday aybaraqlamadı. Men de qushaǵımdı hesh jazdırmadım. Shamalawımnan jolbarıstıń belı sınbasa da, berjaǵı boldı-aw dep oyladım.

Hár túrli qıyal kelip ketti. Eger usıdan jiberip qalsam, aldınǵı ayaqları hesh nársege ilinbey turǵan jolbarıs pıtshıtımdı shıǵarıp, ashıwın tarqatar dep oylayman. Yamasa, jolbarıstıń bir qásiyeti, ol dáslep bir nárseni islew niyetinde urınıp, onnan óziniń shamasınan jańılısıp, degeni bolmasa óz jónine kete beredi-mish degendi esitetuǵın edim. Yaki bir nársege kúshi jetpey qalsa da, mártlik etip, tekke urınbay, sır bermegendey bolıp óz jónine júre beredi desetuǵın edi.

Kel, táwekel! Jibereyinshi dewimnen sol aldı betine qarata jiberip, ózim keyin shıǵıp edim, jolbarıs burılıp ta qaramadı, hesh nárse bilmegen, sezbegin bolıp, tura aldına sayız suwda adım-adım júrip kete berdi. Men bul awhalǵa hayran bolıw menen jolbarıstıń sońınan qarap qala berdim.

Bul waqıyanı kórip, alısta meni naq óledi dep jılasıp, qorqıp turǵan joldaslarım da qasıma kelip:

— Sen naǵız palwansań ǵoy. Barıp turǵan batır eken-seń, bizler jolbarıs penen alıspaq túwe seniń alısıp turǵanıńa qorqıp turdıq! — desti.

Men olarǵa:

Ebin tapqan eki asar,

Kózin tawıp is qılǵan,

Úyshik-úyshik qırdan asar! — dedim.

Sózlik

qashi — jıqqın bolǵanda suwdı irkiw ushın aldına biyik etip úyiletuǵın topıraq

Aqdáryanıń qırmashası — dáryadan suwdıń bóliniwi sebepli payda bolǵan kólshik

Qarateren — kól atı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Topan tasıw» kúnleri ne ushın balıq kóp boladı?
2. Balıqshı jolbarıs penen nege ayqastı?
3. Balıqshı ne oyladı, qanday táwekelge keldi?
4. Waqıyanı uzaqtan kórip turǵan adamlar ne ushın hayran qaldı?
5. Gúrrińniń mazmunın sóylep beriń.
6. «Ebin tapqan eki asar» maqalınıń mánisin túsindiriń.

ĞAZ ATPAĞA BARGANDA

Qırmashadan shanışqı menen balıq awlawdı da qoydım. Sol Aqdáryaǵa jaqın Qarateren degen jerde úyrek, ǵaz, qasqaldaqlar bıǵın-jıǵın degendi esittim.

Mıltıǵımdı arqalap, Qaraterenǵe jetip bardım. «Etikshi etikshige dos» degendey, Qaraterende ómirinshe mergenshilik etip kiyatırǵan Nurlıbay ǵarrı menen tanıs edim. Ol kisi kútá atıwǵa sheber, gózlegenin qurı jibermeytuǵın, qatarń mergen adam edi. Usharǵa atsa da, hár oǵına eki-úshewin jalpıdatatuǵın edi.

Bunnan jeti-segiz jıl burın ekewimizdiń awǵa shıqqanı-mız esimizde. Tap usı Qaraterenniń kúnbatar tárepindegi bir kishilew kólatqa kelip edik, ortasındaǵı kishkene ǵana aydınında onlaǵan ǵaz taranıp otır eken. Ekewimiz dárhal buqqı tasladıq. Kúle shıray berip hám qumarlanǵan túrinde maǵan qarap:

— Shıraǵım balam, sen meniń qızıǵıma qara, — dedi. Álbette, jası ullı adamnıń sózin jıǵıwǵa bola ma, sonsha qumartıp turıwıma qaramastan:

— Ájep boladı, — dedim. Sóyttim de, onıń qızıǵına qaradım.

Ol basına úlken etip urıqtan sayaman usatıp orap aldı. Aldına urıqtan tikkesine qalıń etip túbinen belbewine ótkerip shanıştı. Tap urıqtıń qalıń jerindey boladı. Ol, hátte, mıltıǵın da urıqqa orap, atıwǵa gózlep alǵa tutti. Sóytti de, tereńligi bir gezdey suwǵa túsip, alǵa júrip ketti. Aldınan qaraǵanda

araldır shet-shebirinde qamis, urıqlar túbiri menen shoq-shoq bolıp ıǵıp júre beretuǵın bir kóshpeli qopaday bolıp kórinđi. Ol sılt etpesten ketip baratır. Ǵazlarǵa 70 — 80 adımday jer qaldı. Men qızıǵıw menen shıday almay qarap turman.

Ǵarrı mergen toqtadı. Atıwǵa gózledi. Sizler inanırız! Ǵarrı úsh atqanda toǵız ǵazdıń birewi de aman kete alǵan joq. Ǵarrı bir atqanda besewin, ekinshi atqanda úshewin, úshinshi atqanda ushıp baratırǵan birewin sulaytti.

Quwanǵanımnan qasına barıp, ǵarrını qushaqlap aldım. Onıń kópti kórgen, sóytese de jıyıqları onsha kóp emes, kúnge kúyregen júzi maǵan ısıq kórinđi.

Mine, sonnan berli bul ǵarrı mergendi ózimniń ustazımday kóremen. Nurlıbay ǵarrı sol kúni meni jibermey sıylap qonaq etti. Ǵaz góshin asıp ta, quwırıp ta berdi.

Erteńine ekewimiz kólge jáne shıqtıq. Sawısqanday kólden-kólge awıstıq. Shıǵırǵan tús boldı. Ele men úsh, ol eki qasqaldaqtan basqa ońlı hesh hárse tappadıq. Ne de bolsa alǵa júre berdik.

Bir máhálde qarsı aldımızda eki ǵaz kórdik. Birewi júz qádemdey arıda. Dárhál buqqı tasaladıq. Men alda, ǵarrı artımda jer bawırıp kiyatırız. Meniń eki kózim ǵazda, hesh jaqqa qaramastan, alaǵada bolmastan kiyatırman. Bizlerdi biyikligi bir gezdey pishenlikler kórsetpey kiyatır.

Atatuǵın jerge jaqınlay bergenimde ǵarrı kiyimimnen tartıp:

— Toqta, toqta, keyin qayt! — degendey boldı. Biraq, bul máhál attay keyinge sheginetuǵın men be! Tıńlamay alǵa júre berdim. Bir máhálde atatuǵın bolıp toqtadım. Mıltıǵımdı tuwrılap nıshanaǵa jańa mingezip, shúrppenı tartıp jibereyin dep qarasam, aldımdaǵı ǵaz joq. Haw, qalay jańa ǵana tur edi ǵoy, — dep sál tiklenip qarasam, ǵazdı bir jol-baris alıp ketip baratır.

Ekinshisine qarasam, ol arjaǵına qarap ushıp baratır. Bos qalmayın dep ekinshisin gózlep atıp jibergenim, jalp ete tústi. Atqan ǵazdı alayıqshı dep qarasam, onıń túsi ózgerip maǵan qaradı da:

— Aytım ğoy, jolbaristıń izin baǵana seni túrtkende-aq kórip edim. Sen tırlamadıń, — dedi. Men onıń qasına kele bergenimde jáne ol:

— Dúnyada jolbaristay shalt maqluq joq, shıraǵım! — dedi. Men oǵan uyalǵan tek turmas dep:

— Jigitler nege sonday shalt bolmaydı eken? — dedim. Ol kúlimsirep hám basın shayqap:

— Álbette, jigitine baylanıslı ğoy, — dedi. Sóytip, atılǵan jalǵız ğazdı alıp qayta berdik.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Nurlıbay ğarrı kim edi?
2. Onıń ańǵa shıqqanda qanday usılları boldı?
3. Ańǵa ekinshi ret shıqqanda neni kórdi?
4. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

JOLBARISTÍN TÚYEGE MINGENIN KÓRDIŇ BE?

«Mazandaran toǵaylarındaǵı maymıllar eshekke qızıqsınıp minedi. Maymıl uslawshılar eshektiń arqasına jelim jaǵıp, aydap jiberedi. Maymıllardıń úsh-tórtewi mingesip ayday beredi. Sóytip, maymıllardıń quyırıqları eshektiń arqasına jabısıp qaladı. Sonnan soń maymıllardı ańsat ǵana uslap ala qoyadı eken», — degendi esitetuǵın edik.

Al, maymıl uslawshılar óziniń oyınshıl maymılların eshegi- niń artına mingestirip, alıp júrgenin talay kórdik. Onnan basqa haywanǵa haywan minip júr eken degendi men túwe, sizler de esitpegen shıǵarsız.

Biraq, men sonsha mergenshilik etip júrip, ómirimde bir mártebe ǵana jolbaristıń túyege minip shawıp júrgenin kórdim.

Bul qızıq waqıya ele esimnen shıqpaydı. Ol esime tús- kende, erksiz kúlip jiberemen. Ol waqıtları biziń awıl Qıyatjar- ǵan Shomanay degen eski arnanıń ayaq jaǵında bolatuǵın edi.

Awıl arnanıń arqa tárepine ornalasqan. Awıldıń aldı arna- ǵa barǵansha baǵ, kóbinese erik aǵashları.

Arnaniń qublası burın egislik bolıp, házir hesh náirse joq, topıraqlı maydan.

Bul waqıya tap erik pisken kúnleri gezlesken edi. Eriklerdiń ishinde qırq-elli jıl jasaǵan úlken erik bar edi. Uwıljıp-qızarıp pisken eken. Minip, shaqasınan óz qolım menen úzip jewdi ishqı ettim de, órmelep shıǵıp, úzip jep turıp, arnaniń qubla tárepine kóz jibersem, arnaǵa onsha qashıq emes jerde jantaqqa toyıp bir túye shóǵıp jatır eken. Túyeniń art jaǵınan áste-aqırınlap kiyatırǵan iyt pe eken desem, jolbarıs eken. Barlıq intam sonda boldı, átteń, mıltıǵım alısta hám tayın oǵım da joq. Dińkemdi qurttı.

Sonsha jıl mergenshilik etsem de, usınday oyda joq awhal ushın oq tayarlap qoymaǵanıma ózime-ózim urıstım. Ilaj joq. Keyni ne bolar eken dep qarap turman.

Jolbarıs túyeniń oń jaǵın qolaylap kelip, túyege ózin attı. Túyeniń berjaǵı oypawıt bolǵanlıqtan, jolbarıstıń artqı ayaqları jerge tiye qoymadı. Túye birden túrgelip ketti. Jolbarıs órkeshten tislewi menen salbırıp tura berdi. Túye baqırıwı menen awılǵa qarap jeldi. Arnadan da ótip, baǵdıń kúnshıǵar jaǵı menen awılǵa kiyatır.

Bul waqıyanı kórgen awıl adamları, bala-shaǵa ulı-shuwda qum-quwıt qorqısıp, túyege kesek jawdırıp, quwa basladı.

Túye bayǵus jan ashıwı hám qorqıwı menen elden hesh ayırılıǵı kelmedi, ursa da qáytip awılǵa tıǵıla berdi. Awıldı úsh aynaldı. Aqırında, awıldı jaǵalay arqa betke shıqtı. Ol jaqta eski waqıtlarda qazılǵan uralar bar edi. Túyeniń ayaǵı bir uraǵa tayıp azlap súrnigip jıǵıla jazlap edi, jolbarıstıń salbırıp kiyatırǵan artqı ayaqları jerge tiydi. Ayaǵı tiyiwden jolbarıs túyeni ilaqtırdı. Túye 3 — 4 arshınday jerge kóterilip jerge jalp ete qaldı. Sóytti de, jolbarıs hesh náirse menen isi bolmay, aqırınlap jónine kete berdi.

Túye sespey qatıp, ólip qaldı.

Bul waqıyaǵa bir men emes, hámme xalıq bolıp hayran qaldıq.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 — 2010)

Tólepbergen Qayıpbergenov — qaraqalpaq ádebiyatın dúnyağa tanıtqan eń talantlı jazıwshı. Ol 1929-jılı Nókis rayonında tuwıldı. Onıń «Muǵallımge raxmet», «Bloknot sóyleydi», «Uyqısız tınler», «Qaraqalpaq qızı», «Qaraqalpaq dástanı», «Qaraqalpaqnama», «Kózdiń qarashıǵı», «O dúnyadaǵı atama xatlar», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» hám taǵı basqa kóplegen shıǵarmaları bar. Bul shıǵarmalardıń kópshiligi ózbek, rus hám basqa da tillerde Moskva, Tashkent, Alma-Ata, Bishkek, Tallin hám taǵı basqa da qalalarda birneshe mártebe kitap bolıp basılıp shıqtı. T. Qayıpbergenov M. Qashqariy hám M. Sholoxov atındaǵı xalıq aralıq sıyıqlarǵa miyasar bolǵan jazıwshı. T. Qayıpbergenovqa 2003-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» ataǵı berildi.

Jazıwshı «Muǵallımge raxmet» povesti ushın Ózbekstan Respublikasınıń Hamza atındaǵı, «Qaraqalpaq qızı» romanı ushın Berdaq atındaǵı sıyıqlarǵa miyasar boldı.

«Muǵallımge raxmet» povestinde awıl adamlarınıń dáslepki muǵallımge bolǵan kózqarasları, muǵallımniń ma-shaqatlı isleri súwretlenedi.

MUGALLIMGE RAXMET

(povestten úzindi)

Ol awilda birinshi payda bolganda awıl ishi alasapıran edi. Yağniy, úlkenler óz ara kelise almay, birewleri «birigip jasayıq» dese, ekinshileri «yaq, darawara jasaymız» desip qızıl kegirdek bolısıp atırğan kúnler edi.

Al bizge, balalarğa, sol úlkenlerdiń tartıs-jánjelleri qam-pátir, heshbirimiz awıldıń táğdirinen bizlerdiń táğdirimiz gá-rezli ekenine oy jiberip kórmeymiz. Gileń balalar jıylısıp alıp, azannan qara keshke kósheni shańgıtıp top oynaymız, yamasa orpań topıraқта otırıp asıq oynaymız...

... Joq, oylarımdı alğa shaptırmay áńgimeni reti menen baslayın.

... Basqa awıllarğa kóbasa barıp kórgenim joq. Al, ózi-mizdiń awıldıń kórinisi mağan kútá unaydı. Átirapımızdı qorshap alğan qalıń toğay bárqulla hárem tutıp qoyğanday kórinedi. Qısta siyreklep, jaz bolsa dónip, jasil japıraqlardı jamılıp shıǵa keledi. Mine, onıń háremnen ayırması, usınnan ǵana dep sezemen. Toğay arasında qıdırıp júriw bárinen de kewilli. Qırǵıy menen mıyqınıń palapanların izlep azannan keshke deyin gezseń de, jalıqpaysań. Turpatı qara úydey bolıp ketken torańǵıllar da bar. Jaz bolsa tóbesine qos so-ǵıp, geyde dem alıwǵa da boladı. Al, biziń awıldıń qonis jeri oypatlaw. Batis jaǵımızda kóldiń jiyegi kórinip tur. Onda ósken nuw qaraǵay qamıslar gúz bolsa úpeleklerin biziń awılǵa jollaydı. Bir-eki jıllıqta usı qamıslıqtıń astında suw bar edi. Talay mártebe onnan ǵazdıń palapanların uslap ta qaytqanbız. Baspaqlarǵa súyriklerdi de, sol kólden ákele-tuǵın edik. Báhar bolsa, qaymaqlasqan muz astınan ush-ları iyiktey súyriklerdi tawıp alamız.

Awılımız usınday bolǵan soń men qalay súysinbeyin? Oǵada jaqsı kóremen-aw! Bul kóldi hámme «Dońgelekkól» deytuǵın edi. Sonlıqtan, biziń awıl da «Dońgelekkól» bolıp atalıp ketken. Awıldıń balaları menen oylasıp, «Dońgelekkól»di talay mártebe gezgenbiz. Bundaǵı maqsetimiz ne ushın usılay atalǵan? Mine, usı, biliw edi. Biraq, bile almadıq.

Biylıǵı jaz men biletuǵın jazlardıń ishindegi eń erekshe jaz boldı. Óytkeni, ótken jılı bozdan jap jarılıp, awılımız oǵırı sánlenip ketken edi. Jańa japtıń boyında ósken qamıslar dút toǵay, shaqasına minip otırıwǵa da boladı. Eger de túbin balta menen shappasa, bir túp qamıstı men qusaǵan hálsiz balalar bir mezgil orıp otırıwı kerek. Eger jarǵı bolǵanda onshelli qıyınǵa túspes edi-aw dep oylayman. Sebebi, bir jola aǵama qamıs orıwdıń biyl qıyın bolatuǵının aytqanımda «Shapırashlı shıqqan jarǵı kerek, balam» dep kúlgén edi. Haqıyqatında da, shapırashlı jarǵı bolmasa, ańsat emes.

Júwerileri de ayta qalǵanday. Shińgirikleri meniń baltırımnan kem emes. Házir bári de balıqkóz bolıp kiyatır. Basları da dorbaday. Qaysı birin aytayın, awıldır adamlarında daqlı kóp. Tarı, másh, gúnji qay jerde bolsa, sol jerde adam boyı. Paxta atızları da enepattay. Biraq, ele olar tolıq pispey atır. Górekleri túymedey bolıp, awzın ashayın-ashayın dep tur. Bazda góreklerin qolıma uslap kórip: «Ashıwlanǵan adamnıń awzınday tobarsıp tursań da, birden kúlip jibereseń-aw» deymen.

Ásirese, qawın degen iytırqın. Boz qarıqtan egilgen qawınlardıń hárbirin adam túwe arba zorǵa kóterer. Eń kishi degeni Dúysen mollanıń úyindegi sadaqa qazanday bar dese de boladı.

Men kóbinese Sayıp, Qunnazar, Sársenbaylar menen birge júretuǵın edim. Kúni menengi talabımız asıq oyını. Aqshamına qaray uyqı da joq. Awıldır qawınları jalańayaqtay bolıwdan-aq tınıshımız ketti. Ózlerimizdiń qawınıımız bolsa da, bir túndi urlıqsız ótkermedik. Durısın aytsam, datqaǵa da shıǵıp boldıq. Bunnan basqa bizlerde talap ta joq. Eger de adamlar qawınlarına aylandıra qaqqan qursa, qońsı awıllarǵa tawıq urlawǵa ketemiz.

Búgin eki kúnnen beri qawın urlıqtı awzımızǵa da almaytuǵın boldıq. Sebebi, kútilmegen jerden mınaday hádiyse bolıp qaldı: eki kúnlikte Sársenbaydıń jalǵız ózi qawın urlıqqa barıptı. Ol basqalarımızdan kóre shaqqanıraq hám ásirese, sekerparalardı urlaǵandı jaqsı kóretuǵın edi. Geyde awıstırıp, úyine eki-úsh sekerpara alıp keletuǵın ádeti de bar.

Awılımızda Esemurat degen ğarrı bar edi. Ózi qawın egiwge dım teperish. «Ómirinshe hálekke egip kórmegen» desedi jurttırń bári. Al, sekerparanı jurttan burın shıǵaradı. Bıyl da sekerparası sasıp, iyt jep atır, degen ğalawıt tústi. Soǵan «áne barayıq, mine barayıq» dep júrgende Sársenbaydıń qara bası bizlerge qaramay barǵan eken. Ay qarańǵı bolǵan soń, aǵasınıń uzın qara beshpentin sırtınan kiyip alǵan. Tún ishinde torlı qawın emes sıypalap biliwge, ğarbız bolsa eken dizege qısıp kóriwge, pisken sekerparanı iyiskemey taba ala ma? Hárqaysısın bir iyiskep, sarısın izlep júrgende Esemurat ğarrı shanışqısı menen Sársenbaydı balıqtay etip, shansıp alıptı. Esemurat ğarrı onı iyt shıǵar dep oylaǵan bolsa kerek. «Way-waylaǵan» dawısınan keyin ğana bilipti. Qaydan bilsin, kúnde sarǵayǵan qawınların iyt jey bergen soń qolına shanışqı alıp ańlıǵan ğoy!

Sársenbaydıń ózi ayıplı bolǵan soń, hesh náirse ayta almay jılaǵan da jata bergen. Esemurat ğarrı shanışqısın suwırıp alayın dese, shanışqınıń tili qaytıp shıqpaǵan. Sóytip, azanǵa shekem Sársenbaydıń atızda búklenip jatırǵanınıń ústine bizler de bardıq. Shanışqınıń úsh tili de jambasına kirip ketipti. Júregimiz suw ete qaldı. Bunday baxıtsızlıqtı heshkimniń basına salmaǵay.

Ákesi Dúysen molla da keldi. Ol iyegi saqıldap, balasına qıynalıp tur. Sársenbay tawlanıwı menen ákesine bir qaradı da, betin arman burıp, jeńi menen kózin bastı.

Awıl adamları qansha oylasıp kórgen menen shanışqını suwırıp alıwdıń ilajın taba almadı. Suwırıp alıw túwe sabı qıymıldap ketse de, Sársenbay awır gúrsinip, ırırsıydı. Biraq, kisige qaraǵanday beti joq. Naǵız urı bolıp kózge túsip atır. Esemurat ğarrıń ózi barıp, shanışqınıń sabın kóterip, kesip atırǵanda, Sársenbaydıń qulındaǵı dawısı shıqtı. Ele de tegarań, qıymıldatırńqıraǵanda dawısı adamlardıń qulaǵın jırtıp kete jazlar edi. Kópshilik ári oylastı, beri oylastı. Esemurat ğarrıǵa heshkim pálen-tólen demedi. Ol kisi óz ayıbın búrkegisi keldi me, yamasa Sársenbaydı ayadı ma, Dúysen mollanıń «jibermeymen» degenine qaramastan, Sársenbaydı arbaǵa mingizip, ózi qalaǵa emlew xanaǵa áketti...

Sonnan beri qawın urlıq dese quyqamız juwlap, tóbe shashımız tik turadı. Endigi talap ne? Jıynalıp alıp asıq oynaymız. Asıq oyınğa da berilip ketiwimiz sonshelli, ya kesh bolğanın biliw túwe, ash bolğanımızdı da umitamız. Kúnde úyge óz waqtında qaytıwdı da esten shıǵaramız. Bul ádetimizdi men apamnırın mınaday bir hiylesinen keyin ǵana túsindim: Bir jola apam meniń asıq oynap atırǵan jerime tabaq penen tamaq ákelip berdi. Bul jaǵdayǵa teń qurbı balalarımnan uyalǵanımdı qáyteyin, jer jarılmadı, men kirmedim. Izimnen tamaq ákelgendey men qos aydap, yamasa atızǵa tógin tógip atırman ba? Solay etip, men anamnırın sol hiylesinen soń tamaq mezgili gezinde úyge asıǵıp qaytatuǵın boldım.

Mine, búgin de quyash sáskelikke tireldi. Tús bolğanın umıtıp qalmayın degen oy menen qayta-qayta quyashqa qaray beremen. Asıq oyını bolsa qızıp ketken. «Pesha-pesh», «ya jampıq», «Jup alshı»dan balalardıń awzı tınbaydı. Búgin, ásirese, Sayıptıń dawıǵújip ketti. Al, meniń dawım júrmey qaldı. Kúyip-pisip otırman. Tús waqtı tirelip kiyatır. Úyge qaytıwǵa da bolatuǵın emes. Bir qalta asıǵım sap boldı. Uttırıp-uttırıp qalay kete beremen? Minekey, oynınıń aqırına saqlap otırǵan eń sońǵı shábbemdi saldım. Bul ketse, wassalam! Íǵbalıma bir degennen alshı bastı. Quwanǵanımnan júregim jarılıp kete jazladı. Sonda da sabırlılıq penen asıqlardı asıqpay jıynap atır edim. Hámme balalar birden shorshıp, tura-tura qasha jóneldi. Bazı birewleriniń asıǵı túwe tiyinleri shashılıp qalsa da, qaraǵan joq. Kúni menen utılıp, asıǵım jańa alshı basqanda men qayda baraman? Ján-jaǵıma qaramay asıqlardı tez-tez jıynap atır edim:

— Sálem jigit! — dedi birew.

Tosınnan shıqqan bul seske selk ete qaldım. Qarasam, jalań bas, shashı hayallardıń shashınan qısqalaw bolǵanlıqtan órimge kelmeytuǵın, sarı sınılı jigit tur. Hayallardıń shashınan taǵı bir ayırması — eki shekesin, jelke shashın pardozlaptı. Birden qasha qoymadım. Sóytse de, qorqınqırıp turman. Ol maǵan qarap jimıyıp kúldi.

Kúlkisi maǵan unap ketti me, yamasa qorqqanımdı bildir-meyin dedim be, onıń oynaqshıǵan qara kózlerine qadala

men de irjydim... Aq kóyleginiń jaǵasın bólip turǵan anaw naǵıslı nársesin oń qolı menen dúzep qoyıp:

— O, batır, — dedi ol maǵan.

Ne ushın batır dep turǵanına túsinbedim. Abaylap qarasam, qasımdaǵı baǵanaǵı balalardıń birewi de qalmaptı. Dárriw bir náirse esime túsip ketti: bizler hár sárshembi hám piyshembi kúnlerinde Dúysen mollaǵa oqıytuǵın edik. Oqıytuǵın jerimiz jer tóle. Kóbinese, aqsham oqıymız. Túnde eki jerde shútik shıra jaǵıladı. Azanda murnımızdıń tesigi qara qurımǵa tıǵılıp qalatuǵının, mollanıń shıday almay bizlerdi taslap shıǵıp kete beretuǵınlıǵın nesine sóz qılayın. Biraq, molla oqıtıp bolıp keterimizde bazda eki ret, jarılqap waqtımızdı almayın dese, bir ret sabaq sayın bizlerge:

— Jaqında muǵallım keledi. Ol sizlerdi orıssha oqıtıp, shoshqanıń góshin jewdi úyretedi. Eger birinshi kelgeninde aytqanına kónbeseń, sabaydı, — deytuǵın edi.

Bizlerdiń hámmemiz de shoshqanıń góshin eki bastan jep kórgenimiz joq. Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań zir etip, tóbe shashları tik turadı. Hátteki, qawıńǵa kelgen padalıları da atpaytuǵının qáyterseń! Geyde ójetirek bir kisi ata qoysa da, jolamay tek iytlerdi ǵana jiberedi.

Mınaw aldımda «albaslıday» bolıp turǵan shashlı jigit sol muǵallım be eken dep oyladım.

Usı oy payda bolıwdan-aq, qashqım keldi. Biraq, qutilǵanday túrim joq. Tóbemde tur-aw! Adımımıdı altı ashtırmaydı. Tayaq jewge de qayıl bolıp, qashan urar eken dep tursam, oylaǵan jerimnen shıqtı. Kem-kemnen maǵan jaqınlap kiyatır. Men de oǵan tutılmaw ushın ásten-ásten keyin qarap báse basladım. Meniń qorqqanımdı sezse itimal;

— Toqta, kóylegińniń etegindegi shańdı qaq, — dedi ol maǵan.

Men onıń sózine qarap turayın ba, shalǵaylarıma únilmesten, sheginip-sheginip barıp birden zıp berdim. Biraq eki-úsh adım atpay-aq qolǵa tústim. Ol meniń qolımıdı jibermey turıp, kóylegimniń shań bolǵan eteklerin aynala júrip ózi qaǵa basladı. Dirildep baratırman. Baqırayın desem,

dógerekte heshkim kórinbeydi. Írasın aytqanda, baqırwğa onnan hám tartınaman. «Báلكim, shańımdı qağıp bolıp, ólgenshe sabap keter» degen qıyal da basımnan zuwlap ótti.

— Jańağı balalar nege qashtı? — dedi ol bir waqıtta meńiń qolımdı bosatıp.

Biytanıs jigittiń bul sorawın naqolay kórsem de, dawısın kútá unattım. «Albaslıday» degen dáslepki pikirime ishimnen qıylanıp:

— Bilmedim, — dep ásten ғана juwap berdim.

Ol bizlerdiń jańa asıq oynağan jerimizge kóz jiberdi. Bir eki sarı tiyinler, tağı eki-úsh asıq shashılıp jatır eken, jıldam terip aldı da, mağan usındı:

— Má, seniń asıqlarıń shashılıp atır ғoy.

Qollarım dirildep turıp, asıqlardı aldım.

— Atıń kim? — dep soradı ol. Atımdı aytpaға qorqsam da, basqa birewdiń atın ayta qoyıwdı námártlik dep oyladım.

— Turdımurat. Al, ne qılasań?

— Turdımurat, búytip asıqlarıńdı shashpa. Íqshamlı bol. Albıraqlama. Qorqpa, — dedi. Bunnan basqa hesh náirse sorağan da joq, hesh náirse aytpadı da. Tek bolғанı:

— Joldaslarıńa qosılıp oynay ber. Ústińdi pataslama! — dedi. Sóytti de, tuwrı aqsaqaldıń keńsesine qaray júrip ketti. Men de asıqpastan jónime kettim. Sonda da onıń izinen qaraғım kele berdi. Ol táwir-aq jerge bargannan keyin artına qayırılıp, oń qolın kóterip, mağan qayta-qayta siltey berdi. Onıń xoshlasqanın yamasa mush kórsetip, «erteń kóremen!» degenin de túsine almadım. Sebebi, birewge gijinsek, ózlerimizdiń bılayıraq shıǵıp mush kórsetip, abay etetuǵın ádetimiz bar ғoy!

Mollanıń áńgimesi ele esimde. Ne de bolsa atımdı biykar aytqan ekenmen. «Kórdiń be mağan mushın kórsetip baratırғанın. Erteń sózsiz sabaydı», — degen oyға kelip úyge qaray bet burdım. Ayaqlarıma batpan tas baylap qoyғanday ornınan zorға qozғaladı. Birew iyterip jiberse, jıǵılıp ketejaqpan ba deymen. Ólimsirep úyge zorға kiyatırsam, baғanağı qashıp ketken balalar ján-jaғımnan qorshap aldı.

— Jańaǵı muǵallım saǵan ne dedi? — dep hámmesi birden jabırlasqanda selk ete qalsam kerek.

— Muǵallım qasıńa kelgende qorqpay, ketken soń qorqasań-aw! — dedi Qunnazar. Qunnazarǵa sonday ashıwım keldi. Ol meni qalay qorqaq deydi. Aldı menen ózi qorqıp qashıp ketti. Sonıń ushın da, tullanıp, jónimdi aytpastan ketip qaldım.

Sózlik

qızıl kegirdek bolıw — urısıw, jánjellesiw

hárem — qora

qırǵıy, mıyqı — jırtqısh qus túrleri

súyrik — pishenniń jańa shıqqan ushlı, japıraqsız waqtı

shapırashı shıqqan jarǵı — tisleri ayqastırılıp egelgen jarǵı, yaǵnıy, ótkir jarǵı

qampátir — báribir, qızıqpaw mánisinde

kóbasa — kóp, tez-tez

iyik — qaq jırǵıldan eki ushlı etip, sharıqqa ornatıp jip iyiriw ushın islengen ásbap

boz jer — ele egilmegen, partaw jer

Sorawlar ham tapsırmalar:

1. Povestte súwretlengen «Dóńgelekkól»di táriyiplep beriń.
2. Povest qaharmanı Sársenbay qawın urlıqqa barǵanda júz bergen hádiyse tuwralı aytıp beriń. «Urlıq túbi — qorlıq» degen naqıldı qalay túsinesiz?
3. Turdimurattıń Meńlimurat muǵallım menen birinshi ushırasıwı tuwralı aytıp beriń.

IBRAYÍM YUSUPOV

(1929 — 2008)

Ibrayim Yusupov — XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń bay-teregi. Ol 1929-jılı 5-mayda Shımbay rayonu Azat awılında tuwılǵan. Jaslayınan kitap oqıwǵa, ádebiyatqa qızıqqan. Onıń «Baxıt lirikası» toplamı 1955-jılı jarıq kórdi. Bunnan soń shayırdıń «Kúnshıǵıs jolawshısına», «Oylar», «Jeti asırım», «Dala ármanları», «Kewil kewilden suw isher», «Dáwir samal-ları», «Alasatlı dúnya bul» hám basqa da jigirmaǵa shama-las poetikalıq kitapları qaraqalpaq tilinde basılıp shıqtı.

I. Yusupov dramaturgiya tarawında «Qırıq qız» (Á. Shamuratov penen birgelikte), «Ómirbek laqqı» (1966), «Máńgi bulaq» (1986) lıro-dramalıq poemasın, «Ájiniyaz» opera librettosın (1973) hám Qaraqalpaqstan Respublikası Gimnin jazdı.

I. Yusupov Qaraqalpaqstan xalıq shayı (1974) hám Ózbekstan xalıq shayı (1992) ataqlarına iye. Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı hám Hamid Alimjan atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. (1970)

Milliy ádebiyatımız benen mádeniyatımızdıń rawajlanıwına qosqan úlesleri, ǵárezsizlik ideologiyasın bekkemlewdegi xızmetleri ushın 2004-jılı I. Yusupovqa «Ózbekstan Qahar-manı» ataǵı berildi.

Shayı 2008-jılı dúnyadan ótti.

JAQSI ADAMLAR

Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni,
Uyqırń pútin bolar, waqtırń xosh bolar,
Kewlıń kóterińki, ilham-yosh bolar,
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Azanda avtobus bándirgisinde,
«Juwır, juwır!» deser seni kóriwden.
Olar sóytip kútpegende eger de,
Jumıstan keshigip qalar ediń sen.

Sálemlesip, basqılasıp alarsań,
Dúnyanıń kemligin tez umıtarsań,
Ómirdi sonshelli súyip qalarsań,
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Olarğa hár kúni jolıqsań payda,
Olar kóp, ushırassań kewlıń pitedi.
Jumısta ya jolda, quwanış-qayǵıda,
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırıspada orın alıp yadlaydı,
Tolqında qayıǵırń suwǵa batpaydı,
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Ómiriń uzaq bolsın, lázzetli bolsın,
Avtobustı irkip azanda hár kúni.
«Juwır, juwır!» — desip shaqırıp tursın,
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Sózlik

dúnyanıń kemligin — qıyınshılıǵı mánisinde

tolqında qayıǵırń suwǵa batpaydı — isiń alǵa júredi, irkilmeysen mánisinde

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qosıqtırn tekstine tiykarlanıp jaqsı insanıylıq paziyletleri haqqında aytıp berir.
2. Sizińshe, adamlarǵa kerekli bolıw ushın ne qılıw kerek?
3. Qosıqtı oqır, ol haqqında doslarıńız benen pikirlesir.

QARAQALPAQTÍ KÓP MAQTAMA KÓZIMSHE

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan.
Hárkimniń bir ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday ańqıladaqlaw xalıqpan.

Jalǵız atın soyıp berip qonaqqa,
Jayaw qalıp bul xalıq talay tariqqan.
Sonı aytıp maqtay ǵoysań biraq ta,
Onnan da zorın kórsetetin xalıqpan.

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay,
Kewilshelik minezine kúyemen.
Al, endi onıń keń jáziyra daladay,
Azamatlıq keń peyilin súyemen.

Tayın maqtap atın minseń sınamas,
Men bul xalıqtırn minezine qanıqpan.
Kewlim meniń Jáyhun menen saǵalas,
Sál nársege yoshatuǵın xalıqpan.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır óz xalqın qalay táriyiplegen?
2. Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlardan ózgesheligi nede?
3. Qosıqtırn mazmunın túsiniپ oqır hám yadlap alır.
4. «Men — qaraqalpaq perzentimen» temasında gúrrir jazır.

NAWRÍZ JAPAQOV

(1914 — 1975)

Nawríz Japaqov — shayır hám úlken alım. Ol 1914-jılı Taxtakópir rayonında tuwılǵan. Onıń 1930-jıllardıń ortalarından baslap qosıqları hám ilimiy maqalaları járiyalana basladı. Shayırdıń «Qun», «Quwanışlı kún», «Shayır sózi», «Baxıt», «Doslıq dástanı» degen toplamları, sonday-aq, 1978 — 80-jılları shıǵarmalarınıń eki tomıǵı baspadan shıqtı.

N. Japaqov ádebiy miyraslardı jıynaw hám basıp shıǵarıwǵa dáslepki kilerden bolıp jedel aralasadı, 1930-jılları «Qoblan» dástanın jazıp aladı hám bastırıp shıǵardı. Ol qaraqalpaq folklorınıń jıǵırma tomıǵın bastırıp shıǵarıwǵa bassılıq etedi.

N. Japaqov Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı sıylıǵınıń laureatı. (1992)

MIYNETIM

Janımday súyemen miynetim seni,
Tek óziń kámalǵa keltirdiń meni.
Sen ónerim hám jemisim, quralım,
Ózińnen alaman gózlesem neni.

Miynetim, miynetim, sen qızıl gúldey,
Álemge nur sepken quyashlı kúndey.

Soniń menen baxıt aldım shadlandım,
Bar ma basqa elde baxıtlı mendey!

Húrmetliseń hám de janım ózimseń,
Júrer jolda kórer alǵır kózimseń.
Seniń menen ólshenemen, ermen men,
Xalıqqa tanıtar aynam, júzimseń.

Seni súysem húrmet etedi xalqım,
Seniń menen belli dúnyaǵa dańqım.
Sen jemistiń, sen jeńistiń bayraǵı,
Senseń meniń jeńislerde quwatım.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır miynetti ne sebep joqarı bahalaydı?
2. Miynet adam ushın qanday áhmiyetke iye?
3. «Miynet túbi — ráhát» naqılınıń qosıq penen baylanısı bar ma?
4. Qosıqtı yadlań hám naması menen atqarıń.

XOJABEK SEYTOV

(1917 — 2001)

Xojabek Seytov — shayır hám jazıwshı. Ol 1917-jılı Taxtakópir rayonında Qarabuğa awılında tuwıladı. Onıń «Mashaqatlı baxıt», «Háwirli samal» prozalıq toplamları bar. Jazıwshı ǵárezsizlik dáwirine kelip «Ízalı árman izleri» shıǵarmasın járiyaladı. Bul shıǵarmada ol, óz zamanlasları, respublikamızdıń mádeniyat, ilim, ádebiyat xızmetkerleriniń, el basshılarınıń pidákerlik isleri haqqında qızıqlı eske túsiriwlerin bayanlaydı.

Shayır dóretiwshiliginde «Aral tariyxınan» qosıǵınıń tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Onda Araldıń kelbeti jaqsı súwretlengen. Shayırdıń «Baxıtlı ómir», «Ómir tańı», «Gúllengen awıl», «Tolqınlar», «Ámiw qızı» hám taǵı basqa da poeziyalıq toplamları baspadan shıǵadı.

ARAL TARIYXÍNAN

Aydınlı Aral, tilge alsam atırdı,
 Sen qozǵaysań júrek muhabbatımdı,
 Óziń kibi tolqınlatıp jırmıdı,
 Yosh bereseń ash! — degendey sırımdı.
 Sırlas bolıp meniń ata-babam da,
 Aralım dep, ósken seniń jaǵańda,
 Sendе olar túrli kásip kár etken,
 Ata-babalardıń sen kórdiń kózin,

Tiliń bolsa aytar ediń tap óziń,
 Sağan málim kimniń kelip ketkeni,
 Qaysı ásirde ómirińniń ótkeni.
 Doslıq sezim tolı júrek boyıńda,
 Bir waqıtta Taras júrdi boyıńda,
 Panaladı, ol da seni anam dep,
 Sen de qushaq ashtiń, onı balam dep.
 Jağańda sayrattıń búlbúl Berdaqtı,
 Aynalańa qurıp jatqan shatırdı.
 Sen kórdiń xalıq ulı talay batırdı,
 Sheksiz Ústirtlerde bawırın basıp.
 Joldasıńday jattı sağan sırlasıp,
 Qara bultlar kóship júrdi ústińde,
 Nurın shashıp kún kúlmedi kóksińde,
 Bult gúrkirep, geyde jarq etip jaqtı,
 Aspan jarılğanday shaqmaqlar shaqtı:
 Ala burqan dawlardıń ishinde,
 Kimler gúreskeni bar ma esińde?
 «Baxıt ushın ólsem — óldim demespen»
 Dep gúresken erler shıǵa ma esten!
 Degendey, Aralım, sır jatır sende,
 Sırıńa súńgiwge qushtarman men de.
 Bir kúsh terbep shayqalısp turǵanday,
 Bir tolqınǵa biriń kelip urǵanday,
 Jağańa soqlıǵıp, gá ishin tartıp,
 Tınımsız suwıńa turman qumartıp.
 Tolqınıńda tariyxlardıń sırı bar,
 Suw sestinde simfoniya sestı bar.
 Máńgilikke ashılǵan soń jamalıń,
 Nurdı qushıp jatırıpsań, Aralım.
 Qoyınıńda tawsılmas tabıs jatqanday,
 Paroxodlar alǵa kárwan tartqanday,
 Tınbaydı hesh kúndizi hám keshinde,
 Balıqshılar qosıq aytar ishinde.
 Kókte shapshıp tolqınlasa suwlarıń,
 Ústińde ushıp júr úyrek, quwlarıń,
 Tawsilmastay, baylıq bolǵan xalıqqa,

Qoyınıń tolı, Aral, hasıl balıqqa,
 Seniń súwenińdi bir jegen adam,
 Háwes bolıp júrer jew ushın mudam,
 Tatqan adam balıǵıńnan mazalı,
 — Qanday jaqsı deydi, Aral sazanı!
 Kespeleri «qoy góshinen zıyada»
 Bekireń belgili pútkil dúnyaǵa,
 Ne hasıl balıqlar, Aral, sende bar,
 Olardı awlawǵa qumar adamlar,
 Balıqshı doslardı kórip hár kúni
 Mende súyiwshilik artadı sende,
 Aralım, men jasap sen menen birge,
 Jırdan tolqın shashsam deymen ómirge.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır óziniń ishki sezimlerin qosıqta qalay jırlaǵan?
2. Aral boyında qanday tariyxıy waqıyalar hám ataqlı, belgili adamlar bolǵan?
3. Araldıń adamlarǵa paydası qanday?
4. Aralda qanday balıqlar bar?
5. Balıqtıń qanday túrlerin bilesiz?
6. «Baxıt ushın ólsem — óldim demespen» degen qatarlardıń mazmunın sóylep beriń.
7. «Araldı qorǵayıq» degen temada qısqaasha bayan jazıń.

JOLDASBAY DILMURATOV

(1928 — 2000)

Joldasbay Dilmuratov 1928-jılı Shımbay rayonında tuwıl-
ğan. Onıń balalar ushın arnalğan qosıqları, poemaları házirgi
waqıtta ádebiyatımızda belgili orın tutadı. Shayırdıń «Ómir
gúli», «Kiyikler», «Jolbarıstıń táǵdiri», «Ertekte» toplamları
balalar ushın arnalğan. J. Dilmuratovtıń dáslepki qosıqları
1948-jıldan baslap járiyalanadı. Házirge shekem onıń «Jas-
lıq yoshı», «Qaraman», «Júrek alǵısı», «Zaman zawqı» atlı
toplamları baspadan shıǵadı.

KIMDIKI DURÍS?

Bazar kúni há demey,
Toldı avtobus tazadan.
Tiyisli orın tawıp alıp,
Otırdı tez hár adam.

Onıń kórkem keń ishinde,
Ǵarrı menen jas ta bar.
Hámmeden de jası kishi,
Qalbay, Polat dos ta bar.

Sonda avtobus basqıshınan,
Kirip keldi bir ǵarrı.
Jetpislerge barıp qalğan
Shama menen jasları.

Ol jaylasıp otırmay-aq,
Júrdi avtobus ilgeri.
Biraq, orın bermedi
Balalardıń hesh biri.

Aqırında, eki dostan,
Ǵarrı orın soradı.
Sonda, Qalbay kóz alartıp,
Ǵarrıǵa tez qaradı.

— Kóreseń be, ǵarrı, óziń,
Mına jazıw ne degen?
«Balalar ushın» dep qoyıptı,
Orın bizge berilgen.

Óz dostınıń bul sózine,
Ketti Polat qısınıp.
— Keshir, ata! — dedi birden,
Oǵan orın usınıp.

Biziń Qalbay bilmey atır,
Hám umıtqan húrmetti.
Bilip alǵan ójetlesiw
Degen jaman ádetti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Avtobusta qanday waqıya boldı?
2. Qalbaydıń dálili durıs pa?
3. Polat ne ushın qısındı, ǵarrıǵa ne dedi?
4. Balalar sizlerdiń de, Qalbay qusaǵan doslarıńız bar ma?
5. «Jaqsı ádet degen ne, jaman ádet degen ne?» degen temada disput ótkeriń.
6. Qosıqtı tásirli oqıp, óz sózleriń menen mazmunlı sóylep beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĠLÍWMAT

ÁDEBIY QACHARMAN HAQQÍNDA TÚSINIK

Ádebiy qaharman — kórkem shıǵarmada qatnasatuǵın adam. Kórkem shıǵarmanıń janrına qaray epikalıq qaharman, dramalıq yamasa lirikalıq qaharman bolıp bólinedi. Epikalıq yamasa lirikalıq shıǵarmada qatnasıwshı adamlar bas hám ekinshi dárejeli qaharmanlar bolıp shártli túrde bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada jazıwshı qaharman obrazın onıń júris-turısın, minez-qulqın, is-háreketin, bir sóz benen aytqanda, xarakterin beriw arqalı, onıń basqa da qatnasıwshılar menen baylanısların kórsetiw arqalı jaratadı.

Ádebiyattıń belgili teoretikleri kórkem shıǵarmanıń qatnasıwshıların qaharmanlar dep emes, al personajlar dep qollanıwdı usınadı. (Francuz tilinde *personaj* — *maska*, *nıqap* dendi ańlatıp, sońın ala kórkem shıǵarmanıń qatnasıwshısı mánisinde qollanılatuǵın bolǵan). Sebebi, shıǵarmadaǵı unamsız qásiyetlerge iye adamlarǵa qaharman atamasın kútá az qollanamız.

Shınında da, «Otello»daǵı Yagonı, «Alpamıs»taǵı Mástan kempirdi, «Súymegenge súykenbe»degi Ğodalaqtı unamlı qaharman dep atawǵa tiliń barmaydı. Onıń ústine shıǵarmada bir yamasa eki kórinip ketetuǵın járdemshi personajlar da qaharman ataǵın kótere almaydı.

Solay etip, epikalıq hám dramalıq shıǵarmada súwretlen-gen jeke adamlar ózleriniń tutqan ornına, áhmiyetine qaray qaharmanlar, xarakterler, qatnasıwshılar hám personajlar bolıp atalıwı múmkin. Sońǵı personajlar atamasın baslı hám ekinshi dárejeli, unamlı hám unamsız qatnasıwshılarǵa da tiyisli qollana beriwge boladı.

Tájetdin Seytjanov Kegeyli rayonında tuwılǵan. Qaraqal-paq ádebiyatında shayır, dramaturg sıpatında ornı girewli. Onıń «Azamat jırı», «Ziyba», «Ómir filosofıyası», «Báhár sa-ǵındı», «Jer sóyleydi», «Ana haqqında ápsana» shıǵarmaları bar.

TÁJETDIN SEYTJANOV

(1924 — 1998)

T. Seytjanov 1942 — 45-jillari Jer júzilik urisqa qatnasqan. Sonliqtan da, onir dóretiwshiliginde uris, ana haqqindaǵı waqiyalar úlken orin iyeleydi.

ANA HAQQÍDA ÁPSANA

(ańız)

Bunnan kóp jıl burın meniń bir babam,
Bar dúnyasın jol-qárejet qılıptı.
Iyman tilew ushın Kábatulladan,
Segbir tartıp jolǵa shıǵıptı.

Birde jayaw, birde atlı, túyeli,
Jol júripti awır ashlıqta harıp.
Qárejet tawsılıp, tozıp kiygeni,
Úsh jılda jetipti mánzilge talıp.

Bas iyipti ótken «áwliyelerge»,
Qara tas túbinde oqıptı ayat.
Pana tappay qırawlı qıs kúnlerde,
Dalada túnepti misli bir sayaq.

Urılar tonaptı sońǵı tillasın,
Táwir kiyimlerin olay-pulayın,

Sonda, ol kól qılıp, kóziniń jasın,
Áptada bolıptı, kún ótken sayın.

Sağınıp óz elin, ótken kúnlerin,
Opalı hayalın, bala-shağasın.
Esine alıptı, sońğı demlerin,
Jasap elde qalğan ğárip anasın.

Qoltıqta qanat joq ushıp ketpege,
Hám de joq bayağı dırńke-dármanı.
Sarı sahralardı basıp ótpege,
Pulsızdı mindirsın kimniń kárwanı.

Oylaptı. Qárejet tabarman qalay,
Malaylıq tabılar qaysı esikten?
Bul elde de az emes sıyaqlı malay,
Úmit etiw qıyın bunday nesipten.

Jıgılıptı bir kúni ol ashlıqtan,
Kún uzaq jatıptı, dırńke-dimarsız.
Shıdap júrgen eken, janı qaslıqtan,
Dúzde qalmayın, — dep jat elde jalǵız.

Ińirde kelipti, onıń qasına,
Bir miyrim shıraylı áptada fellax.
Hám alıp ketipti, óz qulbasına,
Diywalı qırq tesik, kótere sańlaq.

Awzına tutıptı, tapqan tağamın,
Hám sebep bolıptı, ol shıqpas jańǵa.
Erteńine sorap jağdayın-halın,
Bir soraw beripti sonda babama.

«Ana bar ma, depti, áy jora, sende?»
«Awa,, ğárip anam bar» — depti babam.
«Onda neǵıp júrseń, o áttegene»,
Ol artıq ğoy, biziń Kábatulladan.

Búytkenshe álpeshlep tuwǵan anańdı,
Onı ırza qılsań perzentlik sıydan.
Quday abat qılıp eki dúnyańdı,
Saǵan berer edi, tawsılmas iyman.

Wah, depti biyshara babam qıynalıp,,
Kózinen jas emes, qan tógip sonda.
Kóp jıl malay bolıp, uzaq ǵamlanıp,
Bir kúni shıǵıptı, ańsaǵan jolǵa.

Arzıw-ármanlıqta jetisip elge,
Kózlerine súrtip ana topıraqtı.
Paqır qulbasına kirip kelgende,
«Ǵárip anam aman ba?» — dep soraptı.

Juwapsız qalıptı, bul sorawları,
Dúnyadan ótipti ǵárip anası.
Ele de jaqsı eken xalıq qatarı,
Aman eken hayal, bala-shaǵası.

Biraq, ana dárti qıynaptı janın,
At basınday árman bolıp júrekte.
Qayǵı-dárt alıptı, dińke-dármanın,
Kelgeninde túsip talay hálekke.

Ne sawda túspeydi adam basına,
Bolar ma onday da tórt túligi say!
Oǵan buyırmaptı qábir tası da,
Qalmaptı izinde hawli-hárem jay.

Tek qalıptı, sol ármanlı babamnan,
«Kábań — anań» degen jaqsı násiyat.
Shınında, mıń million Kábatulladan,
Anańnıń bir kúlip baqqanı zıyat!

Sózlik

ápsana — xalıq arasında keń taralǵan áńgime
malaylıq — jallanıp islew

qulbasına — xojalıq shatpasına, úyine

Kábatulla — dinge sıyınıwshılardıń barıp zıyarat etetuǵın Mákke qalasındaǵı zıyaratxanası

segbir tartıw — uzaq jol júrip qıynalıw

ińir — qarańǵı bola baslaǵan waqıt

áptada — ash-jalańash, paqır-puqara

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Kábatullaǵa barıwdaǵı babanıń kórgen jol azabın túsindirıń.
2. Ashlıqtan dińkesi qurıp jıǵılǵanda, oǵan kim járdem berdi?
3. Ol babaǵa qanday soraw berdi? Onı túsindirip berıń.
4. Anaǵa islegen húrmet-izzet qanday qásiyetler menen aqlanadı dep oylaysız?
5. Ana haqqında naqıllar jazıń.

AYTBAY BEKIMBETOV

(1919 — 1979)

Aytbay Bekimbetov — prozaik jaziwshı. Ol 1919-jılı 5-mayda Tórtkúl rayonınıń Ullıbaǵ awılında tuwılǵan. Uris qatnasıwshısı. Onıń «Awır táǵdirdi jeńiwshiler», «Sırlı izler izinen», «Awır sınaqlar», «Ómir jolında» hám t.b. povest hám romanları qaraqalpaq ádebiyatında belgili orın iyeleydi. A. Bekimbetovqa «Sırlı izler izinen» shıǵarması ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵı berildi.

A. Bekimbetov — Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri.

ÓMIR JOLÍNDÁ

(povestten úzindi)

Jaslardıń bayramına tayarlıq gújip ketti... Ustaxanada urda-tut jumıs.

— Ne qılıp atır?

— Bayramǵa tayarlıq!

Hámmeniń awzındaǵı sóz tek usı ǵana boldı.

Ózi soqqan Mavzoleydiń maketin «uh» dep jańa sazlap bolıp, ustaxanadan shıqqan Asqar Ziyneptiń jılap turǵanın kórdi.

— Kim tiydi saǵan?

— Maǵan heshkim tiygen joq. Gúmistiń ayaǵın iyt tislep sındırıptı. Men onı azıraq baǵıw ushın arqadaǵı jońıshqa atızǵa aparıp jayǵan edim. Házir, ol óleyin dep atır. Aqırı, men onı ayayman, — dedi Ziynep lıqlıǵı tutqan baladay ústi-ústine eńkildep.

— Gúmisiń kim? Klaslas qurdasıń emes pe?

— Qoyannıń atı — «Gúmis». Óziń de talay ret kórdiń ǵoy, haw!

Asqardıń ishek-silesi qatıp kúldi. Oǵan Ziyneptiń gá ashıwı, gá qorlıǵı keldi. Sonlıqtan onıń túr-túsi ózgerip irenjigendey boldı. Asqar úkesiniń hazarsız haywanǵa ayırıqsha ǵamxor-

liq etetuġın bawırmanlıġın jaqsı bilgenlikten dárriw kúlkisin tıydı. Sóytip, Ziynepti tınıshlandırıp kewilin kóteriw ushın basınan sıypalap kishkene órimin uypa-juypa etip tarqatıp jiberdi. Murnınıń ushınan áste ġana shımshılap:

— Gúmisińdi tez shıpakerge apar!

Ol jerde úlken shıpakerler qoyannıń sınġan ayaġın jayına salıp, dárilep tańadı! — dedi de, taġı ustaxanaġa kirip ketti. Biraq, ol qaysı shıpaker ekenin aytpaġan edi.

Aq kewil qız ájaġasınıń aytıwı menen waqıttı uzaqqa sozбай, tor ishinde kózlerin móltildetip, hazar shegip jatqan Gúmisin bawırına qısıp, awıllıq emlew_xanaġa qaray júrdi.

Ziyneп emlew_xanaġa jetemen deġenshe kitap oqıwshılardıń dıqqatın internatta shólkemlestirilgen qoyan ósiriw dóğereginiń payda bolıw tariyxı menen tanıstıramız:

Bul qızıq waqıya ata-ananıń erkesi Sadulladan baslanadı. Ol ótken jılı internatqa kirgende, úyindegi asırandı qoyanlarınan ekewin ózi menen mektepke ákeldi. Oġan balalar tor jasadı.

Mine, sonnan beri olar ósip-ónip dım kóbeyip ketti. Onı dóğerek aġzaları baġadı. Hár oqıwshı ózine bekitilgen qoyanına ayırıqsha at qoyıp alġan. Jaslardıń qızıq bayramın ullı tabıslar menen kútip alıw ushın bul dóğerek aġzaları qoyanlardıń sanın eki júz basqa jetkermekshi.

— Múmkin be! — dep Ziyneп emlew_xananıń esigin qattı qaġıp ishke kirdi.

Azada bólmeniń tórindegi gúrsige otırġan aq xalatlı, kóz-áynek taqqan orta jasar adam basın kóterip, Ziyneпke qaradı.

— Aġa, siz be shıpaker?

— Awa, qızım, shıpakermen. Qay jeriń awıradı? Qáne, bermanıraқ kelip, mına gúrsige otır!

— Meniń hesh jerim awırmaydı, aġa! Jańaraqta mına «Gúmisim»niń ayaġın iyt tislep, sonı ákeldim! — dedi Ziyneп bawırına qısıp, ústin oramal menen jawıp kelgen qoyanın kórsetip. Elewsiz otırġan shıpaker tańlanġan túri menen gá aq kewilli qızġa, gá gúmis túsli qoyanına qaradı. Keyin kewline ersi kóringen waqıyaġa shıday almay kúlip jiberdi.

— Men haywanatlar shıpkakeri emespen góy, qızım-aw, seniń «awır jaralı» qoyanıńdı qalay emleymen? — dedi, ol kúliwin dawam etip.

Ziynep shıpkakerdiń úzliksiz kúlgenine ashıwlanǵanday, qoyanıń jumla baslaǵan kishkentay kózine qarap lal boldı da qaldı. Birazdan keyin ol ayılajaq sózin, oyın tapqanday:

— Siz awır keseldi, úlken adamlardı, emlegende meniń kishkentay qoyanımnıń ayaǵın emley almaysız ba? — dedi qapa túrde. Ziyneptiń gáwharday jaynaǵan kózlerinde ózine tán sadalıq penen isenimlilik, ótinish belgileri sáwlelenedi.

— Meyli, ákel mında, mayıbırdı kóreyik, qáne! — dedi shıpkaker qapa qızdıń kewlin kóteriw ushın sózdiń ádepki baǵdarın ózgertip.

Ziynep quwanǵanına albıraqlap, onıń aldına juwırıp bardı da, halı tómén «Gúmis»in abaylap, áste ǵana oǵan uzattı.

— Pay, neteseń-áy, qoyannıń shep ayaǵı sına qoyıptı! Hesh qısınba, qızım, maǵan isene ber. Házir qoyanıńnıń sınǵan súyegin jayına salıp burınǵısınday etemen! — dep shıpkaker qaptalda turǵan shkaftıń ishinen kishkentay taxtayshalar menen siyle aldı da, mayıptıń sınǵan jerine dári súrtti de, taxtayshanı qoyıp tańa basladı.

Shıpkakerdiń hárbir háreketine dıqqat qoyıp otırǵan bawırman Ziynep qoyannıń tıprshılaǵanına janı ashıp, júregi eljirey basladı.

— Tamam, qoyannıń ayaǵı háptege qalmay táwir bolıp ketedi. Má, endi ákete ber, qızım, — dedi shıpkaker.

* * *

Birinshi topardıń barlıq balaları hám ekinshi topardan 3 bala rayondı kesip ótetuǵın náhán kanaldıń aqırına salınıp atırǵan gidrotexnikalıq qurılıstı barıp kóriw ushın piyadalap sayaxatqa shıqtı. Olar jol boyı óz rayonlarınıń tábiyiy baylıqları menen tanısıp, gerbariy jasaw ushın túrli ósimlikler jıynadı. Hár qıylı gúbelekler uslap, iyneliklerdiń ushıp-qonıwına qızıqtı. Sonday-aq, balalar ózleri jol boyı kórgen-bilgenleriniń eń qızıqlısın qumarlanıw menen jol dápterine jazıp júrdi.

Óz úlkesiniń tırnaqtay jerin kórip, kútá tásirengen balalar qurılısqa jetip kelgenin bilmey-aq qaldı.

— Qarańlar! Qanday ájayıp mına qurılıs! — dep hámmeden burın jetken Asqar boldı. Besjaptı biriktirgen úlken qurılısqa, qatar-qatar salınğan sulıw jaylarǵa, jer qazıp atırǵan qúdiretli ekskavatorǵa juwırıp quwanışlı túrde qıshqırıp jiberdi.

Tezirek kóriwge asıqqan balalar qurılıstıń qarasın kóriwden-aq juwırıp, tárbiyashı menen jetekshiniń shaqırǵanın da esitpey, esitkeni tırlamay alǵa umtıldı. Hámme há demey ǵawırlasıp, kanaldıń irashına shıqtı. Olardıń qızıqsınǵan kózleri qurılıstıń túrli mexanizmleri menen basqarıwshı pultıń jayına, suw ótkeriwshı temir betonǵa, tokarlar menen ájayıp ónerli hár túrli adamlarǵa tústi.

— Bul suwdıń kúshi menen elektr quwatın beretuǵın stanciya ma eken?! — dep sayaxatshılardıń birewi qasına kelgen qara páreń, ala kózli injenerden soradı. — Joq, bul onday emes. Sizlerge túsinikli etip aytqanda, bul suwdı hár bir japqa kerekli muǵdarda ólshep jiberetuǵın texnikalıq qurılıs. Pitkerilip iske qosılǵannan soń, xojalıqlarǵa jeriniń bálent-pásligine qaray suw jiberiledi. Jeri bálent bolsa, suwdı kóp jiberemiz, jeri oy bolsa oǵan azǵantay suw-aq shıǵa beredi, — dep ol sayaxatshılarǵa túsinik berdi.

Japtıń ultanına názer taslaǵan Asqardıń kózine túri tanıs birew ottay basıldı.

— Sálem, ustaz, nege tigilip qaray bereseń, ya tanımay tursań ba, Asqarman ǵoy! — dep qıshqırıp jiberdi ol, jer qazıp atırǵan ekskavatordaǵı qara páreń kombinezonlı, buyra shash jigitke qarap.

— Háy, «eski dos», «góne shákirt» qalaysań?

Barmısań? — dep ekskavatorshı jigit eksavatorın járdemshisine berdi de, ózi mashinadan ırıp túsip, Asqardıń janına keldi. Bul jigit, shınında da, Asqardıń burınǵı ustazı Áliy qıytar edi. Ol dim ózgerip ketken. Semireyin depti.

— Endi urmaysań ba? — dep sálemlesti Asqar.

— Burınǵı Áliy urı bolsam, qan qaqsatar edim, biraq men ol Áliy emespen. Áliy ekskavatorshıman. Qara, mına qollardı anaw áwkiygen nárese menen mınaw tawday topıraqtı shı-

garğan usı qollar! — dedi Asqarğa alaqanların kórsetip. Asqar qarsı aldında turğan duğıjim deneli ekskavatorshıǵa qızıǵa qaradı: ıraştan da, usı Áliy me? — dep tańlandı.

Sayaxattan olar shańqay túste qayttı. Kún ğijlap qızdı. Balalar qara suw bolıp terledi. Awzı kewip júdá shólledi.

Olar Besjaptırn kópirine kelgende, birewdiń jatqanın kóre sala, suwǵa shomılayıq dep usınıs etti. Hámme, onı quwatlay tústi. Tárbıyashı menen jetekshi de qarsılıq etpedi. Jigirmalaǵan balanıń júziwdi biletuǵınları dárhal sheshinip salqın suwǵa ózlerin tasladı. Íssılap kiyatırǵan balalar suwǵa kirgen balıqtay boldı. Olar suwdıń betin há demey úyrektey qapladi.

— Ketti! Ketti! Járдем etir! — degen qorqınıshlı dawıslar qápelimde hámmeniń tóbe shashın tik turǵızıp, tula boyın titiretip jiberdi.

Haqıyqattan da, suwdıń qattı aǵıslı jerinde bir balanıń batıp-shúmip ketip baratırǵanı kórindi. Jaǵadaǵı balalar shuwlasıp sayada jatqan tárbıyashı jetekshini járdemge shaqırdı. Jańa ǵana suwdan shıǵıp qumǵa awnap jatqan Asqar menen Dosan qáweterli xabardı esitiw menen ırash-tan ózlerin suwǵa attı. Biraq, olar menen suwǵa ketken balanıń arası ádewir jer edi. Sonlıqtan, bulardıń óz waqtında úlgerip járdem etiwı gúmanlıraq boldı. Onıń üstine tárbıyashı hayal menen jetekshi de sheshinip úlgere almay atır. Al, ketip baratırǵan bala bolsa hawlıqqanınan tek qolın shalıpıdata beredi. Usı waqıtta tosattan payda bolǵan birew kópirdiń erneginen kiyimleri menen suwǵa sekirdi. Ol keń qulashınıń kúshli páti menen suwdı jarıp, shaqqan júzdi de, há demey balanıń janına jetip bardı.

Ol suwǵa shúmip ketken balanı qarmalanıp taptı da, qamırday hálisiz denesin kókiregine qoyıp arqası menen keyin júzip jaǵaǵa keldi. Balalar jıldam onı ırashqa shıǵardı da, qolların kerip, jasalma túrde dem alǵıza basladı.

— Haw, bul Sadulla ǵoy, oy sorlı, ele júziwdi bilmeydi eken-aw! — dedi bir bala óz joldasın tanıp.

Sulq bolıp esinen ayırılıp jatqan Sadullanıń awzınan atlıǵıp ılay suw shıqtı. Onı aylana turǵan balalar tım-tırs bolıp

ayanishli kózlerin sirá onnan ayırmadı. Jasalma dem aldırıw óz nátiyjesin berdi. Sadulla demin alıp kem-kem ózine kele basladı. Áste ǵana kózin ashtı. Íńırsıp ján-jaǵına, ózin alıp qalǵan adamǵa qaradı. Kúsh penen eki-úsh ret túshkirdi. Basın qozǵap, turıwǵa háreket etti. Hámme quwanıp atır.

— Mırza aǵa, ele Sadullanı ólimnen qutqarıp qalǵan sen be ediń, men saǵan ırzaman! Bul da bir ájayıp qaharmanlıq! — dedi suwdan shıǵıp dostınıń janına kelgen Asqar ózin asırıp alǵan ákesin kórip.

— Haw, Asqarmısań, aman-esen júrsen be, balam! Bul qalay óz dostıńızdı, tas bolmasa, suwǵa jiberip edińizler! Aqırı, abaylap sayızıraq jerde shomılmaysız ba! — dep Mırza Mámbetov, Sadullanı súyep ornınan turǵızdı da, balası menen kórisip ústi-basın sheship sıǵıw ushın shetkerirekke shıqtı.

Sadulla ketip qala ma dep zárresi qalmaǵan tárbiyashı menen jetekshi hám barlıq balalar shofyor Mámbetovqa úlken alǵıs ayttı. Kóp balalar onıń bul erligin, azamatlıǵın ómirdiń ájayıp órneǵi retinde dápterine jazıp, usı kúnniń umıtılmas tariyxına kirgizdi.

— Pay-pay! Usınday jerde jazıwshı menen fotokorrespondenttiń bolmaǵanına qara, bunday waqıyanı kópshilikke jetkermey sirá ayaqsız qaldırıwǵa bola ma, aqırı, ol bir azamattı ólimnen aman alıp qalǵan haqıyqat qaharman ǵoy, — dedi Dosan qasındaǵı bir balaǵa. Bunı esitip qalǵan Mırza oǵan basın shayqadı da:

— Sizler meni kótermeley bermeń, birewler esitip qalsa, haqıyqattan da, Mámbetov maqtanshaq bolıptı dep oylar. Men tek ǵana ózimniń adamgershilik wazıypamdı atqardım, — dedi.

— Qáne, Asqar inińdi kóriwge endi barmaysań ba, balam?

— Baraman, baraman. Zıynepti de ertip baraman. Sara apamdı da sonday saǵınıp júrmen. Tárbiyashımnan ruqsat alsam bolǵanı.

Mırza balasınıń haq kewilli sózine ırza boldı da:

— Onday bolsa qaytarsın, mashınaǵa mindirip alıp ketemen.

— Boladi, boladi, jolirña qarap otiraman onda, — dedi Asqar kewilli túrde.

Sayaxatshilar qirağı shofyor menen kewilli túrde xoshlasti. Asqar onirñ mashinasin kóz ushına shekem gúzetip qaldi.

Állen waqıttan soñ kún salqın tartıp sayaxatshilar jolğa tústi. Eñ aldında Asqar. Átirap búgin kúndegiden de gózzal kórindi oğan: ján-jağı kók shalğı, al aspanda da poshsha torğay shırıldaydı. Al, keñ gúzar jol bolsa, iyretilip-iyretilip barıp, tuw alistağı aspannırñ kók jiyegine barıp súngiydi. Asqar óz dosları menen usı joldan baratır. Bul jol olardı rayonğa da, mektepke de aparadı...

Sózlik

elewsiz — ańsız, bayqawsız

ekskavator — ózi júrip qazatuğın ham topıraqtı, tastı, qumdı basqa transportqa júkleytuğın mashina

gerbariy — keptirilgen ósimliklerdiñ jıyındısı

kombinezon — jumısqa kiyiw maqsetinde beshpenti menen shalbarı qosıp tigilgen ústi kiyim

fotokorrespondent — kúndelikli baspasózdi súwretli xabar menen támiyinleytuğın xızmetker

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jaslardırñ 40 jıllıq bayramına qanday tayarlıq kórildi?
2. Ziynep ne ushın jıladı? Asqar oğan qanday másláhát berdi?
3. Balalar sayaxatqa qayda bardı, olardı ne nárseler qızıqtırdı?
4. Suwğa ketken balanı kim qutqardı?
5. Sizler qanday dógerekke aғzasız?
6. Gúrriñdi tásirli oqıp, mazmunın sóylep berin.
7. «Adam — adamğa dos» degen temada gúrriñ jazır.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

DIALOG HÁM MONOLOG HAQQÍDA TÚSINIK

Dialog — (grekshe *dialogos* — eki adamnırñ óz ara sóylesiwi). Kórkem shıǵarmada waqıyanı túsindiriwge, xarakterdi ashıwğa járdem beretuğın usıllardıñ biri. Dialoglar

tuwra gápler menen beriledi. Dramalıq shıǵarmalar tiykari-nan dialoglar formasında beriledi. Epikalıq shıǵarmalarda da dialoglar jiyi qollanıladı. Olar personajdıń til ózgesheli-gin beriwge yamasa qanday da bir jaǵdaydı kórsetiwge járdem beredi. Máselen, «Mıńlardıń biri» shıǵarmasında avtor personajlardıń óz ara sóylesiwi arqalı bir úydiń qıyın jaǵdayın kórsetip, turmıs shınlıǵın ashadı.

— Tamaǵımızdı tawıp asırıp otırǵan sen ediń, sen ket-seń, halımız ne boladı? — dep kempir jıladı.

— Qanlı qaqpanǵa túsken jannıń qaytıp shıǵıwı qıyın. Qaytıp kele almaspan, apa, — dep Aytbay basın tómén sala berdi.

— Apa! — dedi Húrziya, jılamań, bosqa jılaǵan menen hesh nárese shıqpaydı, aqıl tawıp qalay da aǵamdı alıp qalıwdıń jolın tabayıq.

— Ne ilaj tabamız, qayıǵımız qayırlap otırǵan joq pa? — dep kempir qızına qaradı.

(M. Dáribaev «Mıńlardıń biri»).

Monolog (grekshe *monos* — bir hám *logos* — sóz) kórkem shıǵarmada qaharmannıń kópshilikke yamasa ózine qarata aytqan sózleri. Monolog kóbinese dramalıq shıǵarmalarda ushırasadı. Mısalı, Shekspirdiń «Gamlet» tragediyasında Gamlettiń monologı onıń obrazın hám ulıwma sol shıǵarmanıń ideyasın kúsheytip beriwge járdem etedi. Lirikalıq qaharmannıń ishki keshirmelerin, ruwxıy halatların beretuǵın lirikalıq shıǵarmalardı tikkeley monologqa jatqarıwǵa boladı. Monolog roman, povestler-de de úlken xızmet atqaradı. Mısalı, T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanında Jumagúldiń, K. Sultanov-tıń «Aqdárya» romanında Nazlı kempirdiń monologları atı atalǵan qaharmanlardıń ishki keshirmelerin beriwde úlken áhmiyetke iye. Mısalı, K. Sultanovtıń «Aqdárya» romanınıń «Anamnıń hásireti» bólimindegi Nazlı kempirdiń monologı júdá sheber jasalǵan: «Urıs!... Biygúna náresteniń atasın,

atanıń botasın miyrimli qushaǵınan julıp alıp, ıssı bawırın sholan (qara muz) etken — sen! Qaralı tóbeń kórinse altın ay tutılıp, kúlip turǵan kúndi hásiret basadı. Jerdi qırq párshe, eldi toz-toz etip jaralap, tınıq suwdı bılǵaysań!... Adamzat-tıń ólshewli kóz jası menen qırmızı qanın teńiz qılǵan — sen zalım, seniń nápsiń qashan toyar eken. Onda personajdıń tili menen onıń ishki sezimleri, keshirmeleri beriledi. Al, lirikalıq shıǵarmalardı shayırdıń monologı dese de boladı.

SAĞÍYDULLA ABBAZOV

(1930 — 1990)

Sağıydulla Abbazov — balalar shayırı. 1930-jılı 5-mayda Taxtakópir rayonında tuwılğan. Ol balalar hám jas óspirimler ushın kóp ǵana shıǵarmalar dóretti. Onıń «Sırlı albom», «Kel báhárim!», «Mektepte de, úyde de», «Meniń inim», «Mektepte bayram» sıyaqlı toplamları hám tańlamalı shıǵarmalarınan ibarat bir tomlıǵı jarıq kórdi. Onıń bir qatar shıǵarmaları basqa tillerge de awdarılğan, namaǵa túsirilgen qosıqları da bar.

MILICIONER KELDI BIZIŇ KÓSHEGE

Milicioner keshe kelip, Polattı,
«Úyi qayda?» dep hárkimnen soraptı.
Nege onı izleydi dep adamlar,
Úylerinen shıǵa-shıǵa qaraptı.

Birew ayttı: oǵan bir is bolǵan dep,
Birew ayttı: tóbelesip qalǵan dep.
Birew ayttı: qarap júrmey ol bala,
Birew ayttı: awır jara salǵan dep.

Birew ayttı: aldawlıqqa ergen dep,
Birew ayttı: urlıq islep júrgen dep.

Milicioner keliwiniń sebebi,
Birew ayttı: sonı birew kórgen dep.

Biraq, olay bolmay shıqtı izinde,
Mehribanlıq otı jaynap kózinde.
Mektepten kelmegen, Polat joq edi,
Ushırastı ata-ananıń ózine.

Siziń Polatıńız — dedi, azamat,
Joldan tawıp alğan eken ol bir zat.
Ózi aparıp miliciyağa tapsırdı,
Jazıp aldıq hámмесin de atpa-at.

Sol zattıń iyesi bizlerge keldi,
Joytılğan nársesin sol jerden kórdi.
Nachalnik ayttı ol maqtanış etip,
Polat degen bala ákelip berdi.

Zatın tapqan adam quwanıp qayttı,
Júzleri kúlimlep mıń alǵıs ayttı.
Polattıń da ata-anası bilsin — dep,
Bul jigitti miliciya jollaptı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Milicioner ne sebep Polattı izlep keldi?
2. «Júzleri kúlimlep mıń alǵıs ayttı» degen sózlerdiń mánisin túsindirip beriń.
3. «Altın alma, alǵıs al» degen temada shıǵarma jumısın jazıń.

ÁSSALAM, JAŃA JÍL — NAWRÍZ!

XALMURAT SAPAROV

(1932 — 2009)

Xalmurat Saparov — balalar shayırı. Ol 1932-jılı 20-martta Shimbay rayonında tuwılğan.

Shayırdıń «Nálshe», «Jas usta», «Qurqiltay», «Baxıtlı balalıq», «Ayğa uship barganda», «Meniń kúnlerim», «Quslar menen sırlasqanda», «Altın dáwran», «Watan suńqarı», «Tábiyat — óz úyim», «Quyash balalarımız», «Bala baqsha qosıǵı», «Tábiyatqa sayaxat», «Kásibim — maqtanışım», «Sap denede — sap aqıl», «Kiyikler» qosıqlar toplamları basılıp shıqtı.

Onıń «Jas usta» qosıqlar toplamı 1970-jılı Tashkentte basılıp shıqtı. «Qawınnıń shiresi», «Qasqırlar menen betpebet» gúrrińler toplamı «Qaraqalpaqstan» baspasında jarıq kórdi.

X. Saparov 1984-jılı «Baxıtlı balalıq», «Qurqiltay», «Ayğa uship barganda» hám «Jiyrentay» qosıqlar toplamları ushin Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı boldı.

Sonday-aq, oǵan Qaraqalpaqstan Respublikasına miynetini sińgen mádeniyat xızmetkeri húrmetli ataǵı berildi.

NAWRÍZLÍQ GÓJE

Toyıp alıp nawrız gójege,
Diyqan baba qolğa bel aldı.
Otırwğa janı tóze me,
Atız betke qaray jol aldı.

Úmiti zor diyqan babanıń,
Jer qoynınan tuqım túsedı.
Sótilgen soń qıstır qamalı,
Balqıp atır tońlar keshegi.

Húrmet etip kútedi jerdi,
Toyındırğan hámme xalıqtı.
Topıraqtı qısımlap kórdı,
Atız tapqa kelip qalıptı.

Diyqan baba qalmas boldırıp,
Nawrızdan soń quwat alganday.
Qoyğanlıqtan jerin qandırıp,
Mol ónimge tiykar salganday.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Nawrız ayında diyqan babada qanday táshwish payda boladı?
2. Hawa rayında qanday ózgerisler boladı?
3. «Nawrızlıq góje», «Súmelek» tağamları tuwralı óz túsinigińizdi aytıp berıń. Basqa da qanday milliy tağamlardı bilesiz?

G'ULAYSHA ESEMURATOVA

(1930)

Qaraqalpaq prozasınıń belgili wákilleriniń biri G. Esemuratova 1930-jılı 18-fevralda Shımbay rayonında tuwılǵan. Xızmet jolın xalıq aynası—jurnalistlik xızmetten «Jetkinshek», «Jas Leninshi» (házirgi «Qaraqalpaqstan jasları») gazetalarında, sońınan «Ámiwdárya» jurnalında bólim basqarıwshısı, al 1991-jılı «Aral qızları» atamasındaǵı hayal-qızlar jurnalınıń bas redaktori bolıp isledi.

Jazıwshınıń «Dasturqan», «Keste», «Ayday qız», «Qızım, saǵan aytaman», «Ana», «Meniń ushın ele balasań», «Ana sezimi», «Máyekbórek hám kempir», «Qara pishiqtıń ılaysańı» h.t.b. shıǵarmaları baspasóz betlerinde jarıq kórgen.

JIYREN

(povestten úzindi)

JIYREN TÚWE BAS QAYǴI

Awıl adamlarınıń mánét qayǵıları, urıs zardabı kem-kem ózin tanıtıp, baspalatıp baratır. Bala-shaǵa betin sıpırwǵa waqtı joq. Suwıq, ashpız degendi awzına almaydı. Mınaw úlkeniń jumısı, mınaw kishkeneniń jumısı, deytuǵını burın eken, házir ayırmaydı. Qolınan kelmeydi degendi tiline bassa ne deyseń, halınıń barınsha qıymıldaydı.

Kishemler bolsa sabılıp qas qarayǵanda úyge zorǵa keledi. Jaǵdaylar burınǵıday emes, kúnde birew ketip atırǵan. Úylerdiń arası ásten bosap atır. Sonıń arasında urıstıń ángimesi de ayılıp atadı. Kimdi kórseń sol, qıyın boldı-aw bala, bul nálet bolǵır fashist, eń bolmasa, biziń balalar barǵan soń keyin qayta ma desek, kem-kem basıp kiyatırǵan bále ǵoy, — dep qıynaldı. Kimniń balası ketken, kimniń balası endi ketedi. Hámme sonı qayǵıradı. Áytewir, qarap otırǵan adam joq. Bári de jawǵa qarsı gúresip, qolınan kelgen talaptıń basında. Meniń talabım Jiyrenge qaraw.

— Seniń Jiyrenge jaqsılap qaraǵanıń jawǵa qarsı oq atqan menen barabar, — degen Turdimurat aǵamniń dawısı qulaǵımda qalıp, ózimdi jaw menen alısıp júrgendey sezemen. Jiyrenge jılǵıday ot-jem de jıynay almadıq. Úydiń qasındaǵı jońışqanı ózim orıp, jıynap qoydım, ol ne boladı, qashshan qaǵıp saldı. Úydiń ishiniń de Jiyrenge bası aynalmaytuǵınday kórinedi maǵan. Kisheme ara-tura Jiyrenniń jaǵdayın ayıp tońqıldayman.

— At túwe iyesinen xabar bolmay ózlerimiz daǵdarıp júrippiz, — dedi. Bul sóz Turdimurat aǵamdı saǵınıp júrgen maǵan júdá awır tiydi. Men kúnde xat jazaman da otıraman. Men hár xat jazǵan sayın anam qasımında otırıp: «Jas jigitlik etip juqa kiyinbesin, tamaǵınıń awırıwı shıǵadı. Qalıń kórpe jamılsın. Tepkilep kórpesin ashıp taslaytuǵın ádetin qoysın. Ashılıp qalsa jawıp jiberetuǵın men joq oǵan. Ol jerlerde awırsa kim qaraydı, aytagór», — dep zınharlaydı. Biraq, Turdimurat aǵam bizlerdiń xatımızdı ala ma, joq pa, bilmeymen.

Bizler de, endi bir mezigil oqısaq, bir mezigil atızda apamlardıń janında júremiz. Buǵın Qızlargúl kishem de atızda. Ol burın ara-tura keletuǵın bolsa, endi hámmeden burın atızda kórinip, úyine hámmeden keyin ketedi. Ózi de paxta tergish. Kúnine 100 — 150 kilogramm teredi.

Geyde bir kúnde tuwılǵanday gil jas kelinshekler jıynalıp, qolı jırılса kishkene qáyinlerin janına shaqırıp, olar menen degiship ayqasıp oynap atırǵanı. Bir kúni gil kelinshekler

Quwanishbek aғamdi janına shaqırıp aldı. Umıtpasam, ol sol waqıtta on bes jaslarında. Boyı zırğıttay, up-uzın.

— Ağańlar bolsa urısqa ketti. Sen bizlerdiń úyimizden kirip shıǵasań... Írastan da, Quwanishbek aǵa gódek pe, erke me? Qay waq kórsem, sol waq úyiniń ishinde ókpelep bultıyp otırǵanı. Bul aǵamız da kelesi jılı urısqa ketti...

Sózlik

Jiyren — jılqınıń qızǵılt-sarı túri, túsi

sabılıw — sharshaw, boldırıw, qara terge túsiw

qas qarayıw — qarańǵılıq túsiw, kún batıw

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Turdımurat urısqa keterinde qarındasına qanday tapsırma berdi?
2. Uris dáwiri elge qanday qıynshılıq tuwdırdı?

JIYRENNIŇ QOSQA QOSÍLÍWÍ

Mart ayınıń bası edi. Bul bir jaǵınan tógin tógip, jayıp, bir shetinen jer súretuǵın waqıt. Awıldaǵı bar kólikti jıynap, qosqa qosıp, arbaǵa jegip atır. Qıbırlaǵan jan qıy bar seyisxana-nıń janında kimi shelek penen, kimi qapshıq penen, áytewir, kókireginde janı bar adam tógin tasıwda. Onıń ústine kimdi kórseń sol, kólik jetpeydi dep zar qaqsaydı. Atlardı bolsa urısqa alıp ketti.

— Azamatlar qan maydanda júrgende mına Jiyrendi jumsap ráhátin kórmeyseń be? — dep qoyadı, qıyın is basına túsken jası úlkenler... Jer aydalmay, shigit sebilmeý atır. Aprel degen kelip qaldı. Ele egiletuǵın jerdiń úshten birine tuqım sebilgen joq. Burın apreldiń yarımı bolmay-aq jerge shigit túsip bolatuǵın edi. Bıyl eki ǵana kólemdi egip boldı. Bar xalıq islep-aq atır. Sonda da, is ónbeydi. Allamurat aǵam qısıńǵanına Jiyrenniń aldı-artınan aylanıp dógerekley beredi. Endi bunı da jumsayjaq-aw! Biraq, ele ashıp aytqan joq. Jiyrendi jumsaw ushın hámmemizdiń kelisimimiz kerek...

— Qane, Gúlxan Turdimuratqa xat jaz!

Jiyren aman, kelgennen keyin toyga shabasań? Hesh gam jeme, inim, — dep izine meniń atımdı jaz, — dedi Allamurat aǵam. Jiyrenniń qosqa qosılǵanın basqalardan esitip júrer. Ózimnen xat alsa pitegene arqayın boladı ǵoy! Bul jaqtaǵı qıyınshılıqtı qaydan bilsin, — dep qoydı bir kúni atızdan qaralay óship keldi de.

Men jazbadım. Hámmemiz: apam da, atam da! Ne dep otırǵanıńa óziń túsineseń be? — dep shuwlastı...

— Qansha shuwlasańız da Jiyren qosqa qosılmasa bolmaydı! — dep kesip ayttı Allamurat aǵam. Men Aysultan apama juwırdım. Meni Aysultan apam tınıǵıp tırlap bolıp:

— Álbette, jurttıń jalǵızı ketken ǵalaba iske Jiyren qarap jata ala ma? Biraq ol, otırdı, turdı, tıprshılap tınıshı ketti: «Erteńnen baslap Jiyren qosqa qosıladı, desesh, — dep qoydı. — Bir kún bolmasa bir kún solay bolıwı kerek ǵoy» — dep, suwıq demin aldı da, óz oyı menen ózi bánt boldı. Sol kúni Aysultan apam meni jibermedi, janına alıp jattı. Biraq, azanda erte oyattı... Tań qarańǵısın qaq ayırıp biziń úyge qaray tarttı. Izinde jortıp kiyatırman... Aysultan apamnıń ne oylap kiyatırǵanın túsınbeymen. Biraq, kewlinde qanday da bir gúres, ǵázepli jigerdi abaylayman. Izin kútemen.

Ele kún shıqpasa da, alıstan-aq birewdi-birew kórgendey jaqtı. Kók dárya kólat jerde qıbırlaǵan jan joq. Tim-tırıs. Qanday qorqınışlı. Bir waqıtta Jiyrendi jetelep Allamurat aǵam lyshanjaptıń kópirine mindi... Kún jańa shıǵıp kiyatır. Bárinen de beter Aysultan apamnıń ne oylap otırǵanı maǵan jumbaq. Men úndemesten ózimdi tutsam da, kózimnen jasım monshaqtay jumalanıp baratır... Kózimniń jasın súrtemen de izin kútemen. Ornımnan uship turıp, Jiyrenge juwırayın desem, Aysultan apam iynimnen basıp qayta otırǵızdı...

Al, Jiyren bolsa, qosqa kirse, qáne. Moynına moyıntırıq saldırmay aspanǵa shapshıydı, qıńırılıq etip kisneydi. Dógektegilerden járdem soraǵanday alaqlap elewreydi, kimnendur jaqsılıq kútedi, heshkimge sır bermeydi. Bulqınıp arıstan shıǵıp ketip, kónbey atır. Juwǵarada kónetuǵın túri joq. Shıǵıp ketken jerinen kúshlep arısqa kirgizedi. Jiyren-

niñ bayağısı bayağı. Qosqa qosılğanına qayıl bolmay, sol jerde turǵanlardan: «Meni kórip turıp, ırastan da qosqa qosasız ba?» degendey shaǵınıp qaraydı. Olar júzin buradı... Hátte, birewdi kútkendey, bir dibıstı esitip turǵanday, qulaǵın tikireytip qaytalap elewreydi. Jiyrenniñ názeri ele bizler tárepte ... Allamurat aǵam sóytip jerden bir shıbıq aldı... (urayın degen niyeti boldı ma, yamasa qosshılardıñ qolına shıbıq alıw ádetine aylanǵanlıqtan ba). Urǵanın kórmey-aq, qoyayın dep, kózimdi tarsa jumdım. Aysultan apam bolsa, kúni menen tislenip shıdasa da, Allamurat aǵamniñ shıbıq alǵanın kóriwi máttal, aǵıp turǵan úlken arnadan qalay atlaǵanın bilmeymen arjaǵına sekirip-aq tústi.

— Ózim! Ózim! Shıbıqtı taslañ! Jiyrenge shıbıq tiygizbeñ! Ótinemen?! Shıbıqtı kózine kórsetpeñ! Jiyrenge shıbıq túwe, qol tiygiziwge haqıńız joq! Jiyrenniñ iyesi bar. Keledi! Keledi!!! — dep Aysultan apamniñ Jiyrenge qarap, ókireñ qaǵıp juwırǵandaǵı óksigin máńgige ketiriw múmkin emes. Men turǵan jerimde qatıp qalıppan. Allamurat aǵam shıbıǵın uslawı menen sileyip tur. «Ózim birge júremen, Jiyren menen ózim qosqa birge qosılaman!!!» Jiyren apamniñ qarasın kóriwden-aq kisnep, qostı súyrewi menen Aysultan apamniñ aldına qaray shapqanda, kishem betin basıp qara jerge otıra ketti. Hámme ayaǵında turıwǵa dińkesi qurıp tómén eńkeydi.

Aysultan apam ele juwırıp kiyatır, shóp-shar ilip kiyatırǵan uzın burımın basına eki-úsh ret aylandırıp orap tasladı. Shalǵayın paqal ilip kiyatırǵan mawıtı komzolin da she-ship ilaqtırdı...

— Qaraǵım, Jiyren, dostım Jiyren! Men mindaman janırdaman, kewlińde ne barın aytalmasań da men bilemen, basqalar bilmeydi ğoy! Nege ójetleneseń?! Wádeńde ele turıpsań ba, dep kele attıñ moynınan qushaqlap, basın qoyıp óksiydi. Basların sıypap bir nárse aytpaqshı boladı. Bizler anıq túsine almaymız. Ókpesi óship sharshaǵanlıqtan sózleri naqma-naq shıqpaydı. Jiyren qoltıǵına basın tıǵıp, Aysultan apamniñ sózlerin maqullaǵanda Jiyrenniñ kózinen jas shıqqanın anıq kórgenmen. Dógereklegen

adamlar táselle beriwden de ayrılıp tur. Aysultan apam kóz jasın tıyıp ózine keldi...

— Meniń ne sharam bar. Bir ózimniń qolımnan ne keledi?! Bolmaytuǵın iske heshkimniń de sharası joq. El tınısh, iyeń bolǵanda basqa gáp. Seniń mına tentekligiń hesh jerge sıymaydı, kewilge jayǵaspaydı. Sonı da túsinbey tursań. Turdimurat keledi, toyda ilaq shabasań! Jarıstan da ozasań ele! Sol shadlı kúnler tez kelip, bizlerdiń toyımızda shapqıń kelse, usı jumıstı jelkeń menen kótermeseń bolmaydı. Bul tek seniń qolıńnan keledi. Eger qáleseń, ekewimiz teń atqaramız. Pútkil el, jawǵa qarsı gúresip atırǵanda seniń qarap turǵanıń, ózińe de jaraspaydı. Qáne, atla! Ózim birge júremen.

Qáne, qáne dep, Aysultan apam Jiyrendi jılawlap, ásten tapqa saldı. Aldı menen Jiyrenniń aldına ózi túsip, tap penen júre basladı. Izinen Allamurat aǵam gúndeni uslap baratır. Men óz kózime ózim isenbeymen. Aysultan apam Jiyrendi jılawlap, qos aldında ketip baratırıp, ne oylap baratır eken...

Ekewimiz qosılıp, erteń bir kún toy degenimiz urıs boldı, oqıwǵa atlanamız degen niyetimiz tógin tógip, qos aydaw boldı, bunıń izi ne boladı? Ol da gúmilji! Joq, joq bári de waqıtsha, kewlim qayaqtaǵını shaqırma! Ele barlıq jaqsı niyetlerimiz iske asadı. «Jas tilegi qabıl» — deytuǵın edi jası úlkenler. Sol jaslar bizler emes pe?! «Ya Turdimurat» — degen sestı de shıǵıp ketti Aysultan apamniń.

— Ne deyseń, shıraǵım? — dep qulaǵı erbeń etti.

Allamurat aǵam.

— Hesh nárse, hesh nárse! — dep aldına qaray kete berdi. Uyalǵanınan taǵı: — Joq, joq hesh nárse — dep qaytaladı da, mańlayınan terin bir sıyrıp, ekinshi súrimge aynaldı...

Sózlik

seyisxana — at qora, arnawlı jay

moyıntırıq — attıń moynına, gúndeni tutastırwshı qural

aris — jer súriwde gúndeni, moyıntırıqtı baylanıstırwshı qural

komzol — üst kiyim

gúnde — jer súretuǵın qural

jilaw — attir basina tağılgan jip, qayistan yamasa kendir jipten islen-gen júwen

jilawlaw — bul attir jilawın uslap jetelew

gúnde — jer súriwde paydalanılatuǵın, aǵashtan islengen eń apiwayı awıl xojalıq quralı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Urıs jıllarındaǵı jumıslar ne ushın qol kúshi menen islenetuǵın edi?
2. Jiyrendi qosqa jegiwge ne májbúrledi?
3. Aysultan apaydır Jiyrenge aytqan sózlerin tawıp oqıp, mazmunın aytıp berir.
4. Qos aldında baratırǵanda, Aysultan qanday oylardı kóz aldına kel-tirdi?
5. G. Esemuratovanıń «Jiyren» povestin tawıp oqır.

ABBAS DABULOV

(1898 — 1970)

Xalq shayiri Abbas Dabulov 1898-jili Taxtakópir rayonida tuvladi. Ol xalq dástanlarin úlken qiziqwshiliq penen oqigan. Abbas shayir poema janrini rawajlanwinda belgili orindi iyeleydi. Tereñ mánili, kórkem, sulw qosıqlarin jazıw menen birge «Bahadır» dástanın dóretti. Shayirdiñ «Námárt jigit nege dárkar», «Júrekke jaqın adamlar», «Arnaw», «Jeńisler qosıǵı», «Qosıqlar» atlı hám basqa da toplamlari basılıp shıqtı.

Shayirdiñ kóp ǵana qosıqlari ózbek, qazaq hám rus tillerine awdarılıp toplan bolıp basılıp shıqtı.

A. Dabulov — Qaraqalpaqstan xalq shayiri, Ózbekstan xalq jırshısı.

JAZ MÁWSIMI

Kún tóbege kelip, nurı shashıldı,
Bilgenge belgisi jazdıñ máwsimi.
Qırmızı qızıl gúl baǵda ashıldı,
Esittim sayraǵan búlbúl dawısını.

Tórt pasıl izbe-iz kelmek dúnyaǵa,
Jarasıqlı jaz keltirer giyaǵa.
Haywanat jún taslap, qus palapanlap,
Jazdıñ kúni tuwıp, óser uyaǵa.

Ўз, қуwlарға кóлдиң иши жаңлайды,
 Қайр менен кóл-қопанı жаулайды,
 Жаз жаулауда қайта тóлеп пáрlegen,
 Jetilgen қанатлар ushsa тalmayды.

Aq суңқар, aq тугын биик тawларда,
 Кóк ғарға, кóгershin жарқабакларда.
 Aq, сарı уyası shınar басında,
 Бóлбóлдиң мáканı, shámen бағларда.

Jaz máwsimin кóрseң, қалмас ármanıң,
 Jemislerdiң бақshalарда турғанın.
 Кóрseң adam ishpey-jemey toyadı,
 Arpa, jazlıq, aq biydaydiң қрманın.

Uzaqtan кóринер биик shınarлар,
 Ánjir, badam, piste, anarлар.
 Qol узatıp, alıp miyweni,
 Salıp tur awzına, jemisqumarлар.

Qara tal, aq terek, nárwan aq talım,
 Tartıp tur, sayası jáhán samalın.
 Torsıldap astına túsip turıptı,
 Solqım júzim, erik penen shabdalım.

Aq paxta aғarıp saldı gúl-ғumsha,
 Aq, qızılға dóner paxta bolғansha.
 Ǵarbız tarǵıllandı, pisti qıyarлар,
 Qawınлар tor bolıp, shıqtı jambılsha.

Marjanday qızarған torsıqtay jıyde,
 Jemisler pisip tur ziyneme-ziyne.
 Aytıp ada ete almayman miyweni,
 Jaz máwsimi — jalpı jatqan ǵáziyne.

Qaraqalpaq quw daraqlı el ediң,
 Jılap shólistanda qaldım, — dep ediң.
 Jarasıqlı jazға miyriң qandırıp,
 Eldi gúlge, jerdi nurға bólediң.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jaz máwsimine jıldıń qaysı ayları kiredi?
2. Hár máwsimniń ózine tán ózgesheliklerin mısallar menen ayıp beriń.
3. Jazda tábiyatta bolatuǵın ózgerislerdi shayır qalay súwretleydi?

DÁWLEN AYTMURATOV

(1933)

Dáwlen Aytmuratov — shayır, dramaturg hám alim. Ol 1933-jılı Bozataw rayonınıń Erkindárya elatında tuwılǵan. Shayırdıń dáslepki qosıqları 1958-jıldan baslap jarıq kórdi. Onıń baspada «Qosıq hám tımsallar», «Aǵar dárya», «Tımsallar», «Men shinlıqtı súydim, olsız hesh nársede qádir yoq» degen toplamları hám «Yalganshınıń isi», «Aqmaqlıq dúnyasında» atlı komediyaları járiyalandı. «Pir qaqqan» komediyası teatr saxnasında qoyıldı.

D. Aytmuratov qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrın rawajlandırıwǵa salmaqlı úles qosqan.

ASQABAQ HÁM SEKERPARA

(tımsal)

Bultqa usaǵan qap-qara,
Pálektiń astında sekerpara,
Tań aǵara baslaǵan waqta,
Bılay dedi asqabaqqa:
— Áy, Aseke, ekewimiz jasaymız bir palızda.
Biraq, keshir men, qaraǵanda mańızǵa,
Aspan menen jer shelli pariқ aramızda.
— Ol qanday pariқ? — dedi Asqabaq. — Aytsańız da!
Mine, sóytip, Sekerpara bılay dedi Asqabaqqa,
Túr bildirip azıraқ kúlgen:
— Tuwrı, seniń gewdeń úlken,
Sen hám mendey jemisseń. Onı hámme bilemiz,

Biraq, mazań mennen kemis.
 Hám seni adam jemeydi, pisip túspeseń tabaqqa,
 Sol jerine keler azıraq arım.
 Al, meni almastırıp bolmaydı palğa, qantqa, nabatqa,
 Sol sebepten kóp boladı meniń bárha qardarım!
 Geyde qarayman dep kelgenler mağan,
 Hátte, súrinedi ańsızda sağan!
 Sekerpara sózin tamamlağan waqta,
 Shıq astında qaq ayırıldı eki jaqqa.
 Qaysınday artıqmashlıqqa iye bolsań da arada,
 Ózińdi ayırıqsha sanama.
 Sóytip, aylanıp júrme awarağa,
 Usap, tımsaldağı Sekerparağa.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sekerpara qabaqqa qanday áńgimeler ayttı?
2. Sekerpara ne dep maqtandı? Sekerparanıń sózin tawıp oqırń.
3. Tımsaldı tásirli oqırń, astarlı mánisin túsindirirń.

QORAZ HAM PÍSHÍQ

(tımsal)

Turğan eken bir qoraz shırriyıp qora túbinde,
 Ol qorağa pıshıq kelip jolıqtı,
 Hám mınanday áńgimeler bolıptı:
 — Bir túrli-ǵo, Qoraz mırza, shırriyıp, mına turısıń?!
 Ne sebepten kewliń bunsha kóterińki, búgin? — dep,
 Qorazdan jortağa soraptı Pıshıq,
 Qorazğa bildirmey, kózin iytke qısıp.
 Bilay depti sonda Qoraz bayǵus:
 — Óytkeni, men hám quspan! Baxıtlıman bul ushın!
 Mennen artıq qay qus?
 Belgileri bar ǵoy mine, mende quslardıń barlıq
 Mende bar:
 Eki qanat, sulıw quyırq, dónip turğan pár!
 Búrkit degen ana bir qus barlıq qusqa tóre-ǵo.

Sen óziń-aq salıstırıp kóre ğoy!
 Sol Búrkittiń mennen qay jeri artıq?!
 — Sen, qoy! — depti, sonda Qorazǵa Pıshıq —
 Sen neteyin dep ediń, Búrkit penen jarısıp,
 Júkti alma óytip ózińe úlken,
 Saǵan bolmaq qayda Búrkit!
 Sen pasmanda maqluqsań júrgen,
 Tumsıǵıńdı qıyǵa basıp, qıyaqqa súrtip!
 Seniń «Quspan» degenińe inanǵanday bende joq,
 Heshqanday qustıń belgisi sende joq,
 Qus bolǵanıń bári, áne, ushıp júrgoy aspanda,
 Men bir seniń ushqanıńdı kórmedim ğoy, pasmanda?!

Sorawlar ham tapsırmalar:

1. Qorazǵa pıshıq qanday áńgimeler ayttı?
2. Qoraz ne dep maqtandı? Qorazdıń sózin tawıp oqır.
3. «Seniń «Quspan» degenińe inanǵanday bende joq» degen pıshıq-tıń sózine qalay túsinesiz?
4. Tımsaldı tásirli oqır, astarlı mánisin túsindirir.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAǴLÍWMAT

TÍMSAL HAQQÍDA TÚSINIK

Tımsal — kórkem ádebiyat janrlarınıń biri. Aqıl beriw, úgiti-násiyat mazmunına iye boladı. Tımsal kóbinese allegoriyalıq (astarlap aytıw) usılın kóbirek qollanadı. Qaraqalpaqsha atama tımsaldıń ózi de «tımsallap aytıw» degen mánisten kelip shıqqan. Tımsal hár qıylı bolıwı múmkin. Mısalı, tımsal-ertek, tımsal-áńgime, hátteki tımsal-povest yamasa tımsal-drama hám t.b. Tımsalǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sıpatında kirgiziledi. Olardıń minez-qulqın, tábiyiy ózgesheliklerin birew arqalı adamlardıń jıyınalǵan obrazların beredi. Mısalı, qasqır — áshkóz, túlki — sum, mákkar, eshek — ójet hám t.b.

Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrınıń baslawshısı XIX ásirde jasaǵan Sarıbay shayı. Onıń «Jarǵanat penen

aytis», «Shimshiq penen aytis» dóretpeleri tımsal janrına kiredi. Ótken ásirde de biraz shayırlar tımsal jazdı. Biraq, tımsal janrıń tereń túsiniń, onı jetilistiriwde kóp xızmet etken Dáwlen Aytmuratov.

ALLEGORIYA HAQQÍDA TÚSINIK

Allegoriya — kórkem ádebiyatta tuwrı aytpay, obraz túrde astarlap aytıw arqalı súwretlewdiń bir túri. Erteklerdegi haywanlar, tımsallardağı qatnasıwshılar allegoriyalıq sıpatqa iye. Mısalı: Berdaqtıń «Zamanda» qosıǵında allegoriya berilgen.

Baylar—qasqır, túlki, xalıq—qoyan eken,
Qarańǵı qaplaǵan qayǵı zamanda.

M.Gorkiy: «Allegoriya—aytayın degen oy-pikirdi kútá qolaylı hám tásirli beriw múmkinshiligine iye» dep túsiniń beredi.

TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍNAN

ÁLISHER NAWAYÍ

(1441 — 1501)

Álisher Nawayí XV ásirde jasağan ózbek ádebiyatınıń danışpanı, ullı shayır. Ol 1441-jılı Gerat qalasında tuwıldı. Ol jaslayınan-aq Saadiy Sheraziy, Fadratdin Attar shıǵarmaların oqıwǵa qızıqqan. Nawayınıń «Xozoyin ul-maoniy» («Maǵanalar ǵáziynesi») shıǵarması 4 kitaptan ibarat. 1482 — 83-jılı «Hamsa» atlı 5 kitaptan ibarat shıǵarmasın jazdı.

ARÍSLAN HÁM QUS

(*tımsal*)

Bir toǵayda Arıslan menen Qus jasaydı eken. Arıslannıń kishkene balası bolıp, ol ele júriwdi bilmeydi eken. Anası onı júdá jaqsı kórgenlikten qumırsqa shaǵıp almasın dep, tisine tislep alıp júredi. Kúnlerdiń bir kúinde Arıslan balasın tislep alıp júrgeninde, Qus pır etip Arıslannıń tóbesinen uship ótipti. Arıslan qorqıp ketipti hám balasın bilmey qattı tislep alıptı (balasınıń janı awırıp, jılap jiberipti). Arıslan bul isinen qattı qapa bolıptı (ol balasınıń jara bolǵan jerin tili menen jalap-jalap jiberipti. Balası tınıshlanıptı).

Qus Arıslanı usılay qorqıtıp jiberiwdi ádetke aylandırıptı.

Arıslan Qus penen doslaspaqshı bolıptı hám oǵan: — «Kel, usı toǵayda birge dos bolıp, tınısh ǵana jasayıq... Sen qosıq aytıp, meni yoshlandır. Kimdur seni qapa qılsa, men hámme waqıt saǵan járdem beremen», — depti («júdá jaqsı, kel, dos bolamız», — depti qus).

Kúnlerdiń bir kúinde Qus: — «Men duzaqqa tústim, járdem ber!» — dep qıshqırıptı. Arıslan járdem beriw ushın juwırıptı. Qarasa, Qus onı aldaptı. Ol heshqanday duzaq-

qa túspegen eken. Arıslan dostınan qapa bolıptı. Oǵan qarap: — «Ótirik sóyleme, ótirikshi xalıq aldında uyalıp qaladı», — depti. Biraq, Qus Arıslannıńǵa qulaq salmaptı, ótirikshiligin hám Arıslanı aldawshılıǵın qoymaptı.

Kúnlerdiń bir kúni Qus haqıyqattan da duzaqqa túsip qalıptı. — «Way! Meni tutıp aldı! Járdem ber!» — dep jan-táni menen qıshqırıptı. Arıslan onı esitipti. Járdemge barmaqshi bolǵan eken, birden oylanıp qalıptı: «Ádettegidey bul ret te meni aldap atırǵan shıǵar. Barmayman».

Solay etip, Qus óz ótirikshiligi sebepli dostınan ayrılıp qalıptı hám ańshınıń duzaǵına ilinipti.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qus Arıslanı qalay qorqıttı?
2. Qus penen Arıslan qalay doslastı?
3. Ótirik sóylewdiń aqıbeti nelerge alıp keletuǵınlıǵı tuwralı aytıp beriń.

Naqıl

1. Ótiriktiń ómiri qısqa.
2. Jaqsı dos basıńa is túskende bilinedi.

ĠAFUR ĠULAM

(1903 — 1966)

Ġafur Ġulam 1903-jılı 13-mayda Tashkentte kámbaǵal xojalıǵında tuwıldı. Dáslepki sawat ashıwdı ata-anasınan aldı. Turmıstıń ashshı azabı Ġafurdıń basınan sıypalamadı. Sebebi, ata-anasınan erte ayrıldı. Solay etip, ol jaslay jetim qaldı. Ol hár qıylı jumıs isledi. Óziniń basınan ótkergen waqıyaların «Sum bala» povestinde sheber súwretlep berdi. Shıǵıs mádeniyatın, filosofiyasın, tariyxın tereń túsingen Ġafur Ġulam ózbek ádebiyatı dástúrlerin XX ásirde dawam ettirdi hám onıń bayıp tolısıwına salmaqılı úles qostı. Sonlıqtan da, ol: «Men ózbek shayıрман, óz xalqımın tilimen», — dep aytıw dárejesine kóterildi.

SUM BALA

(üzindi)

... Uzun kósheniń oń hám shep tárepindegi páslew tar kóshelerde ul hám qız balalar jıynalıp, hár qıylı oınlar oynaymız. «Gúres», «Batpan-batpan», «Aq terek pe, kók terek», «Mindi-mindi», «Urı keldi», «Jasırınbaq» t.b. oınlarımız bar.

Bulardıń hámmesi túngi oınlar. Kúndizgi oınlarımız basqasha: hár qıylı asıq oını, jańǵaq oını, top oını, oq jay atıw, jalańash júriw, at jarısı hám t.b. Ulıwma bizler ya túnde bolıp, ya kúndiz bolıp, oınnan sharshamas edik...

Ata-analarımızdıń kópshiligi mayda kásipler, qarawıl, jallanba xızmetshi, suw tasıwshi, atbaǵar, júk tasıwshi, kepshik hám dáp qaplaytuǵın, arqan esetuǵın, ayaq kiyim ońlaytuǵın hám t.b. ónerler menen shuǵıllanatuǵın edi. Olardıń ónerlerin islew, yamasa qasında kómekshi bolıp júriw bizlerdıń qolımızdan kelmeytuǵın edi... «Azannan keshke shekem kósheni shańǵıtıp, hámmeniń janına tiyip, ǵargıs esitip, tayaq jep, gezip júretuǵın bir topar jumıssız biyzar balalarmız. Qorǵasın quyılǵan reńli bir sasıq yamasa ustalar qırıp bergen ushqırılı saqa yaki jańǵaq saqa hesh bolmasa bir saattır qaqpası bizlerdıń úlken baylıǵımız bolıp esaplanadı».

Ramazan ayında oınımızdıń túrleri jáne de kóbeyip ketedi. Kesh bolıwdan kósheme-kóshe, esikpe-esik júrip yaramazan aytamız. Namazshamnan sáhárlikke shekem meshitpe-meshit júrip, ǵarrılardıń qiráátlerin esitemiz. Ási-rese, aydıń ashıq aqshamlarında júdá ráhátlenip oynaymız. Jaz, gúz hám báhár máwsimlerinde geypara kóshelerde jumsaq may topıraq bolǵanlıqtan oınlarımız júdá kewilli óter edi. Qıs kúnleri bolsa, kósheler ılay, batpaq bolǵanlıqtan keń maydanshalarǵa yamasa bastırmalardıń astında oynaymız. Hár kóshege sháhár baslıǵı tárepinen bir panıs shıra berilgen. Onı hár kúni keshte may quyıp jaǵıp, kúndiz óshirip, morjasın tazalap júretuǵın adamları boladı. Onı shıra-shı dep ataytuǵın edi. Bul kóshe panıslarınıń jarıǵı onsha jaqsı emes. Uzaqtan qaraǵan kisige qarańǵıdaǵı pıshıqtıń

bir kózine usap, jiltirap kórinedi. Shetine tas tóselgen tar kóshelerden ketip baratırǵan jolawshılardıǵa uzaqtan «Men barman» degendey qızǵısh shuǵla kórsetedi, jariq bermeydi.

Bul shıralardıń astında oynap bolar ma edi? Úlken adamlar da quptandı oqır-oqımaстан saat jeti-segizlerde-aq úylerine kirip ketedi. Kóshede basqa heshbir jan kórinbeydi, tek jasırınbaq oynap júrgen bizler qalamız. Qullası, oyınıımız kóp: «Qusım bası» oyunın kóreyik: balalar eki toparǵa bólinip, olardıń ishinen ekewi anabası boladı. Olar bir látteni qusqa uqsatıp túyedi. Hár eki bala bir-birine sıbırlasıp, bir qustıń atın jasıradı. Balıqshı qus pa, qumırı ma, iytelgi me, qırǵıy ma, muyqı ma, áytewir, bir qustıń atın jasıradı. Keyin balalarǵa látteden soǵılǵan qustı kórsetip:

— Qusımńıń bası usınsha, dene-penesi menen.

— Mine, bunsha, tabıń newe, — dep soraw beredi. Balalar juwap beriwge asıǵıp.

— Shayqus pa? — desedi.

— Joq, taba almadıńız — dep juwap beredi anabasılarımız.

— Tawıq.

— Joq, tabalmadıńız.

— Qasqaldaq.

— Joq, taba almadıńız.

— Úki.

— Taptıńız, taptıńız, — dep anabasılar juwap beredi.

Sol payıtta tapqan tárep tabalmaǵan táreptiń balaların birew-birewden minip aladı. «Shap eshegim» dep, belgilengen jayǵa shekem minip baradı. Sol jerge barǵanda, anabasılardı balalardıń birewi: «Atlı ma ya jayaw ma» — dep soraw beredi. Eger anabası: «Astı-ústine» — dep belgi berse, mingenler túsip, minbegenler olardı minip aladı. Minaday qosıqlar aytiladı:

Xum-xum háziretli xum,
Omaralı xan Mádalibek,
Mádalibektiń zamanında,
Boldı wah-ha!
Boldı wah-ha!

«Jalańash júris» degen oyınımız da jaqsı oyın. Eki toppını shekemizge baylap, attır qulağına usatıp, artqı eteklerimizdi túyip quyırq qılıp, túrli aralıqqa kim ozarğa juwırsamız. Bizlerdiń oyınlarımız «Tikenlimazar», «Qaratas», «Jalańqarı», «Almazar», «Diywanbegi», «Qorǵanastı» jáne t.b. máhállerdıń arası menen shama menen úsh shaqırımday aralıqta juwırsamız. Ozıp aldın kelgen balalarğa: «qol shappatlaw», «ay bárekella» ayılıp húrmet kórsetiledi. Ekinshi jarısqa shekem olar oyın jeńimpazı bolıp júre beredi... Men Hasanbay mollada oqıdım. Ol bizlerdi «Áptiyek»ten emes, «Ustodu avval» kitabınan oqıtıp, tez sawatımızdı ashtı.

Máhálledegi meniń doslarım: Aman, Obid, Bit Obid, Turabay, Yoldash, Husni, Solih, Abdullo, Polatxoja, Miraziz hám basqalar boldı...

Amanınń ákesi Tursınbay ata qálemniń ush shıǵargıshınıń pıshaǵın soǵadı. Hayalı ólip qalıp jalǵız jasadı. Aman jalǵız bala.

It Obidtińń ákesi Zohid ata zat-patlardı jıynawshı edi.

Bit Obidtińń ákesi Rasulqozi aǵa pıshaqtıń qının tiger edi.

Nurabaydıńń ákesi Ziyamat aǵa paxta paqalın jıynawshı edi.

Joldastıń atası Buvaka bolsa sherim etik tiger edi, biraq ol jaslıǵında ólip qalıp, Joldas ata-anasız jurday jetim edi. Bizlerdiń kóp oylasıǵımız Joldastıń úyinde bolar edi.

Xusnibibinińń ákesi Amanbay moyıntırıq tiger edi.

Solihnińń ákesi baqsı edi.

Abdullanıńń ákesi Aziz aǵa kerosin satıwshı edi. Ol atarbası menen kósheme-kóshe júrip «Nobel» shirketiniń kerosinin satar edi.

Polatxojanıńń ákesi qala sawdageri bolıp, 5 — 6 jıllap Qashqarda, Irbidte sawdagershilik penen shuǵıllanıp júrgen waqıtta, ol anasınıń qarnında altı aylıq bala edi, ákesi kelgen jılı úsh aydan soń tuwılǵan.

Usta Miraziz etik tigiwshilik boyınsha meniń ustazım. Ákesi Sálimbay suwpı sallaqxanadan jilik súyeklerdi alıp kelip qaynatıp, mayın alıp tirishilik eter edi. Suwpı ata bolsa óz waqtında — 1860-jıllarda Yaqıpbektińń áskeri bolıp,

Qashqar kóterilisinde bir Qıtay qızın olja etip, attır artına mingestirip kelip, musılmanğa aylandırıp, nekesine alğan eken. Onır qıtaysha atın Baxtıbubi dep ózgartken. Miraziz ağa Baxtibubınıń 3 ulınıń eń kishkenesi edi. Máhállemizdegi men tanıytuǵın qońsılarımız mine usılar, esimnen shıqqanları bolsa esime túskende jol-jónekey aytarman.

Solay etip, bul awır isti Joldas basladı. Máhálleniń bir topar jas óspirim balaları Láylekmeshittiń sharbaǵına jıynalıp asıq oynap atır edi. Men búgin júdá kóp utqan edim. Alashubar komzolımınıń qaltası, jeńim, qoyım asıqqa tolıp turar edi.

— Balalar qáne, asıqlar mine, — dep quwanǵanımnı baqırıp turar edim. Tap usı araǵa Joldas ońbaǵan suǵıldı da, istiń wayranın shıǵardı. Ol barlıq jeri kirlep ketken sur kamzolınıń etegi menen murnıń qayta-qayta sıırıp sóyley basladı.

- Balalar qálpenikindey etip isleybiz be?
- Boptı isleybiz.
- Qayerde?
- Rizxi qálpeniń kóship ketken háwlisinde.
- Boptı.

Sózlik

- qiráát** — jaǵımlı dawıs penen oqıw
- anabası** — oyın basqarıwshı
- músápir** — ǵarip adam
- medirese** — diniy joqarı oqıw ornı
- márdikar** — jallanba xızmetshi
- napaqa** — azıq-awqat mánisinde
- qum ıdı** — suw quyatuǵın úlken ıdı
- gúpi** — paxtalı sıрмаq (qıs kiyim)
- sungak** — maldır jilik súyeginen alınatuǵın may
- sallaqxana** — mal soyatuǵın jay, mal soyılatuǵın orın

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Burın balalar qanday oyın oynaǵan?
2. Sizler sol oyınlardıń qaysı túrin oynaysız?
3. Sum balanıń tilinen sanap ótilgen kásiptiń túrlerin aytıp beriń.
4. Sum balanıń doslarınıń atın atań.
5. «Kásiptiń jamanı joq» temasında gúrrińlesiń.

DÚNYA ÁDEBIYATÍNAN

UNSURULMAOLIY KAYQAWÍS

Shıǵıs xalıqları ruwxıy tariyxında tereń iz qaldırǵan belgili tulǵa — Kayqawıstıń «Qabusnama» shıǵarması XI ásirde, yaǵnıy 1082 — 1083-jıllarda dóretilgen. Unsurulmaoliy Kayqawıs Kaspiy teńiziniń túslik jaǵasın jaylaǵan Gilan qáwiminen shıqqan. 63 jasqa kelgen Kayqawıs izinde tárbiyalıq áhmiyetke iye shıǵarma jazıp qaldırıwdı niyet etedi. Shıǵarmada: «Perzentim, men qartaydım. Qartayǵan adamnıń turmıs tájiriybeleri mol boladı. Sonıń ushın da, saǵan estelikke bir kitap jazıp qaldırıwdı maqset ettim» — degen sózler bar. «Qabusnama» 44 baptan turadı, onıń tórt babı diniy xarakterge iye, qalǵanları «Ata-ananı húrmetlew haqqında», «Sheber sózlilik, issheńlik hám bálent mártebege iye bolıw haqqında», «Miyman shaqırıw hám miymanda bolıw haqqında», «Uyqılaw hám dem alıw haqqında», «Perzentti tárbiyalap ósiriw haqqında», «Dos tańlaw haqqında», «Shayırılıq haqqında», «Mártlik-jomartlıq haqqında» h.t.b. baplardan ibarat. Ulıwma Kayqawıstıń «Qabusnama» shıǵarması dórelgenine kóp ásirler ótkenine qaramastan óz qunın joyıtpaǵan biybaha estelik.

Bul biytákirar shıǵarma dáslep Iran hám Hindstanda jasawshı xalıqlar, qáwimler arasında keń tarqalǵan, keyin ala pútkil Shıǵıs xalıqlarınıń súyikli mádeniy esteligine aynalǵan. Bul shıǵarmanıń Qaraqalpaqstanda jasawshı xalıqlar ushın da tálim-tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Onı kóp jıllar dawamında pedinstitutta inglis tilinen jaslarǵa tálim bergen filologiya ilimleriniń kandidadı, docent Qallibek Ismaylov qaraqalpaq tiline awdarıp, 1987-jılı bastırıp shıǵarǵan.

QABUSNAMA

ATA-ANANI HÚRMETLEW HAQQÍDA

Áy balam, aqıl júritip bilgil: ata-ananiń húrmet-izzetin moyıńǵa alıw lazım, perzenttiń túp-tiykarı ata-anadur. Ne ushın ata-anamdı húrmet qılamın dep kewlińe keltirme.

Olar seniń ushın ólimge tayar turadı. Sen onı biliwıń kerek. Eger hárbir perzent aqıllı, dana bolsa, ata-ananiń mehir-muhabbatı ushın hesh nárseni orınlawdan da bas tartpaydı...

Ata-ananiń jumısı seni tárbiyalap ósiriw hám saǵan jaqsılıq úyretiw. Ata-ananiń kewlin hesh te irenjitpe, olardıń júrek-bawırın daǵlama.

Sen ata-ana haqqında din jaǵınan ámel qılmasań da, aqıl-múriwbet, adamgershilik kózqarastan ámel qıl. Kórgil: ata-ana saǵan jan-táni menen ǵamxorlıq qılar, eger sen olarǵa qáte is qılsań, sen heshqanday jaqsılıqqa sazawar emesseń. Sebebi, adam ata-ananiń jaqsılıǵın bilmese, basqa birewdiń jaqsılıǵına baha bere almaydı. Óz perzentiniń seni húrmet qılıwın qáleseń, sen de óz ata-anańdı húrmet qıl, sebebi, ata-anańa qanday is etseń, perzentini de saǵan sonday is etedi.

Adam miywaǵa, ata-ana daraqqa usaydı. Daraqqa jaqsı tárbiya berseń hám húrmetti kóbirek etseń, sen haqqındaǵı olardıń duwası tezirek qabıl boladı.

Miyras alıw niyetinde ata-ananiń ólimin hasla tileme. Olardıń ırısqa arqalı ırısqa iye bolasań, kúndelikli tirishilik dep ózińdi azapqa salma, birewdiń ırısqa alaman dep háreket qılmaǵıl. Sennen hal-awhalı jaqsıraq bolǵan adamǵa qızǵanish penen qaramaǵıl.

Dúnya-malsızlıqtan jarlı bolsań da, aqılǵa bay bolıwǵa háreket qıl, sebebi dúnya-mal menen bay bolǵannan góre, aqılǵa bay bolǵan jaqsıraq: aqıl menen dúnya-mal tabıwǵa boladı, biraq dúnya-mal menen aqıl tawıp bolmaydı. Ańqaw, nadan tez kambaǵallasadı, biraq mına nárseni bilgil: aqıl —

ol urı alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı nársedur.

Eger aqlıń bolsa, óner úyren, sebebi, ónersiz aql — lipasız tán yaki bet-álpeti joq adam sıyaqlı. Bilim — bul aql belgisi degen ekenler.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Perzent ata-ananı qalay húrmetlewi kerek?
2. Ata-ananı húrmetlegen perzent qanday dárejege jetilisedi?
3. Tekstten tiyisli qatarlar tawıp, túsinip oqır.
4. Aqlıdıń mal-dúnyadan artıqmashılıǵın aytıp ber.
5. Sizler ata-analarıńa qanday húrmet isleysiz?

Naql

Altın alma, alǵıs al.

DOS TAŃLAW HAQQÍDA

Perzentim! Sonı bilgil: adam tirisinde dossız bolmaydı. Adamnıń dossız bolǵanınan aǵa-inisiz bolǵanı jaqsı. Bir danıshpannan «Dos jaqsı ma, aǵa ma», — dep soraptı. Danıshpan: «Dos jaqsı» — depti.

Sonıń ushın doslardıń isi tuwralı oyla, olarǵa sawǵalar jiber hám múriwbet qıl, sebebi, hárkim óz dosların yadta tutpasa, doslar da onı yadında saqlamaydı. Aqıbetinde, ol adam hámme waqıt dossız qalatuǵın boladı.

Hámme waqıt dos tutıwdı ádet qıl, sebebi, hárbir adamnıń dostı kóp bolsa, ayıpları da bilinbeydi, jaqsı qásiyetleri kóbeyedi. Biraq, jańa dos tapqanıńda eski dostıńnan keshpe, olardan júzińdi burma, sonda hámme waqıt dostıń kóp bolar.

Máselen, jaqsı dos adamǵa ullı dáwlet degen eken. Seniń menen dos bolıp júrgen adamlar haqqında oylap kór: birew yarım dos boladı, sondaylar menen jaqsı múnásibette bol, olar menen hár túrli jaqsı hám jaman máselelerde doslas, óytkeni, olar sennen kóp jaqsılıq kórse, keyinirek áste-aqırın jan dostıń bolıp qalar.

Máselen, Iskenderden: «Az ǵana qárezet penen sonshama kóp eldi qalay ózińe qarattıń?» — dep soraptı. Iskender:

Jaqsı qatnas, mámile menen dushpanlardı ózime qarattım, kelisim jolı menen doslardı jolǵa saldım, sol sebepli, kóp eldi iyeledim, — dep juwap beripti.

Jáne bilgil, doslardır dosları da seniń doslarıń, itimal, onıń ol adamǵa doslıǵı seniń doslıǵıńnan kóbirek bolǵan shıǵar. Eger dostıń seniń dushpanıńdı jaqsı kórse, onday dostan abaylı bol. Dos eger sennen sebepsiz ókpelese, onıń doslıǵınan úmit kútpе, dúnyada onnan ayıplıraq, onnan jamanıraq adam bolmaydı. Dúnyada kemshiliksiz adam bolmaytuǵının bil, biraq sen saqawatlı, miyrim-shápáátli bol, sebebi, saqawatlı, miyrim-shápáátli adamlarda kemshilik kemirek boladı. Múriwbetsiz, pazıyletsiz adamdı dos tutpa, bunday adamnıń qásiyeti bolmaydı. Bunday adamlardı nan dosları qatarına kirgiz, sebebi olar ar-namıs dostı emes, nan doslarınan bolıp esaplanadı.

Jaqsı menen jaman adamdı bilgil, ekewine de doslıq qıl, jaqsılardı kewil menen, jamanlardı til ushı menen doslıq qıl. Sonıń menen bul eki taypa saǵan doslıq penen qaraydı, sebebi, adamnıń qájeti tek dosqa ǵana túspeydi, adamnıń jumısı zárúrlikten jamanlardı da túsip qalatuǵın waqıt boladı. Demek, bul eki taypanıń da doslıǵın ózińe qaratıp al.

Aqlıız adamlar menen hárgiz dos bolmaǵıl, aqlıız dos sonday is qıladı, onı aqlılı dushpan da ete almaydı. Márt, keń peylli, múriwbetli, ilimli, opalı adamlar menen dos bolǵaysań, sen ózińnin múriwbetiń, miyrim-shápáátıń, ilimiń menen belgili bolǵaysań. Múriwbetsiz, miyrim-shápáátсіz, ilimsiz adamlar menen otırmaǵıl, bunday adamlar menen otırıwdan jalǵızlıq jaqsı. Saǵan ayıp taqpawı ushın doslardır haqın hesh biykarǵa jibermegil.

Adamlardı eki topardı bólediler: birewi — doslardır haqın biykarǵa jiberiwshiler, ekinshisi — jaqsılıqtı jaqsı dep biliwshiler. Bilgil, dos bolıwǵa ılayıq adamdı eki nárse menen biliwge boladı: biri — dostına múshkil is túsken waǵında dúnya-malin onnan ayamaydı hám kámбаǵallıq waǵında onnan betin burmaydı, dostı bul dúnyadan ótken soń dostınıń balaların aǵayın-tuwısqanların shaqırıp alıp, olardı jaqsılıqlar qılar hám hár waqta dostınıń qábirine barıp zıyarat eter hám duwalar oqır.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shıǵarmada dos tańlaw haqqında qanday wásiyat berilgen?
2. Qanday adamlar menen dos bolıwǵa boladı?
3. Iskender patsha (Iskender Zulqarnayn) adamlardı qalay ózine qaratqan?
4. Tekstti túsinip oqıp, doslıq haqqında sóylep beriń.

NASRATDIN RABǴUZIY

(XIV ásir)

Nasratdin Rabǵuziy XIV ásirdeń ortalarında Xorezmde ómir súrgen belgili sóz ustalarınń biri. Ol jaslıǵınan ádebiyat, tariyx hám filosofiyaǵa qızıǵıp, el awzınan kóp ǵana ańız hám qıssalardı jınap, onı xatqa kóshirip aytıp júrgen. Ol arab tilinde jetik bolǵanlıǵı ushın da, sol tildegi kóp kitaplardı oqıp, ondaǵı áwliye hám payǵambarlar haqqındaǵı qıssalar jóninde bir kitap jazdı.

Ol «Qıssa — sul ánbiya» atlı kitap jazdı. Bul kitap 1859 — 1881-jılları Qazan qalasında birneshe mártebe baspadan shıqtı. Sońınan Tashkent qalasında basıldı. Kitap keyin 72 qıssadan ibarat «Qıssaiy Rabǵuziy» degen atamada shıqtı.

Qıssalar negizinen payǵambarlardı násiyatlaw tiykarında jazılǵan.

NUX PAYǵAMBAR HAQQÍDA RÁWİYATLAR

Qıssada Nux payǵambar pútkil tirishilikti topan suwınan qutqarıp qaladı. Kemeni tıshqan teskende, bir jılan úsh búklenip tıǵın boladı. Jılan pútkil dúnyanı apattan qutqarıw ushın eń mazalı qandı sorıp awqatlanıwı kerek edi. Sonıń ushın da, dúnyadaǵı eń mazalı qandı anıqlaw niyetinde Nux payǵambar peshshe shıbındı jiberedi. Peshshe, eń mazalı qan, adamnıń qanı, — dep qarlıǵashqa xabarlaydı. Qarlıǵash: mazalı qan sorıǵan tilińdi bir kóreyin, — dep onıń tilin qırqıp alǵan. Sonıń ushın da, shıbın ses shıǵara almay dızılday beredi eken. Ol payǵambardıń aldına barganda da, óz pikirin bayan ete almay dızılday beripti. Qarlıǵash:

onirń sóziniń maǵanasın túsindirmekshi bolıp, ol dúnyadaǵı eń mazalı qan qurbaqanıń qanı dep aytıp tur, — depti. Sol kúnnen baslap jılan qurbaqanı awqat etetuǵın bolǵan.

Sózlik

ráwiyat — xalıq awzında aytılp júrgen sózler

qıssa — dástan mánisinde

peshshe shıbın — súyir shıbın

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Rabǵuziy qaysı ásirde jasaǵan?
2. Nux payǵambar haqqındaǵı ráwiyatta ne aytıladı?
3. Ózlerińiz jılan, qarlıǵash, tishqan haqqında qanday ertek hám ráwiyat bilesiz?

QARINBAY HIKAYATÍ

Qarınbay házireti Muwsaǵa úmmeti jetik shákirtlerinen biri edi. Keyin ala ol dúnya quwıp baylıqqa berilip nápsiqawlıqqa awıp ketipti...

Muwsa álayhissalamǵa Qarınbaydan basqa dushpanıraq adam joq bolıp, onı kórerge kózi joq edi.

Bir kúni házireti Muwsa shólistanlıqta ketip baratırsa, aldınan bir gedey shıǵıptı.

— Júdá kámbaǵallıqta jasadıman, balalarım da kóp, isherge asım, kiyerge kiyimim joq, — depti.

— Ondaı bolsa, — depti házireti Muwsa: — shólistandaǵı taslardı jıynap alıp kúydirseń, ol altıńǵa aylanadı depti.

Gedey onıń aytıwı boyınsha taslardı terip júrgen edi, Qarınbayǵa dus boldı.

— Usınshama taslardı jıynap ne qılasań? — dep soradı Qarınbay onnan.

Gedey bolǵan sózlerdi oǵan aytıp berdi.

— Tastiń altıńǵa aylanǵanın bul ómirińde kórip pe edińiz, sirá, — dedi Qarınbay hám oǵan kóp-kóp násiyatlar aytıp, toǵız nan berdi. Soǵan quwanıp ketken gedey dárriw úyine qaytıptı.

Qarınbay qullarına shólistandağı taslardı jıynattı. Jıynalğan taslar qırq qırman bolıptı. Olardı órtetti. Hámmesi órtenip qızıl altınğa aylanıptı. Qarınbay úzliksiz jeti ayğa deyin altın tasıptı.

Qarınbay sonday bir tawsılmas altınğa tap boldı deyseń, bir kúnde tórt mıń qul satıp alıp, hámmesiniń ústine kiyim-kenshek, at hám azıq-awqat penen támiyinlep, úyli-jaylı etip, sawda-satıq islerine jumsar edi. İnsan ushın dúnyada ne zárúr bolğan bolsa, sonıń hámmesini satıp aldı. Altındı qırq jaydıń pátigine jetkerip jıynap qoydı. Ğáziyneniń giltlerin qırq pilge artıp júrer edi. Biraq ta, adamğa bir tislem nandı zıyat bermes edi.

Jayınıń diywalların bir altın gerbish, bir gúmis gerbish penen órgizdirip, júdá bir násheletip pardozlağan edi. Eger kóshege shıǵa qoysa, qara ğashırğa minip, tórt mıń qulı átirapında qorshalap payıw-piyada júrer edi.

Kúnlerden bir kúni Muwsa álayhissalam Qarınbayǵa bılay dedi:

— Bul tapqan dúnya-mallarıńa maqtanba... Alla taala saǵan jaqsılıq etti, sen hám onıń bendelerine jaqsılıq isle!

Qarınbay bılay dedi:

— Áy Muwsa, men bul mal-dúnyamdı aqıl-oyım menen taptım. Endigi jaǵında maǵan heshkimniń qatnası joq.

Bir kúni Muwsa álayhissalam waz aytıp turǵan edi. Qarınbay onıń qarsı aldında altın gúrsige otırǵan edi. Orta-dağı qosıqshı masqarapaz benen birge sharap iship, Muwsa álayhissalamdı masqaralar edi. Shamit atlı bir hayal bar edi. Bir kúni Qarınbay oǵan bir túyir altın berip, bılay dedi:

— Muwsa waz aytıp turǵanda oǵan jala sóylep dóhmet qıl. Onı esitken Muwsa shermende bolsın, — dedi.

Hayal lábbay dep bergen altının aldı.

Erteńine Muwsa alamandı jıynap úgit-násiyat aytıp turǵanında Shamit Qarınbay úyretken sózlerdi aytıw ushın keldi hám Muwsaǵa bılay dedi:

— Áy Muwsa, Qarınbay meni shaqırttırıp alıp, azan menen xalıq maydanshaǵa toplanǵanda Muwsaǵa dóhmet sóz ayt, — dep buyırdı. Men ne ushın dóhmet sóz aytıwım kerek edi. Sol durıs pa?

Bul sózlerdi esitken Muwsa álayhissalam oylanıp qaldı.

— Aspannan saza kelip «Áy Muwsa Qarınbayğa ayt, mal-dúnyasınıń jartısın dárwıshlerge zakat ushın bersin.

Bul sózdi Qarınbayğa barıp ayttı. Ol bádbaq bılay dedi:

— Men seniń qudayıńnan heshbir zat almağanman, sonday eken, ol hám mennnen hesh náirse tilemesin!

Tağı da: «Mal-dúnyasın tórt bólip, birisin paqır-puqaralarğa bersin», — degen saza keldi. Qarınbay bunı da qabil etpedi. Eki qulağına ğáplet paxtasın tıǵıp, barǵan sayın tas-miytin bola berdi.

Muwsa dargazap bolıp:

— Áy, qara jer, Qarınbaydı jut! — dedi.

Sol zamatta-aq jer lárzege kelip, Qarınbay huwshın joǵalttı, hám de jerge lars etip quladı. Qara jer onıń tobiǵına deyin juttı. Biraq, bári bir kónbedi. Dizesine shekem, sońınan alqımına deyin juttı. Sonnan keyin barıp ol: — «Endi táwbege keldim-m!» — dedi. Muwsa álayhissalam: «Endi onı jerdiń ústine shıǵarıńlar!» — dedi. Qarınbaydı jerdiń jarıǵınan suwırıp alıp, bosatıp jiberdi. Ol shıqqannan soń mal-dúnyasınıń qırqtan birisin ajratıp berdi. Sharwası keń sahranı jaylar edi. Biraq, onnan birisen de bermedi.

Muwsa álayhissalam bılay dedi:

— Áy, qara jer, Qarınbaydı jut!

Jer onı beline shekem juttı. Qarınbay bılay dedi:

— Áy, Muwsa, Firahunnıń malın alıp lázzetlendiń, endi meniń malımdı da almaqshımısań?

Házireti Muwsa bılay dedi:

— Áy, qara jer. Qarınbaydı jut!

Qarınbay taxtıw-baxtı hám de sarayları menen tola jer astına aralasıp sıńıp ketti. Izinde onnan namıw-nıshan qal-madı.

Sózlik

úmmeti — isenimli adamı mánisinde

pardozlaw — naǵıslaw mánisinde

dóhmet — jala jabıw mánisinde

dárwısh — diywana, tilenshi mánisinde

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Hikayattı dawıslap oqırn, túsiniksiz jerlerin muǵallimnen sorań.
2. Qarınbay qanday adam? Onıń minez-qulqına kewil awdarıń.
3. Házireti Muwsa shólistanda ushırasqan gedeyge ne ayttı?
4. Qarınbay gedeyge ne berdi hám neshe qırman tas jıynadı?
5. Qarınbay aspannan kelgen sazanıń aytqan ótinishin orınladı ma?
6. Qara jer Qarınbaydı jutqanda, ol insapqa keldi me?
7. Eger taslardı altınǵa gedey aylandırǵanda, ol ne isler edi? Ózlerińizdiń pikirlerińizdi aytıń.

Naqıllar

1. Kózi toymaǵanıń ózi toymas.
2. Qanaatqa bereket, tiri janǵa háreket.
3. Qanaat qarın toydıradı,
Biyqanaat jalǵız atın soydıradı.

EZOP

Ezop shama menen biziń eramızǵa shekemgi 640—560-jılları jasaǵan greciyalı tımsalshı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda ol 400 ge jaqın tımsal dóretken.

Ezoptıń ismi eń daslep áyyemgi grek tariyxshısı Gerodot (V ásir) miynetlerinde tilge alınadı. Ol Ezoptı tariyxıy tulǵa sıpatında táriyipleydi. Ezop Lidiya patshası Krez sarayında xızmette bolǵan. Delfa qalasında dúnyadan ótedi. Áyyemgi dáwirlerde payda bolǵan barlıq tımsallardıń syu-jeti Ezoptiki degen pikir keń tarqalǵan. Onıń tımsalları eramızdan aldınǵı IV — III ásirlerden-aq baslap toplanǵan hám «Ezop tımsalları» kitabına kirgizilgen. Biziń eramızdıń X—XV ásirlerindeki qoljazbalarda Ezoptıń 300 den artıq tımsalı berilgen. Bul tımsallardıń personajları, tiykarınan, haywanlar. Onıń «Diyqan hám onıń balaları», «Qurbaqalar», «Padashı», «Diyqan hám jılan», «Eki dos hám ayıw», «Buǵa hám jolbarıs», «Pıshıq hám tıshqan», «Shıbınlar», «Eshek, qoraz hám arıslan», «Qasqır menen ılaq» h.t.b. tımsalları jer júzi xalıqlarınıń biybaha ruwxıy miyrasına aynalǵan.

EZOPTÍN TÍMSALLARÍ

TASBAQA HÁM QOYAN

Tasbaqa menen qoyan: — «Qay birimiz qattıraq juwıramız», — dep tartısıp qaldı da, bunı bellesiw barısında anıqlaymız degen qararğa keldi. Qoyan óziniń tuwma juwırǵıshlıǵına isenip onshelli jan kúydirmedi: joldırń shetine jambasladi da qattı uyqıǵa ketti. Tasbaqa bolsa óziniń dim áste juretuǵının bilgeni ushın toqtawsız juwıra berdi. Nátiyjede, básekide jeńiske erisip sıylıq aldı.

Gáptiń qısqaşı, insannıń ámelge aspay qalǵan tuwma talantınan göre kóbinese onıń miynet súyiwshiligi jeńiske eristiredi.

Naqıl

1. Miynet túbi ráhát.
2. Sabır túbi sarı altın.

EKI QORAZ HÁM BÚRKIT

Eki qoraz mákiyenlerge talasıp urısıp qaldı da, biri ekinshisin ayawsız shoqıp, qıp-qızıl qanǵa bólendi. Jeńilgen qoraz tasa jerge jasırınıp aldı, al jeńgenine más bolǵan qoraz bolsa ushıp diywalǵa qonaqladı da, bar dawısı menen qıshqıra basladı. Ál hawadan jerdi alaqaındaǵıday baqlap júrgen búrkit oqtay ushıp keldi de, diywaldaǵı tayar oljanı ildi de ketti. Tasada turǵan qoraz mákiyenlerdiń jalǵız iyesi bolıp qaldı.

Gáptiń qısqaşı, peyli jaman adamlar da usıǵan uqsas: járdem etip atırǵanday bolıp kóringeni menen, olardıń paydadan kóre zıyanı kóbirek.

Naqıl

Menmenliktiń zawalı bar,
Kemliktiń kamalı bar.

QURBAQALAR HÁM QOYANLAR

Qoyanlar ózleriniń júdá qorqaq ekenligin ańlap jetti de, bulay jasaǵannan góri suwǵa shógip ólgenimiz abzal degen qararǵa keldi. Hámmesi jıynalısqı hawız betke qaray júrdi, al olardıń ayaq dawısların esitken qurbaqalar ózlerin hawızǵa attı. Bunı kórgen qoyanlardıń birewi bılay dedi: «Biradarlar, qoyıńlar, biykarǵa ózimizdi nabıt qılmayıq. Óytkeni, dúnya-da bizden de qorqaq maqluqlar jasap atırǵan eken-ógo!»

Gáptiń qısqaşı, ózlerin baxıtsızban dep nalıp júrgen adamlar ózlerinen de baxıtsızlardıń halına názer salsın.

Naqıl

Qorqaqtı kóp quwsań batır boladı.

ESHEK HÁM QURBAQALAR

Ústine otın arılǵan eshek batpaqlıqtan ótip atırıp tayıp jıǵıldı. Ol ornınan turıwǵa qansha umtılsa da, tura almadı. Qorqıp ketken eshek aqıra basladı. Batpaqlıqta jasawshı qurbaqalar onıń bul ayanıshlı jaǵdayın kórip bılay dedi: «Biradar, batpaqlıqqa jańa ǵana jıǵılıp ediń, usıǵan da nala shegiwge bola ma, bizge usap ómiriń usı jerde ótkende ne qılar ediń?!»

Gáptiń qısqaşı, ayırım adamlar azǵantay qıyınshılıq aldında da eseńkirep, ruwxı shógip qaladı, al basqa birewler bolsa, bunnan on ese awır mashaqatlardı da sabırlılıq penen jeńip ótedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tasbaqa menen jarısta qoyan ne ushın jeńiliske ushıradı?
2. Maqtanshaqlıqtıń aqıbeti nelerge alıp keledi?
3. Qoyanlar qanday qararǵa keledi hám ne sebep óz qararlarınan qaytadı?
4. Ezoptıń timsalların oqıń hám mazmunın sóylep beriń.

LEV NIKOLAEVICH TOLSTOY

(1828 — 1910)

Lev Tolstoy Yasnaya Polyana degen jerde graf shańaraǵında tuwıladı. Jazıwshınıń «Balalıq» povestinde onıń jaslıq jıllarında xalıq qosıqların, gúrrińlerin, ráwiyat ham ápsanaların kóp tırńlaǵanlıǵı haqqında qızıqlı etip aytıp ótilgen. L. Tolstoy ózine qaraslı bolǵan jerlerdegi diyqan balaların oqıtıw ushın óz esabınan 20 mektep ashadı, bul oqıw orınları ushın «Álipbe», «Oqıw kitabı» sıyaqlı sabaqlıqlar dóreledi. Lev Tolstoydıń «Kavkaz tutqını», «Watan», «Jaslıq», «Xajimurat» sıyaqlı shıǵarmaları kóplegen tillerge awdarılǵan. Jazıwshını jáhánge tanıtqan «Uris ham paraxatshılıq», «Anna Karenina» romanları bolıp tabıladı.

L. Tolstoydıń «Balalıq» (1851—1856), «Óspirimlik» (1852—1854), «Jaslıq» (1855—1856) shıǵarmaları onıń dáslepki dóretpeleri bolıp, ol bul arqalı insan balasınıń ájayıp máwritleri jóninde shıǵarmalar dúrkinin júzege keltiredi.

KAVKAZ TUTQINI

(gúrrińnen úzindi)

Bir tóre Kavkazda oficer bolıp xızmet isleytuǵın edi. Onıń atı Jilin edi.

Bir kúnleri oǵan úyinen xat keldi. Onıń kempir sheshesi: «Janım balam, men endi qartaydım, óler aldımda seni kór-gim keledi. Kelip meniń menen xoshlas, óz qolıń menen jayǵastır, onnan soń xızmetińe qaytıp keterseń. Men saǵan bir jaqsı qız da tawıp qoydım. Ózi sulıw, ózi aqıllı, háwli-háremi de bar. Jaqsıa úylenip, bálkim, usında pútkilley turıp ta qalarsań» — dep jazǵan edi. Jilin oylanıp qaldı. Shınında da solay, kempirdiń de hal-awhalı tómenlegen, kórmey qalıwı da múmkin. Barıwım kerek, al eger de tapqan qızı jaqsı bolsa, úylensem de boladı.

Ol polkovnikke barıp, úyine ketiwge ruqsat aldı, joldasları menen xoshlastı hám ketiwdiń ánjamına kiristi. Ol waqıtta

Kavkazda uris bolip turgan edi. Jollarda kúndiz de, túnde de óter jer joq. Kim de kim ruslardan, qorgannan atlı yamasa sál shetke shıqsa, onı tatarlar ya óltiredi, yamasa tawğa alıp ketedi. Sol sebepli qorgannan-qorganğa qatnap júretuğın adamlardı gúzetiwshi soldatlar háptede eki márte alıp baratuğın edi.

Jaz kúnleri edi. Tań azannan qorganniń sırtında at, arba, kárwanlar toplandı. Qorgannan gúzetshi soldatlar shıqtı da, hámmesi jolğa júrip ketti. Jilin atlı edi, al onıń júkli arbası kárwan menen kiyatırğan edi.

Jigirma bes shaqırım jol júriw kerek edi. Kárwan áste júrdi, birese soldatlar toqtaydı, birese kárwanda kiyatırğan birewdiń arbasınıń degershigi oğınan shıgıp ketedi yamasa turıp qaladı, sol waqıtta hámme toqtap kútedi.

Tús awıp ketti, al kárwan joldıń jartısına jańa ǵana jetti. Shań, ıssılıq, kúnniń kózi kúydirip baradı: panalaytuğın hesh jer joq. Sańıraw dala: aǵash, puta degennen hesh nárese joq.

Jilin ilgeri ozıp ketip kárwannıń keliwin kútip toqtadı. Kárwan jaqtan naydıń sestı esitildi, jáne toqtaw kerek. Jilin: soldatlarsız jalǵız ózim kete bersem be eken? Astımdaǵı atım dım jaqsı, eger de tatarlarğa gezlesip qalsam, qashıp qutilaman yamasa tursam ba eken? — dep oyladı.

Toqtap oylandı. Sol waqıtta onıń qasına mıltıǵı bar, atlı Kostilin degen ekinshi oficer kelip jetti.

Ol:

— Júr Jilin, ózlerimiz kete bereyik. Dińkem qurıdı, ash ta boldım, kún de ıssı, kóylegim sıǵıp alǵanday, — dedi. Kostilin tolıq adam, ózi semiz bolǵanlıqtan, ter hámme jerinen seldey aǵıp tur. Jilin oylanıp turdı da:

— Mıltıǵıń oqlawlı ma? — dedi.

— Oqlawlı.

— Jaqsı, olay bolsa júreyik. Biraq, ayrılıspayıq, wáde sol bolsın.

Onnan soń olar jolğa túsip, alğa júrip ketti. Maydanlıq penen baratırıp óz ara sóylesti, átirapına qarastı. Ján-jaǵınıń barlıǵı anıq kórinip tur. Dalalıq jańa ǵana tawsılǵanda, eki tawdıń aralıǵına kelip kirdi.

Jilin:

— Tawdıń basına shıǵıp, ján-jaqqa qaraw kerek, bolmasa, tawdıń artınan taslanıp shıqqanın bilmey de qalamız, — dedi.

Al, Kostilin:

— Neni qaraymız? Alǵa júre bereyik, — dedi. Jilin onıń sózin tıńlamadı.

— Joq, usı jerde tur, al men tawdıń basına shıǵıp bir qarayın.

Sonı aytıwdan shep qaptalındaǵı tawdıń úńgirine qaray atınıń basın burdı. Jilinniń atı hasıl tuqımlı at edi (úyirde tay bolıp júrgen waǵında, onı júz manatqa satıp alıp, ózi asırıp ósirgen edi). Jilin tawǵa jańa ǵana shawıp shıǵıp edi, bir tanaptay jerde otızlaǵan atlı tatarlar turǵan eken. Olardı kóre sala dárriw qayttı. Tatarlar da bunı kórip, onıń izine tústi, shawıp kiyatırıp mıltıqların qabınan shıǵardı. Jilin bar kúshi menen atqa qamshını basıp, tómén qarap sırǵıp shawıp kiyatırıp, Kostilinge:

— Mıltıǵıńdı al! — dep baqırdı, al ózi atına qarap: «Bir jerge ayaǵıń súrnigip qalmasın, janiwar, súrnikseń nabit bolamız. Mıltıq qolǵa tiyse olarǵa ańsatlıqta berilmespen» — dep oyladı.

Al, Kostilin kútip turıwdıń ornına, tatarlardı kórgennen qorǵanǵa qaray, bar páti menen zıtqıdı. Shawıp baratırıp qamshı menen atınıń oyaq-buyaǵına sabay berdi. Tek shańnıń arasınan atınıń qıypańlaǵan quyırǵı ǵana kórinedi.

Jilin bir istıń bolatuǵının sezdi. Mıltıqtı bolsa alıp qashıp ketti, ol ketip qaldı. Bir qılısh penen hesh nárse isley al-maysań. Ol attıń basın keyin burıp, soldatlar tárepke tuwrı jiberip, olarǵa jetpekshi boldı. Biraq, atlı kisiniń, onıń aldın kes-keslep kiyatırǵanın kórdi. Jilinniń astındaǵı atı jaqsı, biraq olardıń atları bunnan da jaqsıraq, onıń ústine olar aldın orap kelmekte. Jilin atınıń basın tartırqırıp, keyin qayırmaqshı bolıp edi, atı qurǵır basın burmay, tatarlarǵa qarap ushıp baratır. Qarasa, kók atqa mingen, jiyren saqallı bir tatar oǵan jaqınlasıp qalıptı. Ol tatar sıǵırayıp, tislerin irjiytip, mıltıǵın atıwǵa tayarlandı.

«Al endi, — dep oyladi, Jilin, — sizlerdey shaytanlardi bilemen, eger de tiriley uslap alsa, shúngil oyga salıp qoyadi, arqanda dúrre oynatadi. Tiriley qolga túspeymen...»

Jilin kelte boylı bolsa da, ebeteyli edi. Qilishin suwırıp alıp, jiyren saqallı tatarğa qarap at qoydı. Ol: «Ya atqa bastıraman, yamasa qilish penen shawıp óltiremen», — dep oyladi.

Biraq, Jilinniń atı gózlegen jerge jetkermedi, arqasınan atılğan oq atına kelip tiydi. Atı bar páti menen jerge dúrs etti. Jilinniń ayağı attır astında qaldı.

Ol ornınan turayın dep edi, biraq eki tatar ústinen basıp otırıp, onıń qolların arqasına tawladı. Ol bir julqınıp onı basıp otırğan tatardı ushırıp túsirdi. Sol zamattır ózinde úsh tatar atlarinan sekirip túsip, oğan asıldı, mıltıqtır qundağı menen onıń basına ura basladı. Onıń kózleri tınıp, teńseldi. Tatarlar onı ğabır-ğubır bastı, erlerindeki awısıq ayılların sheship, tatarshalap qazıq baw shalıp, qolların arqasına tańdı da, erdiń basına baylayın dep súyrep ketti. Jilin óz atına burılıp qaradı. Atı sol qaptallap jıgılğan qálpinde, ayaqların sárreńletip jatırğan eken, basında úńireyip turğan jerden atlıgıp shıgıp aqqan qara qan bir arshınday jerdegi shańdı boyadı.

Bir tatar attır qasına bardı da, onıń ústinen er turmanın ala basladı. At tıprshılap atır. Ol qanjardı shıgarıp attır tamağına taqap turıp, tartıp jiberdi. Qan burqırıp aqtı, attır silesi qattı da qaldı.

Tatarlar ólgen attır er turmanın alıp boldı. Jańağı jiyren saqallı adam atına mindi, basqaları Jilindi onıń artına miń-gestirdi, jıgılıp ketpesin dep qayıs penen tatardıń belbewine taqap baylap, tawğa qaray alıp ketti.

Jilin tatardıń artına mińgesip otırıp, shayqalıp, beti tatardıń arqasın dúgip otırdı. Jilinniń bası jarılğan, aqqan qan kózi-niń aldında uysisıp qalğan. Ol attır ústine ya jayǵasıp otıra almadı, ya aqqan qanın súrte almadı. Qolları arqasına son-shellı qayırılıp tańılğan, hátte, palwan súyekleri de sırqırıp awırdı.

Olar tawdıń ústine qaray uzaq waqıt júrdi. Bir dáryanı jaǵalap keship ótti, jolga shıgıp taw arasındagı saydı jaǵalap júrip ketti.

Kesh bolip qas qaraydi, tağı bir ózekten ótip, taslaqlı biyik tawđa kóterile baslağanda, tútinniń iyisi kelip, iytlerdiń úrgeni esitildi. Bir awılđa keldi. Tatarlar atlarınan tústi. Tatarlardıń bala-shağalarına shekem qalmay jıynaldı. Jilindi qorshap alıp, olar baqırısıp quwanıstı, tas ılaqtırdı. Bir tatar kisi balalardı quwıp jiberdi. Jilindi attan túsirip, xızmetkerin shaqırdı. Bet alması tompayđan, kóyleksheń noğay keldi. Kóylegi jırtıq-jırtıq, onıń kókiregi ashıq, tatar ođan bir nárseni buyırdı. Xızmetker bir ağash kisendi alıp keldi. Eki emen ağash, temir bilezikke kiygizilgen. Onıń bir ushında qulpı hám zulpı bar. Jilinniń qolın sheship kisenledi de, malxanağa alıp kelip, onı iyterip jiberip, sırtınan qulıplap ketti. Jilin dáristiń ústine jığıldı. Biraz jatqannan soń qarańđıda sıypalanıp júrip, jumsağıraq bir jerdi tawıp aldı da jattı.

Olardıń awhalı oğada qıyın, jaman boldı. Ayaqlarınan kisen alınbadı, jaqtılıqqa shığarmadı. Olarđa iytke bergendey etip, tek qamırdı taslaydı, dúmshe menen suwdı shuqırđa túsiredi... Kostilin anıq kesellendi, isip ketti, hámme jeri sırqırıp awıratuğın boldı, bárha ıńqıldaydı da jatadı yamasa uyqılaydı. Jilin de istiń shataqlasqanın bilip, qıynalıp qaldı. Qutilwdıń heshqanday jolın taba almadı. Ol shuqırdıń ishın gewley baslap edi, topırağın qoyıwđa orın bolmadı hám de xojayın kórip qalıp, «óltiremen» dep qorqıttı.

Bir kúni ol shuqırda júresine otırıp, azatlıq haqqında oylanıp, zerigip otırđan edi. Qápelimde, onıń dizesine joqarıdan bir shórek, onnan soń ekinshisi tústi. Olardıń artınan shiye de quyıldı. Joqarıđa qarap edi, Dina turđan eken. Ol Jilinge qarap kúldi de qashıp ketti. Jilin: «Dina járdem bermes pe eken?» — dep oyladı. Ol shuqırdıń bir múyeshin tazalap ılay ıyledi, ılaydan quwırshaqlar jasay basladı. Adamlardıń, iytlerdiń músinin jasadı da «Dina kelse, ođan beremen» — dep oylap qoydı. Erteńine Dina kelmedi. Jilin atlardıń tuyađınıń dúsirlesken sestin esitti. Álleqanday adamlar keldi, tatarlar meshittiń aldına jıynaldı, olar kórisip qıshqırıstı hám orıslar jóninde bir nárselerdi ayttı. Ğarrınıń da dawısın esitti. Olardıń ne haqqında sóyleskeni ođan málim bolmasa da, Jilin orıslardıń jaqınlasıp kelgenin, olardı awıl-

ga keledi dep qorqqanin ham tutqinlardi ne qilw kerekligi haqqinda soyleskenin ariap qaldi. Tatarlar soylesip bolip tarqasip ketti. Qapelimde, joqaridan bir narseniñ tısrılısı esitildi. Jilin joqarı qarasa: Dina basın eki dizesiniñ arasına suğıp eñkeyip, shash-bawları salbırap, ordıñ awzında shay-qalıp turğan edi. Kózleri juldızday jalt-jult etedi. Jeñinen eki gúlshe shıgarıp Jilinge tasladı. Jilin onı alıp, Dinağa:

— Nege kópten beri kelmediñ? Men bolsam, oynshıqlar islep qoydım. Má, al, — dep quwırshaqlardı birim-birimlep ilaqtıra basladı.

Dina basın shayqadı da hesh qaramadı.

— Kerek emes, — dedi. Biraq, úndemey turıp qolın moy-nına qoyıp kórsetip:

— Ivan, seni óltirmekshi.

— Kim óltirmekshi?

— Ákem, garrılar oğan buyırq berdi. Al, meniñ sağan reyimim keldi.

— Eger reyimiñ kelse, mağan uzın ağash ákelip ber. Qız basın shayqap «bolmaydı» degen isharat qıldı. Jilin qolların qawsırıp oğan jalındı:

— Dina, bereket tap! Janım, Dina, alıp kel!

— Joq, bolmaydı, kórip qaladı, hámmesi úyde otırıptı, — dedi de ketip qaldi.

Keshqurın Jilin: «Ne bolar eken?» — dep oylanıp otırdı. Ózi joqarı qarap qoyadı. Aspanda juldızlar kórinedi. Ele ay tuwğan joq. Mázi azan ayttı. Onnan soñ barlıgı tım-tırıs boldı.

Jilin uyqısırap otırıp: «Qız qorqadı-aw» — dep oyladı.

Qapelimde, onıñ basına topıraq tústi, joqarıga qarasa, uzın bir qadanıñ ushı shuqırdıñ ekinshi qaptalına tireldi. Ári-beri tirelip oyga tuse basladı. Jilin quwanıp, qadanı uslap tómén qarap túsirdi, qada mıqlı edi. Ol bul qadanı xojayınniñ jayınıñ tóbesinde burın kórgen edi. Joqarıga qaradı, aspan-da juldızlar jarqırıp kórinedi. Shuqırdıñ awzında qarañgılıqta Dinanıñ kózi masaladay janıp tur. Dina shuqırdıñ ernegine eñkeyip:

— Ivan, Ivan! — dep sıbırladı. Al, ózi betiniñ qasına qolların bılgap «Úndeme» — degen isharat qıldı.

— Ne? — dedi Jilin.

— Hámme ketti, úyde tek eki adam qaldı.

Sonda Jilin Kostilinge:

— Qáne, júr endi ketemiz, eń sońǵı mártebe qashıp kóreyik, men seni súyep shıǵaraman, — dedi.

Kostilin tırńlaǵısı kelmedi.

— Joq, endi maǵan bunnan ketiw qayda. Qozǵalıwǵa dármanım joq, qayda baraman? — dedi Kostilin.

— Olay bolsa, hesh kewlińe jaman nárse alma, — dedi de Kostilin menen súyisti.

Jilin Dinaǵa qadanıń basın uslap tur dedi de, ózi asılıp shıǵa basladı. Dina kishkene qolları menen zor berip, onıń kóyleginen uslap tarttı, al ózi kúledi.

Jilin qadanı uslap turıp:

— Dina, mınanı ornına aparıp qoy, bolmasa, seni uradı, — dedi.

Dina qadanı alıp ketti, al Jilin tawdıń etegine qarap jóneldi. Tawdıń etegindegi bir sayǵa túsip, qolına ótkir tas alıp, kisenniń qulpın sındırıwǵa kiristi. Biraq, qulıp bekkem eken. Hesh sınbadı hám ońaysız da edi. Tırńlap kórse, tawdan állekimniń áste sekirip kiyatırǵanı esitildi. «Álbette, Dina bolıwı kerek» — dep oyladı. Dina eken. Ol juwırıp keldi, qolına tas alıp:

— Qáne, men urayın dedi.

Tez dizerlep otırıp, qulıptı sındırıp buzıp ashıwǵa kiristi. Biraq, qolları jırńshke, hesh kúshi joq. Tastı jerge ılaqtırıp jılap jiberdi. Jilin taǵı da tas alıp, qulıptı buzıwǵa kiristi, al Dina onıń janında otırıp, iyninen uslap turdı. Jilin ján-jaǵına qaradı, shep jaǵındaǵı tawdıń ústinen tap janıp turǵan ottay bolıp, ay tuwıp kiyatırǵan edi. «Qalay bolsa da ay shıqqansha saydan ótip, toǵayǵa jetip alıwım kerek» — dep oyladı. Ornınan turıp tastı tasladı. Kisenli bolsa da ketiw kerek.

— Xosh endi, Dina! Seni ómirimshe umıtpayman! Dina alıp kelgen shóreklerin beriw ushın Jilindi uslap turıp, ol-bul jaǵın sıypaladı. Jilin shóreklerdi aldı.

— Raxmet saǵan, aqıllı qız. Endi mensiz saǵan kim quwırshaq soǵıp berer eken? — dedi de onıń betinen sıypaladı.

Dina jilap jiberdi. Betin qoli menen basip ilaqtay sekirip tawǵa shıǵıp ketti. Qarańǵıda tek onıń shashbawındaǵı teń-geleriniń sıńǵırlaǵan dawısı ǵana esitiledi.

Jilin shoqınıp bolǵannan soń, shıńǵırlamasın dep kisenniń qulpın uslap jol menen júrip ketti. Ayaǵın súyrep basıp, shıǵıp kiyatırǵan ayǵa qaray berdi.

Joldı ol tanıdı. Usı menen tuwrı ketseń, segiz shaqırım júriw kerek. Ay joqarıǵa kóterilgenshe toǵayǵa jetip alsa bolǵanı. Japtan ótip alǵanda, tawdıń arjaǵı álleqashan jaqtılǵan edi.

Jilin toǵayǵa jetti. Heshkim gezlespedi. Ol qarańǵıda bir jer tawıp alıp, dem alǵısı keldi. Demin aldı, bir shórek jedi. Bir tas tawıp alıp, kisenniń qulpın jáne buziwǵa kiristi. Barmaqları qanap qaldı, biraq buza almadı. Ornınan turıp jol menen júrip ketti...

Túni menen júrdi. Atlı eki tatar ǵana gezlesti. Biraq, Jilin olardı alıstan kórip, terektiń artına jasırındı. Otız adımday júrip ótti, qarasa, toǵay tawsılıp qalıptı. Toǵaydan shıqsa hámme jer jap-jarıq. Aldınıń keń jazıq dalańda qorǵan alaqaında turǵanday bolıp kórinedi: ol shep jaqta, tawdıń eteginde ot jıltıdaydı, tútin shıǵıp yayılıp atır, ottıń átirapında adamlar kórinedi.

Tigilip qarasa mıltıqları jıltıraydı, kazaklar, soldatlar kórinedi.

Jilin quwanıp ketip, bar kúshin jıynap, tawdıń etegine qaray júrip ketti. Kiyatırǵanda ózi quday saqlasın, bunday ashıq dalada atlı tatar ushırasa qoysa, jaqın qalǵan bolsa da, qutilıp kete almaysań, — dep oyladı.

Aylandısına jańa ǵana aylanıp qarasa: shep jaqtaǵı tóbeniń basında úsh tatardıń turǵanın kórdi. Olardıń kózi Jilinge túsiwi menen, oǵan qaray at qoydı. Qorqqanının Jilinniń júregi jarılıp kete jazladı. Qolların bılǵap dawıslarınıń barınsha:

— Háy, aǵayınler, qutqarıńlar... aǵayınler..., — dep qattı baqıra berdi.

Kazaklar bunı esitip, atlarına sekirip mindi de tatarlardıń jolın kesip, Jilinge qaray shaptı.

Kazaklar alis, tatarlar jaqin edi. Jáne de Jilin bar kúshin salıp, kisendi uslap, kazaklar kiyatırǵan jaqqa qaray juwıra berdi. Ne bolǵanın ózi de bilmeydi, shoqınıp tek:

— Aǵayinler! Aǵayinler! Aǵayinler!... — dep baqıra berdi. Kazaklar on bestey bar edi.

Tatarlar qorqıp, jılawların tarta basladı. Jilin de juwırıp kazaklardıń aldına jetip bardı.

Kazaklar Jilindi qorshap aldı. Onıń kim ekenin, qaydan kiyatırǵanın soradı. Al, Jilin ne bolǵanın bilmey jılay berdi.

— Aǵayinler! Aǵayinler! — degennen basqa sóz ayta almadı.

Soldatlar juwırıp kelip, Jilindi qorshap aldı, birewi nan, birewi araq berip atır, birewi shinel ákelip japtı. Birewi kisenniń qulpın buza basladı.

Oficerler tanıdı, onı qorǵanǵa alıp ketti. Joldasları, soldatlar quwanıp, Jilinniń janına jıynaldı. Jilin basınan ótkenlerin bayanlap berdi de:

— Mine, men sóytıp úyge barıp ta, úylenip te boldım. Joq, nesip qılmaǵan shıǵar, — dedi. Sonnan soń Jilin Kavkazda xızmet etip qaldı. Al, Kostilindi bir aydan soń ǵana mıń qun tólep qutqarıp aldı. Tek shıqpaǵan janın ǵana alıp keldi.

Sózlik

dińkem — kúshim, halım

bir arshın — bir metrdey

ishara — belgi

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jilin ne ushın úyine qaytpaqshı bolǵan edi?
2. Jilin qalay tutqınǵa tústi?
3. Jilin Dina menen qalay doslastı?
4. Dina Jilinge nege kómek berdi?
5. Kostilin tutqınnan qalay qutıldı?
6. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

MARK TVEN

(1835 — 1910)

Jazıwshınıń haqıyqıy ismi-sháripı Samyuel Klemens, al Mark Tven onıń laqabı. Ol Amerikanıń Missuri shtatınıń Florida degen jerinde tuwıladı. Huqıqtanıwshı bolǵan ákesi ólgennen keyin jas Samyuel Missisipi dáryası boylap qatnaytuǵın paraxodta jumıs isleydi, Mark Tven laqabın da sol jerde arttırǵan.

Mark Tvenniń «Geklberri Finniń basınan keshirgenleri», «Tom Soyerdıń basınan keshirgenleri» shıǵarmaları jáhán balalar ádebiyatınıń dúrdanalarından bolıp esaplanadı. Avtor óz shıǵarmalarında Amerika ómirindegi ashshı haqıyqatlıqtı, ádalatsızlıqtı jas balalar obrazı arqalı sheber súwretlegen. Ásirese, ol negr obrazın unamlı sıpatta kórsetiw arqalı qara tánlilerdiń insaniyılıq huqıqların qorǵaw máselesin ortaǵa taslaydı.

Mark Tven 1876-jılı jazǵan «Tom Soyerdıń basınan keshirgenleri» shıǵarmasında Tom menen Geklberri Finniń birge joldas bolıwın, olardıń turmıs qıyınshılıqların birge basınan keshirgenlerin gúrriń etedi. Mark Tven tek Amerikada emes, pútkil jer júzinde jamanlıqtıń, ádalatsızlıqtıń, ásirese, balalardı jábirlewdiń joq bolıwın árman etedi. Dúnya balalarınıń Tom menen Djim sıyaqlı qorǵawshısı bolıwın qáleydi. Usı sebepli onıń shıǵarmaların pútkil dúnya kitap oqıwshıları súyip oqıydı.

TOM SOYERDÍŇ BASÍANAN KESHIRGENLERI

(povestten úzindi)

Shembi kúniniń de tańı atıp, tirishiligi qaynaǵan jadıraǵan jazdıń jayma shuwaq kúni baslandı. Adamlardıń júzinde quwanış oynap hár qádemde báhárdiń lebi seziletuǵınday. Akaciya güllep hawada jupar iyisi ańqıydı.

Qalanıń qay tusınan qarasań da buldırıp kórinip turatuǵın Kardif tawı kók maysaǵa bólenip alıstan ájayıp bir tınıshlıq álemindey bolıp qol bılǵaydı.

Tom qolına bir shelek hák penen shyotkanı alıp kóshege shıqtı: Usı waqıtta qańıltır shelegin uslap, ózinshe ırıldap ergenekten Djim shıǵa keldi. Qaladaǵı qudıqtan suw tasıw burın Tomǵa azap bolıp kórinetuǵın edi, al házir ol buǵan basqasha qaradı. Ol suwdıń basına kóp adam jıynalatuǵının esine túsirdi. Bul jerde aq deneli hám negr balaları, sonday-aq, qızlardıń óz gezegin kútip dem alatuǵının aytısıp-sherti-sip, bir-birin mazaqlap, oyınshıqların bólisetuǵın edi. Qudıqqa shekem barı-joǵı 150 qádem bolǵanı menen Djimniń oǵan ketse, bir saatsız qaytpaytuǵının, onda da izinen birewdi jiberiwge tuwra keletuǵını esine keldi.

— Djim, sen mına jerdi háklep tur, suwǵa men-aq barıp keleyin, — dedi Tom.

— Yaq, olay ete almayman, mister Tom. Xojeyin kempir jolda irkilmey suwdı tez alıp qayt dep jiberdi. Ol, mister Tom, sirá, seni joldan uslap alıp diywaldı háklep tur dewi de múmkin, biraq sen irkilmey kel, diywaldı ózim-aq isleymen.

— Sen oǵan qulaq aspa, Djim. Aytsa ayta bersin. Ákel shelegińdi ber, men tez barıp kelegoyayın. Ol meniń barganımdı bilmey-aq qaladı.

— Qoy, qorqaman, mister Tom. Xojeyin kempir moynımdı burap julıp aladı ǵoy!

— Ol ma? Ol heshkimge de tiymeydi. Sondaǵı qorqatuǵınıń oymaq kiygen sawsaǵı menen basırna shertkeni me? Álbette, onıń aytpaytuǵın nársesi joq. Biraq, qurı gápten ne payda? Tek onıń jılaytuǵını bar-dá. Djim men saǵan sharigimdi beremen. Suliw, aq mármerden islengen sharigimdi aytıp atırman.

Djim ekilene basladı.

— Appaq mármer sharik, Djim! Bul tegin sharik emes, saqanıń dál ózi ǵoy!

— Oh, ájayıp túrde jaltırawın aytsań-o! Biraq, men kempirden dim qorqaman, mister Tom.

— Al, eger qáleseń, men saǵan awırǵan ayaǵımdı da kórseteyin.

Djim ne degen menen de adam balası ǵoy, aldaştırǵanǵa kóngenin bilmey-aq qaldı. Ol qolındaǵı shelegin jer-

ge qoʻyib, aq sharikti qolına usladı. Tom ayağındagi bintin sheship atırǵanda, onıń jaraqatlangan sıyraǵına qızıǵıwı menen qarap turdı. Bunnan soń Djim arqasın qasıdı da, shelegin alıwı menen kóshe boylap zıtıp kete berdı. Tom bolsa, dárriw diywaldı háklewge kirise basladı. Polli apası qolında tufliyi, uris maydanshasınan kekshiyiwi menen júrip kete berdı.

Biraq, Tomnıń shıdamı kópke jetpedi. Onıń usı kúndi kewilli ótkergisi kelgeni esine tústi de, qaytadan dárti kúsheye basladı. Kóp uzamay balalar úylerinen shıǵıp, hár qıylı kewil kóteretuǵın jerlerine jıynaladı da, Tomnıń jumısqajegilgenin kórip, onı mazaqlay baslaydı. — Mine, usı oydıń ózi-aq onı jegidey jeydi. Ol qaltasındagı bar dúnyasın qolına alıp, birim-birim awdarıp tóńkerip qarap shıqtı: sıǵan oınshıqlar, sharikler, jáne de basqa maydashúyde zatlar. Olardı basqa nárselerge awmastırwǵa bolǵanı menen, bir saatlıq erkinlikni satıp alıwǵa jaramaydı. Balalardı aldastırw jónindegi oınan bas tartıp Tom óziniń bar baylıǵın qaltasına tıqtı. Tap usı awır máwritte-aq oǵan ájayıp bir oy sap ete qaldı. Oy bolǵanda qanday oy deyseń!

Ol hák shyotkasın qolına aldı da, jumısına asıqpay qaytadan kiristi. Azdan keyin múyeshten Ben Rodjers kórindi. Bárinen de usı balanıń mazaǵınan júdá qorqatuǵın edi. Ol ápiwayı júrip kiyatırǵan joq, sekirip-sekirip oynap kiyatır. Bul bolsa kewili báhárdey, ómirden kúteri mol adamınıń keypiyatınan dárek berer edi. Qolındaǵı almasın kemirip jep, ıńıldap qosıq aytıp, geyde «din-don-don, din-don-don» dep tómendawısqa salıp, paroxod sıyaqlı bolıp júrip kiyatır. Jaqınlap kelgennen soń ol tezligin páseytip, kósheniń orta tárepine qaray burılıp, onı jaǵına qıysayıp asıqpay jaǵa tárepke ketti. Bul háreketlerdiń bárin júdá kelistirip, sheberlik penen isledi. Óytkeni, ol suwǵa toǵız fut batıp turǵan «Úlken missuriy» paroxodınıń ózi bolıp kiyatır edi. Ol misli hám paroxod, hám kapitan, hám paroxod qońırawı bolıp kiyatır edi: kapitan rolinde turǵanday bolıp, ózine-ózi buyırıq berip, onı ózi orınlap kiyatır.

— Toqta, mashina. Tin-lin-lin! Mashina toqtap, paroxod áste jaǵa tárepke taqaldı. — Artqa bas, onıń eki qolı tómend

tústi. — Ońǵa bur! Tin-lin-lin! Ch-gu-u! Chu! Usı máhálde qırq futlıq dóńgelek roldi sáwlelendirgen onıń oń qolı saltanatlı túrde sheńber isley basladı.

— Shepke bur! Tin-lin-lin! Chu-ch-chu-u! Endi shep qolı sheńber isley basladı. — Toqta, oń qanat! Tin-lin-lin! — Toqta sol qanat. — Aqırın! Toqta, mashina! Eń tómén tezlik! Kin-lin-lin! Chu-u-u! — Arqannıń ushın uzat! Tezirek! Arqanların qayda? Irkilmeńler! Qazıqqa qarap tart! Usılay, usılay, endi bosatıp jiber! Mashina toqtadı, ser! Tin-lin-lin! Sht-sht-sht! (bul puwdı shıǵarıp atırǵanı).

Paroxodqa heshqanday kewil bólmey Tom jumısın isley berdi. Ben oǵan tańlanıp qaradı da:

— He, qolǵa tústiń be? — dedi.

Tom oǵan juwap qaytarmadı. Háklegen jerine sheńberdiń kóziniń arasınan bir qarap jiberdi de, diywalǵa eplemey qılıp jáne bir ret hák jaǵıp, isiniń nátiyjesin kóriw ushın keyin qaray shegindi. Ben jaqınlap janına kelip turdı. Onıń jep turǵan almasın kórgende Tomnıń awzınıń suwı shubırıp qoya berdi. Biraq, oǵan itibar bermey, qaytadan óz jumısına ıqlaslana kirisip ketti. Ben:

— Haw, batır bala, jumısqa jegildiń be? — dedi.

Tom jalt burılıp oǵan:

— Haw, Ben bul sen be ediń? Men abaylamay qalıppan, — dedi.

— Hey, bilesen be, men suwǵa túsiwge baratırman. Múmkin, sen de bararsań? Biraq, sen jumıs isleytuǵın shıǵarsań-á? Jumıs islegen qızıq shıǵar ya?

Tom oǵan kóziniń astınan ásten qarap turıp:

— Seniń jumıs dep turǵanıń ne? — dedi.

— Haw, mınaw jumıs emey ne?

Tom qaytadan sharbaǵın háklewge nemquraydı keyip penen kirisip ketti.

— Jumıs bolar, bolmas gáp onda emes. Men sonı anıq bilemen, áytewir, usınıń ózi Tom Soyerge júdá unaydı, — dep juwap berdi ol.

— Áy, qoyısh! Sen ırasında da usını jańǵa jaylı jumıs degiń kelip tur ma? Tom shyotkasın sıypap turıp:

— Awa-dá. Bul qalay jaqpaytuǵın jumıs bolıwı múmkin? Senińshe, meni kúnde sharbaq háklep júre berer dep oylaysañ ba?

...Bir máháli ózinen ózi Ben:

— Áy Tom. Maǵan ber, men de az ǵana hákleyin! — dedi.

Tom ekilenip, shyotkini oǵan bergisi kelip turǵanday kórindi de, biraq olay etpedi.

— Yaq, Ben bere almayman. Polli apay bul sharbaqqa júdá muqıyatlap qaraydı. Bayqap tursañ ba, sharbaq kóshe jaqqa qaraǵan, eger ishki tárepke qarasa, onda gáp basqasha bolar edi. Ol da men de heshteńe demes edik. Buǵan ol júdá qatań qaraydı. Onı qalay háklew kerek ekenin bileseń be? Menińshe, biziń balalardıń mıńnan biri, kerek deseń, eki mıńnan biriniń bunı aytarlıqtay etip, jaqsılap háklew qolınan kelmeydi.

— Qoyish, ıras pa? Ákel berman, az da bolsa háklep kóreyin, seniń ornında bolsam, bergen bolar edim.

— Ben ırasın aytsam, men saǵan quwana-quwana bergen bolar edim, biraq Polli apa buǵan ne deydi? Djimniń de háklegisi kelip edi. Oǵan ruqsat bermedi. Sid te kelip sorap edi, oǵan da bergizbedi. Kórdiń be, qanshelli qıyın ekenin? Sen alıwın alarsañ da, kim bileđi, bir nársesin búldirseń...

— Qoyish, Tom, men sennen jaman islemewge umtılanman ǵoy. Qáne, islep kóreyin. Men mına almamnan saǵan qaldırıp beremen.

— Al, onda meyli!... Yaq, men bolmaydı qorqaman...

— Men almanıń bárin-aq bereyin!...

Tom ishinen quwanǵanı menen shyotkanı zordan bergendey boldı.

Buringı «Úlken Missouri» paroxodı arqasınan kún ótip, qara terge túsip, mıqshıyıp háklep atırǵanda, jumıstan qol bosaǵan Tom kóleńkedegi úlken gellek aǵashqa ayaǵın salbratıp minip aldı da, almasın gúysep otırıp, ańqaw balalardı qolǵa túsiriwdiń jolin qarastırdı. Olar da kóp kúttirgen joq. Balalar minut sayın kóshege shıǵıp, Tomdı mazaq etiw

ushın keledi de sharbaqta qala beredi... Tom uslay búgingi kúnin heshteńe islemesten kewilli ótkizdi. Balalar, kerek deseń, sharbaqtı úsh ret háklep te úlgerdi...

...Tom ómir súriw degen kewilsiz nárse emes eken goy, dep oyladı ishinen. Sóytip, otırıp adam balasınıń háreketine tán bir nızamlılıqtı ashtı: ol meyli, eresek bolsın, meyli, awzınan sarısı ketpegen bala bolsın ózine kerek bir nárse-ni qolına túsirgisi kelse, ol nársege erisiw júdá qıyın bolıwı shárt. Eger ol, usı kitaptıń avtorınday, ullı danışpan, oyshıl bolsa, jumıs adamnıń minneti ekenligin, al oynıń bunday minnetli is emes ekenligin túsingen bolar edi. Bunıń ózi qağazdan gúl jasawdıń yamasa shelek penen suw tasıwdıń jumıs ekenin, al Molbılan tawınıń basına shıǵıw tek kewil kóteriń gána ekenin túsiniwine járdemlesedi.

Angliyada jazǵı saratanda jaraytuǵın at jegilgen pochta arbasın ózi aydaǵandı jaqsı kóretuǵın bardamlı adamlar barshılıq, óytkeni, bul olarǵa qımbatqa túsedi, al eger bul iske aylıq alatuǵın bolsa, usı oyun jańǵa batatuǵın jumısqa aylanıp, qızıǵı bolmas edi.

Óziniń házirgi jaǵdayındaǵı elewli ózgerislerdi biraz oy tárezisinen ótkergennen keyin Tom bas shtabqa málimleme jasawǵa ketti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Polli apa diywaldı háklewdi ne ushın Tomǵa isenip tapsırdı?
2. Tom menen Djim arasındǵı gúrrińlesiwdiń mazmunın aytıp beriń.
3. Ben Rodjerstiń keleshekte paroxodtıń kapitanı bolıwǵa degen qızıǵıwshılıǵı tuwralı aytıp beriń.
4. Tom qalayınsha balalardı diywaldı háklewge májbúrley aldı?

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN MATERIALLAR

ALDAR KÓSE, MUXTAR KÓSE, DUXTAR KÓSE

Buringí ótken zamanda, Xorezmniń elinde Aldar kóse degen birew bar eken. Buxarada da Muxtar kóse, Duxtar kóse degen eki kóse bolıptı. Xorezmnen Buxaraǵa barǵanlar «Xorezmde Aldar kóse bar, sizlerden kóselikti ótkeredi» dese «wah, sonı bir kórse» deydi eken.

Buxaradan kelgenler «Buxarada Muxtar kóse, Duxtar kóse degen eki kóse bar. Olar sennen kóselikti ótkergen» dese, Aldar kóse turıp «wah, solardı bir kórsem, sol jaqqa ketsem» — deydi eken.

Bir kúni Duxtar kóse menen Muxtar kóse shıday almay Xorezmge kelipti.

— Aldar kóse, seni sonday aldaǵısh deydi, bizler menen bir kelle kórseń qáytedi? — depti. Aldar kóse turıp:

— Úyimde otırǵan qonaqsızlar, sonlıqtan uyat bolar, dúzge shıǵayıq, — depti. Analar da bunı maqul tawıptı.

Aldar kóse bir qadaq gúrish, onı pisiretuǵın bir qazan tawıp alıp, bir toǵaydıń ishine barıp qazandı asıp, gúrishin salıp, dem beripti de:

— Al Muxtar, Duxtar jora, kim jaqsı tús kórse, sol jesin, — depti.

Analar maqul dep, úshewi oshaqtırń úsh jaǵında jatıptı. Duxtar kóse menen Muxtar kóse irastan uyqıǵa ketken máhálde, ótirik uyqılaǵansıp jatqan Aldar kóse ornınan turadı, palawdıń bir gúrishin qoymay jep aladı da, jáne uyqılaǵan bolıp jatıp aladı. Analar bir máhálde soń turıp Aldar kóseni oyatadı. Aldar kóse turıp:

— Qáne, joralar, túslerińdi aytırń, — dedi.

— Men aq at minip, aq bultqa shıqtım, — deydi Duxtar kóse.

— Men kók at minip, kókke shıqtım, — deydi, Muxtar kóse. Aldar kósedен: — Sen ne tús kórdirń? — deydi. Aldar

kóse: — Sizlerdiñ aq at, kók at minip baratırǵanıńızdı kórip, keler, keler dep kúttim, endi kelmes dep palawdı jep qoydım, — deydi. Analar qazandı ashıp qarasa, hesh nárese joq.

Pánt jegenin bilgen Muxtar kóse sol jerde turıp «men toba ettim, Aldar kóseń qursın, men qaytaman» dep Buxaraǵa ketedi. Duxtar kóse turıp:

— Joq, men qaytpayman, bul kóse menen jáne bir, eki kálle kóremen, — dep ketpey qaladı.

Duxtar kóseni ertip Aldar kóse úyine qaytıp ketedi, oǵan bılay deydi:

— Duxtar jora, biziñ eldiñ patshası jaqında ólip, onıñ ornına balası patsha bolǵan edi. Men bir saǵan aql aytaman, biraq ta aldap ketpeyseñ!

Sen sol patshaǵa bar. Sálem berip kir. Men Buxaradaǵı Duxtar bayman de. Ákeñiz áskeriniñ ǵárezeti jetpey, menen mırń tilla qarız alıp edi. Men ákeñizdiñ densawlıǵın bileyin, sálem bereyin, sol mırń tillamnıñ deregin sorastırayın dep kelip edim. Kelsem, ákeñiz dúnyadan qayıptı. Endi ákeñizge pátiya eteyin hám sol mırń tillamnıñ deregin bileyin dep siziñ aldınızǵa kelip turman de, patshanıñ balası isenbey turar. Sen sonda: — Eger de, isenbeseñiz ákeñizdiñ górine barayıq, ákeñiz bir pirli adam edi, men Duxtar bay keldim desem, ol bir saza berer de. Al, sizler bul jaqtan kelemen degenshe men patshanıñ górine kirip jatıp, aytatuǵın sózlerdi kelistiremen, — deydi.

Duxtar kóse Aldardıñ aytqanın isleydi. Patsha onıñ sózine inanbay otıradi.

Duxtar turıp:

— Eger de inanbasañız atańızdıñ górine júriñ. Atańız bir pirli adam edi. Men, Duxtar bay keldim desem, qalay saza bermes eken, — deydi.

Patshanıñ balası menen Duxtar kóse patshanıñ górine keledi. Duxtar kóse quran oqıp bolıp, patshanıñ górine qarap:

— Taqsır patsham, siz tiri waqtıńızda shın ádalatlı patsha ediñiz. Men bayaǵı Buxarada sizge mırń tilla bergen Duxtar bayman. Sizge sálem beriwge hám sol mırń tillanı sorawǵa

kelsem, siz bunday bolipsiz. Quday sizge beyishten jay berip, húrdir qızın qushaqlap jatırǵan shıǵarsız. Mına balańızǵa ay-tır. Menir mır tillamdı bersin. Górden saza esitiledi:

— Duxtar baydan mır tilla qarız alǵanım iras. Menir shın hadal perzentim bolsań, mır tillasın eki mır tilla etip ber.

Aldar kóse patshanıń górinen kúndiz shıǵıwǵa qorqqanınan keshke deyin jatıp, qarańǵı túskenen soń úyine kelip qatınınan soraydı.

— Duxtar kóse keldi me?

— Joq.

— Pay, maqaw kóse-ay. Bizdi aldap ketken-aw, — dep óziniń mańlayına ózi dúmpeshlep qalaǵa baradı. Qalaǵa barıp Duxtar kóseni kórgen bar ma dep sorasa, «Duxtar kóse 17 teńgege bir eshekni satıp alıp, Buxaraǵa ketti» — degen xabardı esitedi.

Aldar kóse baradı da birewdir atın alıp, mına jerge barıp kelemen, saǵan 1 tilla beremen dep, minip jolǵa shıǵadı. Ketip baratırıp etikshiden qarızǵa bir báykemi aq etik satıp aladı da, atlı shawıp izinen ketedi. Jolda Duxtar kóseniń qosıq aytıp baratırǵan dawısın esitip, joldan shıǵıp toǵay menen aldın orap barıp, báykem etiktiń bir payın taslaydı da, ózi aǵashtiń panasında jasırınıp turadı. Duxtar kóse jol menen kiyatırıp etikti kórip:

— Pay, mına etikti alar edim, biraq bir payı ǵana bar eken, — dep óte beredi.

Aldar kóse atın toǵaydıń ishi menen shawıp otırıp taǵı Duxtardan ozıp ótip jolǵa etiktiń ekinshisin taslaydı. Duxtar kórip:

— «Áttegene-ay, bir payı mında túsken eken ǵoy, pay jańaǵını nege almadım, dáwlettiń azı-kóbi bola ma» — dep esheginen túsip etikti aladı, onı qorjınına salıp keynine qaray juwırıp ketedi. Sol máhál Aldar kóse keledi de qorjınındaǵı tillanı alıp, toǵaydıń ishinen keyin qaytadı. Duxtar kóse etikti alıp, eshegine kelse, tilla túwe hesh nárese joq, «wah, meniń sorım qursın. Bul is Aldar kósedan basqa heshkimniń de isi emes» — dep, bul da keyin qaytadı.

Aldar kóse úyine qaytıp keledi de, altındı shıǵarıp ortaǵa qoyıp hayalına bilay deydi:

— Mina altin ekewimizdiń óle-ólgenshe jewimizge jetedi. Biraq, Duxtar kóse kelmey qalmaydı. Sonnan bir ilajın tawıp qutılıw kerek. Men barıp patshaniń górine kirip jatayın, sen maǵan nan-suw ákelip turarsań. Duxtar kóse keliwden kúyewim seniń menen birge ketip edi, kúyewimdi sen óltirdiń, bolmasa tawıp ber dep shawqımdı shıǵarıp jaǵasınan alıp jiberme. Sóytip, onnan qutılmasaq basqa ilaj joq. — Al, altındı qay jerge kómemiz?

Hayalı ekewi oylasıp, altındı qazannıń túbeleginiń astına kómip, ústine qazandı qoya beredi. Aldar kóse qoynına eki nan salıp, patshaniń górine barıp kirip jata beredi.

Hayal keyninen tamaq aparıp qaytıp júrgenin Duxtar sezgen edi.

«Bul tillanı Aldar kósege bersem, meni quday bir kúni urar» dep Aldardikine jetip keledi. Keliwden Aldar kóseniń hayalı jaǵasınan tutıp alıp, shawqımdı saladı.

— Kúyewim seniń menen ketip edi. Bayımdı sen óltirdiń, bolmasa, tawıp ber! — dep betinen ala ketedi.

— Qurdas, toqtaq tur, ketken bolsa keler.

— Joq, bayımdı tawıp ber.

— Al, qurdas, men Buxaragá qaytpaqshı bolıp, xoshlasayın dep kelip edim. Maǵan bul jerde dayım eki eshki, jiyenim eki eshki, nemerem eki eshki, barlıǵı altı eshki berip edi. Alıp keteyin desem ol bolmadı, satayın desem bul bolmadı, eshkiler arıq, ele kógin almaǵan. Hárqaysısınıń izinde bir-bir jas ılaǵı bar. Qoy, bunı dostım Aldarǵa berip keteyin, sawıp ishıp, kógin aldırıp mal eter dep keldim. Eshkiler ana tóbeniń arjaǵında jayılp júr, sonı alırlar, — dep, Duxtar kóse úyinen shıǵıp bir jerde jasırınıp jatadı. Hayalı kúyewine aparayın dep bir gúzege jarmanı quydı da «bes eshki ılaǵı menen bir talay mal ǵoy» dep oylap, gúzeni jerge qoyıp, eshkini qıdırıp bir tóbeden astı, eki tóbeden astı. Duxtar kóse gúzeni aldı da áwliyege barıp, hayalınıń kúndegi júretuǵın soqpaǵı menen patshaniń górine barıp, sırttan gúzeni beredi. Hayal dawısı menen:

— Má, Aldar ash bolıp qalǵan shıǵarsań-aw, — dedi.

— Duxtar kóse keldi me?

— Joq, joq kelgen joq. Biraq, esiktiñ aldınan uzağıraq-tan ótti.

— Kelse jańağını isle, altın bar ma?

— Aytpaqshı, Aldar-aw. Men sol altındı qay jerge kómge-nimizdi umıtip ketip, degbirden sastım ğoy.

— Oy, óziñ miyaylan ekenseñ ğoy. Qazannıñ astına kó-milgeni qayda?

— Aytpaqshı, solay eken-aw. Miyim qursın meniñ. Qoy, men qaytayın, — dep Duxtar kóse juwırıp Aldar kóseniñ úyine keledi. Altındı aladı, gúzege qaytadan jarmanı toltırıp ornına qoyadı da ózi Buxarağa qaray hayt qoyadı.

Hayal bes tóbeden astı, biraq heshqanday eshkini taba almadı, sharshadı, eshkisi de qurısın, ilağı da qurısın, kúyewim ash bolıp qalğan shıǵar dep úyine ólip-talıp jete-di. Gúzeni ala sala áwliyege qaray juwırıp, Aldar kósege baradı.

— Aldar, Aldar.

— Bul kim?

— Men, má mına jarmanı iship al!

— Jańa ákelip ediñ ğoy.

— Alla bárekella, Duxtar kóse eken-aw. Sen qayda ediñ? Hayal bárin aytıp beredi. Kún batıp qarańǵı túskenen soń Aldar górden shıǵıp, úyine kelip hayalına urısıp:

— Qoy, endi bolmas, ol kóse endi jetkermeydi. Kóylek-ishtanımdı juwıp ber, men Buxarağa ketemen, — deydi:

Aldar kóse azıqlanıp, eshekli Buxarağa rawana boladı.

Duxtar kóse úyine jetip altındı ortağa qoyadı da, hayalı menen keńesedi.

— Mınaw eki mıñ tilla. Ekewimizdiñ óle-ólgemizshe je-wimizge jetedi. Biraq, maqaw Aldar kóse, erteñ bir kún jetip keler. Onnan eplep qutılıp altındı ózimizge qaldırayıq. Ol hárdayım mına kúnbatis tárepten keledi, eki kóziñ usı jaqta bolsın. Úydiñ ana jerine bir boyra tósep, peshexananı qurıp qoy. Kórgennen men ólgen bolıp jatayın, sen way-waydı sala ber. Sóytip, bir onnan qutılayıq, — deydi.

Bir kúni Duxtar kóse menen hayalı tústə shay iship otırsa, kúnbatis jaqtan eshekli birewdiñ kiyatırǵanı kórinedi.

— Ana birew kiyatırıptı ǵoy, — deydi hayal.

Duxtar qarasa, Aldar kóseniń tap ózi. Barıp boyranıń ústine jata qaladı, qatını bay-baydı sala beredi. Bir máhál hayal sharshap bay-bayın qoyǵannan keyin Aldar kóse muńayıp jılamdırap:

— Duxtar meniń bir joram edi. Onı húrmetlep óz qolım menen aq jawıp, arıw kepinlep kómeyin. Suw ısıt qurdas, — deydi.

Aldar kóse ólikti arqasına tańıp alıp kete beredi. Bir waqları toǵaydıń ishindegi bir áwliyege baradı. Zángige tańılǵan Duxtar kóseniń ayaǵın joqarı qaratıp, basın tómen qaratıp bir mazardıń diywalına súyep qoyadı da, ózi sol jerdegi bir jayǵa kiredi. «Úh» dep demin alıp otırǵanda ǵawırlasıp bir top adamlar kele beredi. Aldar qasında turǵan gewek tomarǵa kirip jata beredi. Bul kelgen qırq qaraqshı eken. Usı jerge kelip urlıqtan tapqan dúnyaların bólisedi eken. Hámmesi attan túsip ortaǵa dúnya, puldı qoyadı. Bir jas úlkeni hámme nárselerdi teń bóledi. Bólinbey tek bir hasıl qılısh qaladı. Ol qılıstı jigitlerdiń barlıǵı da alǵısı keledi. Onı qaraqshılardıń baslıǵı sezip:

— Bul qılıstı anaw turǵan úlken gewek tomardı bir urǵanda kim qıyıp túsirse, sol aladı, — deydi. Bir jigit sekirip turıp:

— Men shabaman, — dep qılıstı kótere bergende, Aldar kóse shıǵa táp beredi:

— Óliler, tirini basın? — dep baqıradı.

Duxtar kóse de kepinin jırtıp, qolın shıǵarıp, zángisin súyretip:

— Óliler, tirini basın, dep baqırıp, qaraqshılardıń táp beredi. Qaraqshılar dúnyanı taslay sala atlarına minip qa-shadı. Qashıp bılay shıqqan soń baslıǵı:

— Usı áwliyege burın eki qoydan sadaqa ákeletuǵın edik. Bul saparı nápsiqawlıq etip, qoy ákelmedik. Áne, sonıń nátiy-jesi shıǵar. Endi sonsha dúnyanı qalay qıyıp taslap ketemiz, aqırın ǵana ańlıp keliń, — dep eki adamdı jiberedi.

Olar barıp diywaldan sıǵalap turıp ishtegi: «Há, meniń jarım pulım qayda» — dep baqırısqa sesti esitedi.

Sol waqıtta súyewli turǵan tabıttaǵı Duxtar, qasında tırlap turǵanlardıń taqıyasın ılaqtırıp, «jetpese má saǵan» — dep baqıradı. Bulardıń qorqqanı sonday, barǵan soń entigip zorǵa sóyleydi.

Qaraqshılar «dúnyası qurısın» dep ketip qaladı.

Aldar kóse oljanıń hámмесin ortaǵa salıp:

— Alıp kel eki mıń tillanı, qosıp bólemiz, — deydi Duxtarǵa.

Duxtar kóse eki mıń tillanı alıp keledi. Sóytip, dúnyanıń bárin teń bóledi. Ortada tek pul qaladı. Sonı bir-birewine kózi qıymay kóp waqıt otıradı. Aqırında, onı qılısh penen eki bólip aladı. Sóytip, Aldar kóse Xorezmge qaytadı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Aldar kóse haqqında jáne qanday ángimelerdi bilesiz?
2. Aldar kóse, Muxtar kóse hám Duxtar kóseniń sózlerin obrazǵa túsip aytıp beriń.
3. Ata-anańızdan Ómirbek laqqı hám Aldar kóse haqqındaǵı kúldirgi sózlerdi sorap jazıp alıń.

SUMLÍGÍ BASÍNA JETKEN TÚLKI

Burıńǵı ótken zamanda túlki, saǵal, dońız, ǵarǵa, ayıw besewi joldas boladı. Jolda baratırıp olar ash bolıp, saǵal túlkige:

— Túlki jora, ash boldıq ǵoy, bir ilajın tappaysań ba? — deydi. Sonda túlki:

— Túlki-túlki tın asar,
 Quyırıqları mıń asar,
 Saǵal bolsa shadıbek,
 Dońız bolsa dosıbek,
 Ǵarǵa bolsa ǵańqıldaǵ,
 Keliń, jeyik ayıwdı! — deydi.

Sol jerde hámмесi bas salıp ayıwdı jep qoyadı. Taǵı da alǵa kete beredi. Bir jerlerge barǵanda saǵal ash bolıp, túlkige qarap:

— Túlki jora, ash boldıq ǵoy, bir nárse taba gór, — deydi. Sonda túlki taǵı:

— Túlki-túlki tún asar,
 Quyriqları mıń asar,
 Saǵal bolsa shadıbek,
 Ğarǵa bolsa ğañqıldaǵ,
 Keliń, jeyik dońızdı! — deydi.

Sonnan keyin olar dońızdı da jep aladı. Tamaqların toydırıp alıp, sol jerde jáne kete beredi. Bir jerlerge barǵanda, jáne saǵal ash boladı hám ol túlkige ótinip:

— Túlki jora, bizlerdi ashtan óltiretuǵın bolmasań, jáne bir ilajın retlestiregór? — dep jalınadı. Sonda túlki turıp:

— Túlki-túlki tún asar,
 Quyriqları mıń asar,
 Saǵal bolsa shadıbek,
 Ğarǵa bolsa ğañqıldaǵ,
 Keliń, jeyik ğarǵanı! — deydi.

Túlki menen saǵal ğarǵanı da jep qoyadı. Ekewi alǵa qarap kete beredi. Bir waqıtları túlki saǵaldan ozıp ketip, bir putanıń túbinde otırıp, óziniń jasırıp ash bolǵanda jer-men dep júrgen isheklerin shıǵarıp alıp, jep baslaydı. Bunıń ústine saǵal kelip:

— Túlki jora, sen ne qılıp atırsań? — deydi.

— Áy, nesin soraysań, ash bolǵanlıqtan qarnımdı pıshaq penen jarıp, óz ishegimdi ózim jep atırman, jora, — deydi túlki. Ash bolıp kiyatırǵan saǵal buǵan inanıp:

— Oy-boy, túlki jora, onday bolatuǵın bolsa, pıshaǵıńdı maǵan da berip tur, men de qarnımdı jarıp, ishegimdi alıp jeyin, — deydi. Túlki saǵalǵa pıshaǵın beredi. Saǵal ishine pıshaq uradı hám sol jerde ólip qaladı.

Túlki saǵaldı da jep bolıp, jónine kete beredi. Jolda kiyatırıp ol bir kiyiktiń qaqpangáa túsip atırǵanın kóredi. Túlki kiyikti jeyin dese qaqpangáa túsip qalarman dep qorqıp, kiyikke jaqın jerdegi bir putanıń túbinde sırttan ańlıp jata beredi. Jatqannıń ústine basqa bir saǵal kelip:

— Háy túlki jora, qasıńdaǵı kiyikti jemey ne qılıp otırsań? — dep soraydı.

— Háy jora, sorama, meniń awızım oraza edi, sirá saǵan buyırǵan shıǵar, sen-aq jey ǵoy, — deydi. Saǵal túlkiniń aytqanına inanıp, keyikti jeyin dep atırǵanda qurılı turǵan qaqpangá túsip qaladı.

Túlki bul saǵaldı da, kiyikti de jep toǵaydıń ishinde mardańlap kiyatırса, otlap júrgen bir eshkige duslasadı.

Túlki eshkige kelip:

— Háy eshki jora, men seni házir jeymen, — deydi.

— Jaq, túlki jora, meniń bir ózimdi jegen menen neń shıǵadı.

Úyde úsh ılaǵım qalıp edi, solardı házir ertip keleyin, úshewimizdi qosa jey ǵoy, — deydi eshki. Túlki bunı maqul kóredi. Eshki túlkiden qutılǵanına quwanıp, ılaqlarına qosıladı. Túlki eshkiniń aldap ketkenine ashıwlanıp kiyatırса, aldınan bir qoy shıǵadı.

— Al, qoy jora, men seni jeymen, — dep táp beredi. Sonda qoy:

— Jaq, túlki jora, sen meni jemey tur. Meniń hár túrli oyunlarım bar. Sen sol oyunlarımdı kór, onnan keyin jeseń ırzaman, — dep ótinedi. Túlki kelisim beredi. Qoy: Ánekey, minekey, kórdiń be, qızıq pa? — dep shapshıp-sekirip júrip iyesiniń úyine keledi de, qoraǵa kirip ketedi. Túlki qoydan da pánt jep, qapa bolıp kiyatırса, aldınan bir at shıǵadı. Sonda túlki turp:

— Al, at jora, men seni jemesem bolmaydı.

— Jeseń jey ǵoy, biraq art betimde jazılǵan xatım bar edi, sonı oqıp bolıp, onnan keyin jeseń kúta jaqsı bolar edi, — deydi at. Túlki oǵan inanıp, ol qanday xat eken, dep attıń artına aylana bergende, at ayaqlap turıp sáddelep jiberedi. Túlkiniń mańlayı qaq ayrıladı. Óleyin dep atırıp túlki:

— Aldımnan shıqtı bir eshki,
Nege kerek edi úsh eshki?
Aldımnan shıqtı qoyım,
Nege kerek edi oyun?
Aldımnan shıqtı bir at,
Nege kerek edi ol xat?

— Way-way, mañlayim! — dep zir-zir qatıp, óz sumlıǵı basına jetip, jatqan jerde jan tapsıradı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Túlki eshkiden hám attan qalay aldanadı?
2. Túlkiniń sumlıǵı óz basına qalay jetti?
3. Ertekti rolge bólip oqırn.
4. Muǵallimniń járdemi menen ertektiń astarlı mánisin aytıp beriń.

Naqıl

Birewge gór qazba óziń túserseni.

BAYNIYAZ QAYÍPNAZAROV

TEGIN NAN

(xalıq ertegi boyınsha)

Ómiri ótken dúz benen,
Eńkeyip bir shóp úzbegen.
Ep-sep penen kún keshirip,
Miynet etpey ház izlegen.

Tegin nanǵa bas saladı,
Qolı jetpey ash qaladı.
Súwretlep kórsetiw ushın
Ertek bılay baslanadı:

Qıyınshılıqtı pisent qılmaı,
Bilegine kúshi sıymaı.
Tańnan turıp kók shalǵında,
Diyqan pishen ordı tınbay.

Jigerlenip miynet etip,
Ábden sharshap halı ketip.

Saya jerge otırdı ol,
Dem alayın dep ház etip.

Shıǵarıp bir túyinshikti,
Aqırın awzın sheshipti.
Aldına jayıp dasturqan,
Nan jemekke kirisipti.

Oǵada qarnı ash bolǵan,
Bir qasqır shıǵıp ormannan.
Sayalı jerde kóripti,
Diyqandı nan jep otırǵan.

Qasekeń jortıp-jelipti,
Janına jaqın kelipti.
— Sen neni jep otırsań, — dep
Jutınıp soraw beripti.

Dalada júrgen ań deydi,
Óziń bir qızıq jan deydi.
Miynetimniń miywası bul,
Jegenim meniń — nan, — deydi.

— Nan degen shiyrin be, qanday?
— Mazalı bolǵanda palday.
— Dáminen tatıp kóreyin,
Maǵan da bershi azǵantay.

Degenin maqul kóripti,
Diyqanniń kewli iyipti.
Sındırıp alıp nanınan,
Qasqırǵa je dep beripti.

Jep kórse tawıp ońaydı,
Qasqırǵa nan dım unaydı.
— Keledi jegim hár kúni,
Jolın ayt sen dep soraydı.

Qasqirman júrgen ormanda,
Nan tur ma mağan bul manda.
Qáytkende jeymen nan tawıp,
Aqıl ber óziń onnan da.

— Meyli, bılay bunırń jóni,
Dedi diyqan tırıla meni.
Qaydan, qalay nan tabıwǵa,
Úyreteyin endi seni.

Dep qasqırǵa tigip kózin,
Úyretedi istiń jónin.
Aldı menen mayda etip,
Jerdi súriw kerekligin.

Dedi sonda nan bola ma?
— Joq tura tur, albırama.
Súrip bolǵannan soń taǵı,
Jerge basıw kerek mala.

Diyqannıń sózlerin tırılap,
Nan jew múmkin be dep shintlap.
Ushıp-ushıp quwanadı,
Qasekeń quyırǵın bılgap.

— Qanday shıdamsızsań, tózseń,
Qol qabartıp miynet etseń.
Ol ónim beriwi kerek,
Jerge dáslep buwday ekseń.

— Nan tayın bola ma sonda?
Dedi qasqır jutındı da.
— Joq, kúte tur, ekken buwday,
Kógeredi gúz bolǵanda.

Qısta suwıqqa úsedı,
Báhárde kóklep ósedı.

Baslaydi, gúllep dán baylap,
Hásette toliq pisedi.

Qasekeń gúrsindi qattı,
Uzaq kútiw jańǵa battı.
Al, sonǵa buwday piskende,
Nan jeymen be dep til qattı.

— Nan jew qayda ele saǵan,
Maqul bolar asıqpaǵan.
Sonıń ushın deydi diyqan,
Qulaǵırdı sal mınaǵan.

Dáslep buwdaydı orasań,
Dástelep qatar qoyasań.
Onnan soń tártip boyınsha,
Dásteni kúńge jayasań.

Olardı samallatasań,
Hám quyashta quwratasań.
Onnan soń onı gúdilep,
Qırman jayǵa jıynatasań.

— Sonǵa men jeymen be nandı?
— Qoya tur sen asıqqandı!
Eń birinshi isler isiń,
Túyeklew kerek paqaldı.

Qapshıqqa dánin salasań,
Qarazǵa alıp barasań.
Ol jerde onı tarttırıp,
Un etip alıp qaytasań.

— Bolǵanı ma? — Joq, qoya tur!
Unnan iylenedi qamır.
Ashıǵan soń kerek onı,
Jabıw ushın qızǵan tandır.

— Sóytip, sonda pise me nan?

— Awa, endi pisedi nan,
Qálegenshe jey bereseń,
Dep sózin tawıstı diyqan.

Qasqır oylanıp qaladı,
Jelkesin qasıp aladı.
Mınawırn qıyın eken dep,
Gúrrińin dawam qıladı.

— Joq, bul maǵan unamaydı,
Tózimim de shıdamaydı.
Mashaqatlı, ózi qıyın,
Uzaq kútiwge bolmaydı.

Onnan da keńes ber maǵan,
Ashlıq dárıti ótti jaman.
Miyнет etiw xosh jaqpaydı,
Qalay tegin nan tabaman?

— Onda meyliń, — dedi diyqan,
Miyнет etip jemeseń nan.
Jan qıynap kórmey ózińniń,
Qálegenıń je tegin nan.

Ur adımdı ılǵal etip,
Jaylaw betke bar tez jetip.
Ol jerde at jayılp júr,
Erkinshe otlap ház etip.

Qásekeń jaylawǵa keldi,
Otlap júrgen attı kórdi.
— Ha, at jora, ha, at jora,
Al, men seni jeymen dedi.

— Meyli, jeseń je dedi at,
Tek sol ushın bolaman shad.

Óziń júdá ash bolıpsań,
Jep ala ğoy ensin quwat.

Puqta etip islerińdi,
Dáslep salıp kúshlerińdi.
Ayaǵımnan taǵanı al,
Sındırmasın tislerińdi.

Bul da bir durıs ǵáp eken,
Dedi kelisip qasekeń.
Taǵasın alsam ayaqтан,
Tep-tegin awqat-as eken.

Dedi de maǵan sol kerek,
Sekire shapshıp pátlirek.
Taǵasın ala bergende,
At tepti qattı sáddelep.

Tiygen waqta pátli tepki,
Qasekeń jumalap ketti.
Ólimnen zorǵa qutılıp,
Aǵıslı dáryaǵa jetti...

Júrmeymen endi ash qalıp,
Aldanbayman da bos qalıp!
Jolımda ne jolıqsa da,
Men jeymen onı bas salıp...

Dep turǵan waqta sóylenip,
Bayaǵı diyqan dus kelip.
Nár tatpaǵan ash qasqırǵa,
Tigilip turdı irkilip.

Esitip mánissiz sózin,
Hayran qalıp qadap kózin.
Mardıyıp sóyledi diyqan,
Mazaqlap qasqırdıń ózin:

— Tayingá tayar qayrıldıń,
Jey almay onı mayrıldıń.
Miynetin shekpey nan izlep,
Aqırı, onnan ayrıldıń.

Ertekte máni kóp eken,
Miynetkesh diyqan toq eken.
Usı bir jalqaw qasqırday,
Isjaqpasqa nan joq eken!

Soraw hám tapsırmalar:

1. Poemada qasqır obrazı arqalı neler súwretlengen?
2. Diyqan qasqırğa nelerdi wásiyat etti?
3. At qasqırdı qalay jazaladı?
4. Diyqan menen qasqırdıń dialogın tekstten tawıp oqır, mazmunın ayıp berir.
5. «Miynet túbi — ráhát» atamasında shıǵarma jazır.

Naqıl

Jaqsınıń jatı bolmas,
Jamannır uyatı bolmas.

TÓLEPBERGEN MÁTMURATOV

**ISENBeyMEN BASQA JÁNNET
BAR DESE**

Isenbeymen,
Basqa namań bar dese,
Isenbeymen —
Basqa anań bar dese,
Isenbeymen —
Basqa atań bar dese,
Isenbeymen —
Basqa Watan bar dese,

Isenbeymen —
Basqa ziynet bar dese,
Isenbeymen —
Basqa húrmet bar dese,
Sen jánnetseń,
Sen jánnetseń, Watanım,
Isenbeymen —
Basqa jánnet bar dese.
Óz Watanım,
Bawırına tartıp tur.
Topırağı paxta ósken dalańnıń.
Kókke ósken
Tokiodan artıqdur,
Bir qısım bop
Nyu-Yorkta júrgenshe,
Júreyin-dá Shaxamanda shalqıp bir!
Ay-hay, jerim,
Ay-hay, ana topırağım,
Analıq seniń iyisiń
Ańqıp tur mağan, ańqıp tur.

2

Xalqım bar meniń,
Birligin aytıp,
Húrligin aytıp maqtarman.
Ótse de waqıt
Óshpeydi atı xatlardan.
Júrekke orap,
Sezimge orap saqlarman.

3

Óz elimde tas tósep ber,
Jatayın.
Basqa eldiń,
Mamıǵında jatpayman.

Zat kerek pe,
Az kerek pe, kóp kerek pe,
Satayın.
Biraq ta, men
Watanımdı,
Xalqımdı,
Ideyamdı satpayman.

AYIRMA

Men haqqında shıgarıp húkim,
Ayır meni bayram-toyıńnan.
Bolsın deseń shadlıgım pútın,
Qosıgımnan meni ayırmań.

Aq kókirek bolsa hár adam,
Sumlıq bolmas aqıl-oyında.
Ayır meni ótirik-jaladan,
Hadallıqtan meni ayırma.

Shadlıq tawıp usı bostannan,
Quwanışım sıymas qoyıńǵa.
Ayır meni jalǵan doslardan,
Hadal doslarımnan ayırma.

Bul dúnyada ıras sózlerden
Qımbatıraq ne bar shayırga!
Ayır meni shiyrin túslerden,
Ashshı haqıyqattan ayırma.

Ne bir, ne bir awır júklerden,
Salmaq túsip tursın moyıńǵa.
Ayır meni jeńilteklerden,
Awırlıqtan meni ayırma.

Watanıma sóz aytpa oynap,
Túsimde de onnan ayırma.

Jazalasań, jazala baylap,
Ana jerde ósken qayıńǵa.

Shırayımdı ırlayın deseń,
Jaslıǵımnan ayır, qayılman.
Ardan júdá qılmayın deseń,
Ana jerden meni ayırma.

Soraw hám tapsırmalar:

1. «Isenbeymen basqa jánnet bar dese» qosıǵında shayıır óz watanın qaysı qalalardan ústin qoyǵan?
2. Shayır «Ayırma» qosıǵında óz watanı, ar-namısı ushın nelerden ayrılıwǵa qayıp boladı? «Ózge elde patsha bolǵansha, óz elińde shopan bol» atamasında shıǵarma jazır.
3. Qosıqtı yadlań hám mazmunın sóylep berıń.

YAQÍPBAY ÁJIMOV

TEÑIZDI TOLTÍRǵAN EGIZ BATÍRLAR

Burıńǵı ótken zamanda lyrim atlı úlken kók teńiz bolıptı. Teńiz payda bolmastan burın bul jer mudamı iyrimlenip turatuǵın kól bolǵan eken. Onıń iyrimi talay balıqshılardı jıptı ketken. Sol sebepli onı xalıq lyrim dep ataptı.

lyrimniń jaǵasına esap-sansız xalıq mákan basıptı. Ol xalıqtıń kúni usı teńizdiń balıǵı, qusı hám ańları menen keshipti. Negizgi talabı da balıq awlaw bolıptı. Al, teńiz barlıq tiri marjanǵa bay bolǵan eken. Sóytip, xalıq ásirler boyı baxıtlı, uwayım-qayǵısız jasay beripti.

Kúnlerden bir kún xalıq teńiziniń qaytıp, qurıp baratırǵanın sezipti. Ne islerin bilmey hámme táshwishlene baslaptı.

— O, táńirim, sen biziń bul kúnimizdi kóp kórdiń be? Jalbarıp sorayman, mına qara kózlerińdi aya, — dep aq saqallı ǵarılar qudaydan mádet soraptı. Sadaqa beripti. Biraq, teńiz suwı kúnnen-kúнге azaya beripti.

— Joq, joldaslar, bunnan is pitpeydi. Qudayǵa qansha jalbarınǵan menen bir tamshı suw qosılmaydı. Bunıń ilajın kóriw kerek! — depti kópshiliktiń ishinen birew.

— Qáne, sonda ne islew kerek? Ne demekshiseń? —
deпти ekinshi birew.

— Kóp eglenbey «suw patshası»na barıp másláhát so-
raw kerek.

— Joq, bizge basqa xalıqlar járdem bersin!

— Eger basqalardıń járdemin kútsek, kesh qalamız. Soń
ókinemiz. Házir-aq «suw patshası»na barayıq!

Bir topar adam «suw patshası»nıń úyine kelipti. Suw
patshası júz jastan asqan, soqır, appaq saqalı beline tús-
ken ġarrı edi. Ol ġarrınıń ata-babası da «suw patshası»
degen laqap penen ólip ketken. Óytkeni, burın da Iyrim
qaytıp, xalıq basına qayǵı túskende, usı ġarrınıń bir babası
teńizdi qayta toltırıp bergen eken.

— Men qartaydım. Ayaq jolımdı kóre almayman. Kúsh-
quwatım joq. Biraq, másláhát bereyin, — deпти ġarrı.
— Ishińizde arıslan júrekli, márt jigitler bar ma?

Adamlar bir-birine qarasıptı.

— Er júrek adamlar bolmasa, men aytqan másláhátı
orınlaw qıyın boladı. Bul júdá qáwipli hám mashaqatlı is.
Aqırı, basındı ólimge tigiwge de tuwra keledi, — deпти ġarrı.
— Mártlik penen qosa aqıllılıq kerek.

Adamlar jáne bir-birine qarasıp, iynin qısıptı.

— Yaq, ata, ishimizde onday mártler joq kórinedi, — deпти
adamlardıń birewi. — Biraq, xalıqtıń ishinen tabılıp qalar.

— Olay bolsa, xalıqtı jıynań. Men olardıń aldında ayta-
yın, — deпти ġarrı.

Xalıq jıynalıptı. Ģarrı olardıń aldında turıp:

— Xalqım, tirishiligimiz tiregi bolǵan teńizimiz qurıp ba-
ratır. Bul bizge Táńirim jiberген апат emes, onı toltırwǵa
boladı. Bul ushın biziń mártligimiz, qaysarlıǵımız hám aqıl-
parasatımız kerek! Yaǵnıy, tezirek bultlar hám dáryalar pat-
shalıǵına jol alıwımız zárúr. Jolda áydarha, dáw hám jalmawız
kempirler bar. Оlar menen ayqasqanday kúsh, hiyle kerek.
Оlardı jeńip, dáryalardıń bógetlerin, bultlardıń tıǵınların alıp
qaytpasaq, tirishiligimiz qáwip astında qaladı, — deпти so-
qır kózinen jas tamıp.

— Oy-buw! Kútá qorqınışlı eken ğoy. Áydarha, dáw, jalmawız kempir, joq-joq, jasaǵımız keledi, — depti kópshilik bir-birine qarasıp.

— Sizler jasarsız, biraq, balalarıńızdıń keleshegin oylamaysız ba?... Olay bolsa, ózlerińiz biliń. Biraq, xalıq ushın, mına jawdırasqan qara kózler ushın ólip ketiwdiń ózi baxıt! — depti ğarrı.

Taǵı biraz jım-jırtlıq húkim súripti.

— Bizler baramız!!!

Hámme kishkentay eki balanıń toptı qaq jarıp, ortaǵa shıǵıp kiyatırǵanın kórip, awızları ashılıp qalıptı.

— Háy balalar, bul oyın nárese emes!

— Bizler oynap turǵanımız joq. Baramız dedik pe, baramız! — depti eki bala.

Bular «suw patshası»nıń aqlıqları — Arıslan hám Azat edi.

— Ata, — dep Arıslan, — biz, Azat ekewimiz kelisip aldıq. men bultlar patshalıǵına, al, ol dáryalar patshalıǵına jol aladı. Qollarımızda mine, ata-babalarımızdan qalǵan terige sızılǵan qupıya sızılma. Bunda qalay barıw kerekligi sızıp kórsetilgen.

— Há báleler, qashshan tawıp alıpsızlar-dá! Bul teńizdi toltırıw tek bizlerdiń úrim-putaǵımızdıń mańlayına jazılǵan kórinedi. Ne iláj! Men sizlerdiń márt ekenliklerińizdi de biletuǵın edim. Biraq, ele jassızlar ğoy, jańa on altıǵa shıqtıńız.

— Yaq, ata, barayıq! Onnansha bizge aq pátiyańızdı berıń?!

— Máyli, balalarım, — depti ğarrı biraz oylanıp turıp. — Haq jol, sizlerge! Aman barıp, saw qaytıń! Áwmiyin! — dep ğarrı aq pátiyasın beripti.

Arıslan hám Azat jolǵa atlanıptı.

* * *

Bultlar patshalıǵınıń qupıya sızılmasın qolına uslaǵan Arıslan tuwrı taw úńgirinde jasaytuǵın jalmawız kempirge kelipti. Bul gezde jalmawız kempir shirt uyqıǵa ketip, qattı qurıldap atır eken. Áste eńbeklep, sezdirmesten onıń qasına kelipti. Saqlıq kerek, aqırı! Jalmawız kempir sezgir boladı. Ol

soni oyladi da, tawdirn tasina osip turgn uwli shopti jalmawiz kempirdin murnina tiqti. Endi qorqpasa da boladi. Ol jalma-wiz kempirdin basina dastanip jatirgn siperani tawip aldı, son ogn otirdi da, bultlar patshaliginin darwazasinin aldina kelip qonipti. Darwazanin eki jagında eki daw bir-birine suyenip uyqilap turgn eken. Daw bolganda qanday! Harqaysisi bes metr keledi-aw, sirá! Onnan qalay otse boladi? Oylana basladi. Olar menen ayqasiwga kushi jetpeydi. Bul jerde tek hiyle kerek. Ol uzaq oylanipti. Birden altin hapipler menen jazilip, diywalga qistirilgn terige kózi túsip hám onı oqıy baslapti. «Kim de kim bultlar patshasinin qızı Minay malikağa úylengisi kelse, mina tómendegi úsh shártti orinlawı tiyis.

Birinshisi: patshanin bas keñesshisinin qálegen úsh sorawına juwap beriw;

Ekinshisi: patshanin en genje hayalin qástelikten qut-qariw;

Úshinshisi: úsh danishpanliq gap, ol gapler bultlar patshasi ushin ahmiyetke iye bolıwı tiyis — degen jazıwlar eken.

Bala tagı oylanıpti: — Nege endi usı shártlerdi orinlay almayman? Álbette, orinlawım tiyis, — depti ózinshe. Son dawlerge kórsetpesten shártler jazilgn terini julip alıptı da, qoynına tıgıp, darwaza aldına kelipti. Onı kórgen dawler:

— Háy bala, toqta! Kelis qaydan, baris qayda? — depti ekewi birden dawis qosıp.

— Men bultlar patshaliginin aldına kiyatırman. Jer wáki-limen. Mina dagazanı ildiripsizler. Patsha qızına úylenbekshimen, — depti bala.

— Patsha qızına! Malikağa! Mina sen, ya? Pah, tapqan ekenseñ awmeser dawlerdi! Ket! Kelgen jolına tús. Bol-masa... Dawler balanı alaqańına otırgızıp alıptı.

— Isenbeysizler me? Aqırı, men sizlerdey kushli, sulıw, aqıllı, dawlerdi aldawga qalay júreksinemen? Eger aldap atirgn bolsam, sizler meni qálegen waqıtta jep qoyıwıńız múmkin, — depti bala hesh seskenbesten.

— Awa, awa, durıs aytadı, — depti dawler bir-birine qarasıp. — Usı mushtay balanin qolınan ne keler diyseñ? Barsın, bara bersin, shártlerdi orinlay almasa báribir bizlersiz-aq bası ketetuğın turgn gap goy.

Dáwler altın dárwazağa qulpırılğan altın qulıplardı ashıp, Arıslandı sarayğa kirgizipti. Jálladlardıń birewi onı tuwrı patshanıń aldına alıp kelipti.

— Eger shártlerdi orınlay almasań basıń gewdeńnen juda bolatuǵının bileseń be? — depti patsha.

— Álbette, taqsır! Bul jerge soǵan qayıl bolǵanlar ǵana kelse kerek.

— Astawpıralla! Mına mushtay balanıń juwabına qara! Ózi de er júrek, qaysar qusaydı! — depti wázirlerdiń birewi.

— Kóleńkege qarap kóylek pishpeydi, — depti bala.

Patsha bul sózdiń mánisin shaǵa almay, bas keńesgóyine qaraptı. Bas keńesgóyi de iynin qısıptı. Soń patsha taǵı bas keńesgóyine qarap:

— Qáne, balağa birinshi shártińdi ayt, — depti.

Bas keńesgóyi basın qasıp, biraz oylanıp turıptı da:

— Oy, jer wákili ekenseń, qaysı millettenseń, — depti balağa qarap.

— Qaraqalpaqpan.

«Qaraqalpaq!... He, anaw Erejep tentek penen Ernazar alakózdiń Watanınan dese?! Áytewir de qaysarsań-aw! Óz xalqıńnıń tariyxın bilseń kerek?... Men saǵan rus xalqına baylanıslı soraw beremen. Qáne, aytshı, rus patshası menen áskerbasılarının kimlerdi bileseń?

Bala kóp oylanıp turmay:

— Petr I, Nikolay, Ivan Groznıy, Kutuzov, Suvorov, Pugashyov, Stepan Razin... — dep dizip kete beripti.

— Balanıń juwabına hámme hayran qalıptı.

— Endi ekinshi sorawım, — depti bas keńesgóy. — Mánisi ótkir úsh naqıl ayt.

Bala taǵı oylanıp turmastan:

— Taqır bas tazdı kúnleydi, soqır sawdı jetelemes bolar, iyt patshağa da úredi, — depti taq-taq sóylep.

— Astawpıralla, astawpıralla! — dep patsha keńesgóyi jaǵasın uslaptı.

— Endi úshinshi sorawım, — depti bas keńesgóyi, — sen sózdi qay qulaǵıń menen esitkendi, al zattı qay kóziń menen kórgendi maqul kóreseń?

— Geyde mağan eki qulaq ta kerek. Geyde birewi de jetkilikli. Al, geyde ekewi de kerek emes, — depti bala.

— Túsindirip ayt, — depti bas keñesgóy.

Geyde eki qulaq ta kerek degenim, óziń ushın kútá zárúr sózlerdi eki qulaq penen de teńdey tırlaw kerek. Al, geyde birewi de jetkilikli degenim, shuǵıl sózlerdi birewi menen tırlaw kerek. Óytkeni, ol ekinshisinen shıǵıp ketetuǵın bolsın. Al, geyde ekewi de kerek emes degenim, ózime zárúr bolmağan sózlerge qulaq túrmeymen, — depti bala.

— Al, kóriw máselesine kelsek, ol da sonday. Geyde eki kóz benen kóriwge, geyde eki kózdi tas qılıp jumıwǵa da tuwra keledi.

Bul juwaptı esitken patshanıń qızı Arıslanı unatıp qalıptı.

— Endi ekinshi shártke ótemiz, — depti patsha. — Meniń eń genje hayalımdı qástelikten qutqarıp bereseń.

— Meyli, — depti bala.

Olar patshanıń hayalı jatqan sarayǵa kelipti. Bala hayaldıń tamırın uslap kóripti de:

— Bul hayalǵa ele heshkim tatıp kórmegen taza bulaq suwı zárúr, — depti.

— Taza bulaq suwı? Onı qaydan tabamız? Bolmağan gápti aytpa! Bul bala awzımızǵa ılay sıypamaqshı, — depti patsha hám jálladlarǵa onı darǵa asıwdı buyırıptı.

— Taqsır, aytqanıńız durıs. Biraq, onıń kózin eki dáw jawıp tur. Bulaq dáwlerdi kóterip atlıǵıp shıǵıwǵa ázzilik etedi, — depti bala. Balanıń aytıwı boyınsha patsha dárwazada turǵan eki dáwdi aldırıptı. Dáwler ketiwden-aq olar turǵan orınnan bulaq suwı atlıǵıptı. Onnan patshanıń hayalına ishki-zipti. Bulaq suwın ishken hayalı kózin ashıp, ornınan turıptı. Al, bulaqtıń kózin jawıp turǵan eki dáwdi darǵa asıptı.

— Endi sońǵı shárt, — depti patsha.

Bala taǵı kóp irkilmey danıshpanlıq gáplerden ayta baslaptı.

— Bir patshanıń bir tabaq altını urlanıptı. Wázirler bir xızmetkerden gúmanlanıp, onı uslap alıptı. Biraq, ol ayıbın moynına almaptı. Sol waqıtları shette otırǵan bir ǵarrı:

— Mine, mina jerdi qazírlar, — dep hassasi menen bir jerdi kórsetipti. Gúman menen uslangan adam erksiz «who!» dep jiberipti. Sol jer qazıp kórilse, urlangan altın shıǵıptı. Sonda patsha ǵarıdan: — Altınıń kómilgen jerin qalay bildiń? — dep soraptı.

— Ol námárt eki kózin sol jerden ayırmadı, — depti ǵarrı.

Bir danışpan aqmaq patshanıń oqtı nışanǵa tiygize almay turǵanın kórip, ózi nışannıń janına barıp turıp alıptı. Jıynalǵanlar: — Nege onday ettiń? — dep soraptı. Danışpan olarǵa: — oq maǵan tiyip ketpesin dep saqlıqtan kelip otırdım, — depti.

Bir ashıwshaq patsha bolıptı. Ol arzımaǵan nársege ashıwlanıp, natuwrı párman shıǵara beredi eken. Is bul awhalda dawam ete berse aqıbeti jaman bolatuǵının túsingen wázir bir sumlıq oylaptı. Patshanıń qaq mańlayındaǵı diywalǵa «Ashıw kelse, aqıl ketedi» dep jazıp ketipti. Sonnan keyin patsha ne islese de, ne aytsa da, erksiz diywalǵa qarap, oylanıp sóyleytuǵın hám oylanıp húkim shıǵaratuǵın bolıptı».

Arıslannıń bul ǵáplerin patsha sarayındaǵılar uyıp tır-laptı. Balanıń aqıllılıǵına, er júrek hám qaysarlıǵına qayıl qalǵan patsha oǵan qızın beriwge ırızı bolıptı.

Patshanıń qızı da jigittiń aqıllılıǵına quwanıp, oǵan turmis-qa shıǵıwǵa qayıl bolıptı. Balaǵa patshalıqtıń qálegen jerinde júriwge huqıq berilipti.

Bir kúni Minay menen Arıslan baǵ aralap shıǵıptı. Jolda ol qızǵa:

— Minay, men seni jaqsı kóremen. Endi ekewimiz ómirinshe joldas bolamız. Biraq, bir nárseni sennen jasırmay aytıwım kerek. Bul jaqqa kelgendegi maqsetim, xalqımınń mápi. Sen maǵan járdem beriwıń kerek, — depti.

— Ayt, ayta ber, álbette, járdem beremen, — depti Minay.

— Biziń tirishiligimiz qáwip astında. Teńizimizdiń suwı qurıp, xalıq túrli nawqaslarǵa ushırap atır.

— Mina bultlar patshalıǵındaǵı bultlardıń tıǵının da ala almaysań. Óytkeni, bultlardıń tıǵınıń gılti jalmawız kempirdiń arshasında saqlawlı. Tek men onı qalay aldawdıń hiylesin bilemen. Házir-aq biz onıń úyine baramız. Biraq, ol seni

kórmewi kerek. Men onı aldaştırıp gápke aylandıraman. Shashınıń ushına baylangan arshanıń giltin sheship alıp, saǵan ılaqtıraman. Sen arshanı ashıp, bultlar tıǵınıń giltin alasań.

Olar tap usılayınsha islepti. Jalmawız kempir sezbey-aq qalıptı.

— Bunıń menen is pitken joq, — depti Minay. — Taǵı jalmawız kempirge barıwımız kerek. Bul ret oǵan kórinseń de boladı. Aqırı, bultlar tıǵını jeti qabat temir menen qaplangan. Onı buzıw qıyın. Jalmawız kempirdi aldaştırıp, kemesin aydatsaq, isimiz rawaj. Sebebi, ol keme menen bultlardı aydap, bir-birine soqlıqtıradı. Nátiyjede, shaqmaq payda boladı. Áne, temirlerdi sol shaqmaq arqalı eritemiz. Olar jalmawız kempirge kelipti:

— Jalmawız kempir, mına jigit Jerden bizge miyman bolıp kelgen. Qolında bultlar patshalıǵınıń gúwalıǵı bar. Onı kemeńizge mindirip, patshalıqtı bir qıdırtıń, — depti.

— Meyli, maliykam! Siziń aytqanıńız bolsın.

Bala kemedede uzaq qıdırıptı. Bultlar bir-birine soqlıǵısıp, kúshli nayzaǵay payda bolıptı. Bultlar tıǵınıń jeti qabat temiri erip túsipti. Soń bala menen qız tıǵınıń qulpın ashıp sarayǵa qayıptı.

— Endi sen bul giltke bekkem bol. Jerge alıp ketseń de boladı. Bul jaqta qalsa, jalmawız kempir bultlarǵa taǵı tıǵın basıp, qulpırıp taslaydı. Bul jerde bunnan basqa gilti joq, — depti qız.

Kóp uzamay Arıslan bultlar patshalıǵı menen xoshlasıp, súyiklisi Minaydı ózi menen birge Jerge alıp ketipti. Jerge kelse, teńiz ústi dumalanıp, jawın sheleklep quyıp atır eken.

Dáryalar patshalıǵına jol alǵan Azattan xabar esitiń. Ol lyrim dáryası ushın basılǵan bógetlerge patsha tárepinen qırq bógetke qoyılǵan qırq áydarhanı joq etiw kerek eken. Qullası, bes mıń shaqırım jer júrip, dáryalardıń biriniń soń biriniń bógetleri alınıp, lyrimge suw túsiwi tiyis.

Qırq áydarhanı óltiriw Azatqa ańsat bolmaptı. Ol tek er júrek, márt bolǵanlıǵı sebepli áydarhalardan qorqpay ayqasıptı. Olar awzınan ot úplep, balanı jaǵıp jibermekshi bolıptı. Biraq, ústine sawıt kiyip alǵan Azatqa ol tásir etpepti.

— Oho! Bul qanday qúdiretli kúsh! — dep hayran qalıpti áydarhalar. — Biz bunday er júrekti kórmegen edik. Kórdiń be, bizlerdiń aldımızdaǵı jigirma áydarhaniń basına jetken eken-dá, ol!

— Qarsılasqanıńız benen paydası joq. Báribir bárińizdiń gelleriń ketedi, — depti Azat.

Toqta, toqta! Búytip háddińnen aspa! Bilip qoy, dáryalar patshasınıń aldına jetpey-aq bizlerdiń qarnımızda bola-sań, —depti qáhári kelgen jigirma birinshi áydarha.

— Jep bopsań! Qáne, sol jeytuǵın tislerińdi qaǵıp alayın! — depti Azat hám oq jaydı áydarhaniń qatarlasqan jeti basın gózep atıp jiberipti. Oq áydarhaniń jeti basına birden shansılıpti.

Azat qolındaǵı sızılmaǵa taǵı bir ret qarap alıptı da, jigirma ekinshi áydarha qorıp jatırǵan bógetke kelipti. Bul áydarha menen de uzaq ayqasıp, onı óltiripti. Soń jigirma úsh... jigirma bes... otız bes... qırqınshı áydarhaǵa kelipti. Esaplap qarasa, aradan úsh jıl ótipti. Azattı kórgen qırqınshı áydarha qarsılıq kórsetiw paydasız ekenin túsinipti.

— Húrmetli batırım, men seniń dańqıńdı esittim. Eger sen meni óltirmeseń, saǵan jaqsılıq eteyin.

— Saǵadaǵı suw isher, ayaqtaǵı uw isher — degen naqıl bar. Dáryalar patshası barlıq suwdı baylap, óz patshalıǵın abat etip atır. Ózge xalıq táǵdirin oylamaydı. Aqırı, patsha rehimsiz boladı goy. Men seni ótkerip jiberemen. Bógetti de ózim alıp taslayın, — depti qırqınshı áydarha. — Sen tuwrı patshaniń aldına jol al. Biraq, dáryalardıń bógetin alıwǵa kelgenińdi aytpa. Toyıńa kelgen batırman deyseń, ol jerdegiler seni quwanıp qarsı aladı. Sebebi, erteń qırq patshalıqtan shaqırılǵan palwanlar gúreske túsedi. Patsha sol gúreste jeńgen batırǵa kim bolıwına qaramastan qızın bermekshi. Eger, gúreste jeńip, qızın ala qoysań, onda isim ońınan keldi dey ber. Qızın alsań taji-taxt ta seniki. Ózi qartayıp boldırıp qaldı.

Azat áydarhaniń keńesin orınlaptı. Shınında da, patsha sarayındaǵılar onı batır retinde kútip alıptı. Erteńine palwanlardıń gúresi bolıp, Azat jeńip shıǵıptı. Ol gúreske tús-

ken qarsilaslarınıń jetewiniń qabırǵasın, úshewiniń palwan súyegin sindırıptı. Sóytip, qırqınshı áydarha aytqanday, patsha wádesinde turıp, Azat onıń qızına úylenipti. Tajı-taxtqa iyelik etipti. Sóytip, Azat dáryalar patshası atanıptı.

Áne, sonnan berli Azat hám Arıslan toltırǵan lyrim tolıptasıp tur eken. Solay etip, xalıq taǵı baxıtlı ómirge qaytıptı.

Sózlik

iyrim — suwdıń dóńgelenip, aylanıp aǵatuǵın jeri

sıpıra — qamır ıylew, jayıw ushın hám un salıwǵa arnalıp teriden, basqa materialdan islengen zat

nayzaǵay — jawın jawar aldındaǵı hawada jıynalǵan elektr zaryadlarınıń kúshli jarıǵı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tenızdi suwǵa toltırıw ushın kimler atlandı?
2. Arıslan bultlar patshalıǵına barıp qanday shártlerdi orınladı? Tekstten tawıp oqır.
3. Azat dáryalar patshalıǵına barıp bógetlerdi ashıw ushın neshe áydarha menen gúresip jeńip shıqtı?
4. Ertekte berilgen «Ashıw arız, aqıl dos» hám «Saǵadaǵı suw isher, ayaqtaǵı uw isher» naqıllarınıń mánisin túsindiriń.
5. Ertektiń sońında «dáryalar patshası» kim boldı.

Naqıllar

1. Bilegi kúshli birdi jıǵadı,
Bilimi kúshli mırdı jıǵadı.
2. Kóz — qorqaq, qol — batır
3. Miynet túbi — ráhát.

ALLANAZAR ÁBDIEV

OYÍNNAN OYMAQ

Qonısbay mektepten kelip awqatlandı. Soń kúndegi ádetinshe divanda jatıp, bir saattay uyqılap ta aldı. Jaqsı tınıǵıp, kewli sergek tarttı. Bet-qolin juwıp, súrtindi. Keyin papkasın alıp, úyge tapsırmalardı orınlawǵa otırdı. 5-klastaǵı ájapası Anardıń járdeminde qaraqalpaq tili, matematikadan berilgen tapsırmalardı tayarladı. Endi súwret páninen tayarlasa boldı, keshke shekem qolı bos, arqayın televizor kórip oynasa da boladı.

Muǵallım jaydıń súwretin salıp keliwdi tapsırǵan edi. Ájapası Qonısqa jaydıń súwreti bar óziniń kitabın úlgi ushın berip:

— Usıǵan qarap sala ber. Aldın basqa bir qaǵazǵa salıp qolıńdı úyretip al. Sońınan súwret dápterine salasań. Men apama úy jumıslarına járdemlesemen. Kerek bolsam shaqırarsań, — dep túsindirip shıǵıp ketti.

Usı máhál Qonıstıń otırǵan ójiresiniń áynegi taqıldadı. Ol áynek aldına juwırıp barsa, qaǵıp turǵan qońsısı, klaslası Joldas eken. Qolında to bı bar.

— Qonıs, júr, arǵı kósheniń balaları menen biziń kósheniń balaları futbol oynayjaq. Kettik.

— Joq, — dedi Qonıs. — Sabaq tayarlap atırman.

— Kelip tayarlaysań-ǵo, júrse. Shıq tez.

Joldastıń esi-dárti onı futbolǵa alıp ketiw. Sebebi, Qonıs jaqsı oyınshı, ásirese, dárwazada tursa, ekinshi tárep top ótkeriwden gúderin úze berse de boladı. Maymılday shaqqan, sheber dárwazaman. Sonlıqtan alıp ketejaq, ótken sapardaǵıday utılıp qalıwdan qorqıp turıptı.

— Keyin baraman.

— Basqaların boldıń ba?

— Awa.

— Way, onda emi ańsat ǵoy. Men degen júdá sulıw etip sızıp qoydım. Qonıs, tez, sonday sulıw, shıraylı, «5» alatuǵınday etip salıwdıń jolın úyreteyin be?

— Úyret, — dedi ol qızıqsınıp.

— Biraq, muğallimge aytıp júrmeyseń.

— Yaqshı, — dedi Qonıs oylanbastan-aq.

— Bizıń úyde jaydıń súwreti sızılğan kitap bar. Ol kitaptağı jaydıń súwreti bar betiniń astına súwret dápterińniń taza betin qoyasań da, ústinen ruchkanı qattı sizasań — dápterge súlderi túsedı. Sol súlder boyınsha qálem menen sızıp shıǵa qoyasań. Jaydıń dál ózi bolıp shıǵadı hám tez bolasań. Men jańa sóyttim. Kitaptı ákelip bereyin be?... He, aytpaqshı 5-klastaǵı ájapamnıń kitabı ǵoy. Seniń de ájapań besinshide oqıydı, sonıń kitabın alsesh. Men úyge barıp júrmey-aq qoyayın. Bol, tez sızıp al da, júr. Sen barmasań bolmaydı. Ótken háptedegidey jáne utılıp qalamız. Onda da sen barmap ediń. Endi búgin jáne utılatuǵın bolsaq, dım uyat boladı, shermende bolamız. Mazaqqa qalamız.

— Joldas, men kitaptı búldire almayman. Sen de kitaptı búldirip qáte islepseń. Kitap búlingen, onıń ústine óziń salıp úyrenbeseń ne paydası boldı? Qonıstıń da qattı oynaǵısı kelip tur edi. Lekin, dostınıń bunday islegenı oǵan maqul túspedi. Ol hárqashan da, mektepke bargalı, yaǵnıy, úsh jıldan berli, aǵası, apasınıń úyretip taslaǵanı, sabaqların tayarlamay oyın-poyınǵa bet burǵan emes, sol oǵan úrdıs bolıp ketken. Házir de taza toptı kórip, arqası qozsa da shıqqısı kelmedi.

— Háy, óziń bil onda. Bir ret óytken menen súwret sabaǵınan tómenlep keterseń be? Sen de bir tırjıydıń ǵoy.

— Joldas, tırjıyıp otırǵanıń joq. Bir saatlardan keyin oynayıq. Soǵan shekem salıp bolaman.

— Oynap kelip-aq salǵanda ne qıladı?

— Bir oyınǵa shıqqannan keyin, kúndi batırmaqayta alamız ba? Onıń ústine sharshap keleseń, súwret sala alasań ba, saǵan? Sabaqlarımdı tayarlamay oyınǵa shıqsam, apam baqıradı.

— Hay, qoysa, úseytip kósheniń abıroyın tartpasań ekinshi ret oyınǵa qospaymız. Seni joram dep júrmen-aw.

Joldas tap jılaǵanday bolıp ókpelep, qolın bir siltep maydanına qaray juwırıp ketti. Shinında da, onıń ókpelewiniń reti bar. Sebebi, ekewi jan jora, hátteki, klasta bir partada otıradı.

Bir waqıtta Joldas jáne áynekti qaqtı.

— Qonis, aytpashaq, meniń jańaǵıday etip kitaptan kóshirip sızǵanımdı muǵallımge aytıp qoyma. Jańa aytpayman dep ediń ǵoy. Wádeńde tur, yaqshı ma?

Qonis neniń ne ekenin bilmey turıp «aytpayman» dep wáde berip qoydı ǵoy. Bunday kitaptı búldirip, muǵallımdı aldap, jaqsı salıwdırń kózboyawshılıq jolın úyretpekshi ekenin aldın bilgende kelisim bermes edi. Házir bolsa óz sózinen ózi uslanıp otır. Sonlıqtan, basın iyzedi. Soń barıp stulına otırıp, súwret sızwǵa kiristi.

Ol úsh-tórt betti shıjbaylap búldirdi. Anıǵında búldirgen joq-tá, biraq salǵan jayı ózine unańqıramadı. Qapılǵır, kitaptaǵınıń dál ózindey shıraylı shıqpay atır. Óz isi menen mashqul, ol waqıttıń da ótkenin bilmeydi. Bir payıtta jáne áynek dúkildedı.

— Kimseń? — dep dawıslap áynek aldına barsa, kelgen Joldas eken. Entigip zorǵa demin aladı, top quwalap sharshaǵan, onıń ústine juwırıp kelgen bolsa kerek.

— Al, Qonis, júrmeseń bolmay turıptı. Birinshi taym tamam boldı. Bizler úshke nol bolıp utılıp atırmız. Dárwazada Pirniyaz turıp edi. Óziń bileseń ǵoy, onı. Áytewir, arqayın uslawǵa bolatuǵın toptı da uslap bilmeydi: ebi joq. Boldıń ba?

— Yaq, bolǵan joqpan. Házir on bes-jigirma minutlardan barıp qalarman. Shamalap turman.

— Qoysa, júrse tezirek. Házir ekinshi taym baslanadı. Endi bizler olarǵa gol urǵızbay, ózlerimiz keminde tórt gol, qapılǵanda úshewin ótkermesek bolmaydı.

— Bara ber, men azǵantaydan baraman.

Bir súwretin ezip jáne-jáne sala bergennen keyin onıń qolı úyrenisip, kónligip te qalǵan edi. Biraq, sonda da ele súwret óziniń oyındaǵıday bolıp shıqpay otır. Lekin, ol jaqqa da barmasa bolmaydı. Joldas jáne jaǵdaydı aytıp ketti, bir jaǵınan óziniń de oyınǵa barǵısı kelip otır. Sonıń ushın jaydıń súwretin asıǵıs pitkerdi de, kitap-dápterlerin jıynastırıp, oyın maydanına qaray qustay ushtı.

Hapligıp kelse, esap beske bir eken. Kóshe balaları dárhal Pirniyazdıń ornına dárwazaǵa Qonıstı shaqırdı. Oyun qızıp atır. Qonıstıń kóshesiniń balaları da futboldı jaqsı oynaytuǵın edi.

Lekin, sheber dárwazaman joqlıǵı sebepli ótken saparı hám usı oynınıń birinshi taymında utılıp qalǵan. Olar endi tájiriybeli dárwazaman kelgennen keyin arqayınlasıp, qorǵanıwdı qoyıp hújimge ótti. Bes minut ótpey bir toptı ótkerip úlgerdi. Birli-yarım dárwazaǵa tebilgen toptı Qonıs maymılday shaqqanlıq penen qaytarıp turdı. Solay etip, oyun aqırında eki komanda da altıǵa-altı bolıp, oyun teńge-teń menen juwmaqlandı. Balalar úylerine qaytqanda quyash ta batqan edi.

Qonıs azanda erte turdı. Súwret sabaǵınan tapsırmanı tolıq, oyındaǵıday etip orınlamaǵanı yadına túsken ol dápterin ashıp súwretke jáne qaradı. Jaman emestey. Eger jáne yarım saattay shuǵıllanǵanda bunnan jaqsı, sulıw bolıp shıǵar edi. Neteseń. Bul da jaman emes, «5» qoymasa da muǵallım «4» qoyarı anıq. Súwret páni muǵallımı oqıwshılardıń hámмесine partalarında dápterlerin ashıp qoyıwın sorap, birme-bir kózden ótkerip, baha qoya basladı. Joldastıń sızǵan jayı, shınında da, ájayıp, sulıw eken. Onıń janına kelip súwretti kórip, tańlangan muǵallım:

— Óziń saldıń ba? — dep soradı. Joldas áste ǵana «awa» dedi. Oǵan «5» qoydı.

Qonıstıń súwret dápterine birinshi márte «4» bahası tústi.

— Jaqsı. Biraq, Joldastikindey bolıp shıqpaǵan. Kóbirek qolıńdı shınıqtırmapsań. Aytım ǵoy, jaqsı bolıp shıqqansha sala beriń, sala beriń dep.

Qonıs ashıwlanıp, arı keldi. Joldastıń kitaptı búldirip, kóshirip alǵanın aytıwǵa birneshe ret oqталıp turdı da, sóz bergennen keyin úndey almadı. Ol bolsa más bolıp otır.

Muǵallım hámменiniń dápterin tekserip bolıp, Joldastıń salǵan súwretin basqalarǵa úlgi tutıp maqtay basladı. Usı waqıtta «Muǵallım» degen Qonıstıń artındaǵı partada otıratuǵın Gúlzadanıń dawısı shıqtı.

— Qaljanova, newe? Ne aytpaqshisañ? — dep soradi onnan muğallim. Gúlzada orninan turdi.

— Muğallim, bul súwretti Joldastıń ózi salǵan joq, onı besinshi klastaǵı ájapasınıń kitabınan batırıp sızıp, kóshirip alǵan. Sol kitabı házir papkasında. Qonıstı da súwret sabaǵınan tapsırmasın durısı orınlatpay asıqtırıp alıp ketip, futbol oynaǵan. Baǵana maqtanıp ózi ayttı. Kitaptı da kórsetti. «5» alaman dep maqtandı.

Joldas artına burılıp Gúlzadaǵa jaman kózi menen qarap qoydı.

— Qáne, Álimbaev, taxtaǵa shıq! Nege qaraysañ?! Shıq, beri! Papkańdaǵı jańaǵı aytqan kitaptı da alıp kel.

Joldas náylaj kitaptı alıp, moynı salbırıp taxtanıń aldına keldi.

Muğallim kitaptı ashıp, jaydıń súwreti salınǵan betti ashıp kórdi de oǵan tiyisip ketti. Baqırıp atır. Kóp waqıt keyidi. Uyalttı. Ayılmaǵan sóz qalmadı. Hátte, itibarsızlıǵı sebepli ájapasınıń da kitabın óziniń papkasına salıp alıp kelgenligin de ayttı. «Ekinshi aldama, jeńildiń astı menen júrme» — dedi. Qullası, kóp baqırısar, násiyatlar ayıldı. Keyin dápterge qoyǵan «5»tiń ústinen eki sızıp, sońınan shıyırıp, badıraytıp «2» bahasın qoydı. Joldas burishtay qızardı. Islegen islerinen pushayman jep, moynı salbırıp tómen qarap turdı.

Muğallim bunıń menen de tınshımadı. Qonıstı túrgeltip ótken kúni ne bolǵanın bastan baslap ayıp beriwın talap etti. Ol barlıq waqıyanı dizip ayıp berdi.

Barlıǵın tırılap, oy eleginen ótkergen muğallim Qonısqa da: «Sen nege Joldastıń kóshirip alǵanın aytpadıń?» — dep urıstı. Ekinshi ret úyge tapsırmanı orınlawǵa itibarsızlıq penen qaramawın, bundaydı qaytalamawın eskertip qoydı.

Muğallim Gúlzadaǵa haqıyqatlıqtı óz waqtında ashıq aytqanı ushın maqtaw sózler ayıp, alǵıs bildiriwdi de umıtpadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qonısbay ne ushın tómen baha aldı?
2. Gúrrińdegi Joldastıń háreketine qalay qaraysız?
3. Siziń klasıńızda da Joldas qusaǵan balalar bar ma?

4. Sizler oqıwdan bos waqıtları neler menen shuğıllangandı maqul kó-resiz?.
5. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

SÁDIRBAY ISMAYLOV

(1955)

BIZLER BIR ÚYDE JASAYMÍZ

(povestten qısqartılıp alındı)

Azanğı salqın hawadan Azat kókiregin kere dem aldı. Bul onıń burınnan sońğı ádeti. Taza hawadan toyǵanınsha jutadı, soń dene shınıǵıwına kirisedi. Ol ózi jatıp shıqqan qara úyge qaytadan kirdi. Dala birqansha salqın bolıwına qaramastan, úy ishi laplap turǵan edi. Ol elektr qızdırǵıshların toktan ajıratıp, janıp turǵan elektr jarıǵın óshirdi. Qaytadan esik aldına shıqqanında apası mal qora betten sút tolı shelekti kóterip kiyatırǵan edi...

Oshaqqa ot jaǵıp, sút pisiriwge kiristi.

Azat juwınıp-shayınıp ishkerilegende sútli qoyıw shay da dasturqanǵa keldi.

— Quwatjan menen kelin ertelep jumıslarına ketti. Jaqsı uyqıladıń ba, balam?

— Uyqım jaqsı boldı. Qara gúzdiń qattı salqınları da kár etpeytuǵınday elektr pechkaları ornatılǵan eken. Jıp-jıllı, Azat qoyıw shaydan ráhátlene urtlap qoydı, — shayıń dım mazalı bolǵan ba, apa?

— Jańa sawılǵan sıyırdıń sútinen demlengen shay bolǵannan soń, álbette, mazalı boladı da!...

— Apa, búgin Berdan atam balıq awlawǵa mirát etip otır. Barmasam qolaysız, onıń ústine awılдаǵı kóldi kórmege-nime de kóp waqıt bolıptı.

— Aljıǵan ǵarrı, aldımdı oraǵan eken. Men seni búgin túńlik seplewge qasımда alıp qalmaqshı edim. Jabıqtı jamasıwǵa da járdem bermeseń bir ózimniń qolımnan keler emes...

— Sonda ne, apa, endi men seniń qasıńда jabıq jama-sıp otırayın ba? Balalardan uyattı. Olar ne deydi...

— Áy, máyli, sol Berdanniń miljirín tıńlawdan jalıqpasań bara ğoy. Biz onı qız kúnlerimizde «Miljir» deytuǵın edik. Qartaysa da sol minezi qala qoymaǵan.

— Apa, men onıń ekinshi laqabın da bilemen. Onı bir waqıtları awıl balaları «Berdan professor» dep te ataǵan qu-saydı ğoy.

— Ádirá qaldıq, sonnan professor shıǵıp...

Azat qolındaǵı kesesin dasturqan shetine tórkerip qoydı da, apasınıń ruqsatı menen dalaǵa shıǵıp ketti. Onı kól jaǵa-sında Berdan ata kúter edi.

Írasında da, qamıslı kól jaǵasında onı Berdan ğarrı kútip aldı.

— Dál waqtında keldiń-dá, balam. Balıqlardıń da endi uyqıdan turıp oyanatuǵın waqtı.

— Balıqlar uyqılaymeken?

— Uyqılamay... nege uyqılamaydı eken? Uyqılaǵanda kózin jumbastan uyqılaydı-á!

— Kózine suw kirip ketpey me?

— Qayaqtan kiredi... háy, qayaqtan kiredi... — ğarrı balaǵa dápinip basındaǵı taqıyasın qayıq ústine atıp urdı da, óziniń qayıqta, suw ishinde turǵanın kórip ornına otıra qoydı, soń túrilgen jeńin jazdırıp uzaq keńkildep kúldi...

Azat balaǵın dizesine shekem túrip, Berdan ata turǵan qayıqqa jilisti.

— Bayaǵı urıs jılları, — dedi ğarrı bir uzaq áńgimege kiri-setuǵının sezdirgendey tamaǵın qırınıp, teńizdiń bir qoltıǵında qurallı dushpanlar shoǵırlanıp atırǵanı haqqında xabar keldi. Olar neshe korablde hám quralları qanday ekenligi jóninde maǵlıwmatımız joq edi. Barlawǵa bir adam jiberetuǵın boldı.

— Meni jiber, joldas komandir, — dedim, awılда balıq awlaǵanman, keme aydawdı jaqsı bilemen, ákem... tiye-bersin, Palmurat balıqshı...

— Soldat qısqa sóylewi kerek. Sizge neshe ret esker-temen, Palmuratov joldas! — komandir maǵan burıldı. «Jol-das» degeni, demek, jaqsı kórgeńi.

— Meni jiberiń. Tapsırmanı buljıtpay orınlayman, joldas komandir!

— Ondaý bolsa tek bir óziń keteseń. Sol shıǵanaqqa bekingen jawdıń kúshin anıqlaysań. Tapsırma túsinikli me?

— Túsinikli, joldas komandir!

— Orınla!

Astımda usınday kishkene qayıq, suwdı qaq ayırıp kiyatırman. Aldımda jaw turǵanda da, taw turǵanda da iybener emespen. Jawınger doslarımnan uzay bergenimnen soń-aq jamǵır sheklep quyıp qoya berdi. Ózime kartadan kórsetip berilgen qoltıqqa shekem ele biraz júriwime tuwra keledi. Usı aralıqtan tuwrı teńizge jaqın jaylasqan atawǵa jetiwim tiyis, onnan soń sol ataw qaptalındaǵı qalıń qamıslıqtı panalap barlaw jasawǵa tiyispen. Túngi ses alısqa esitiledi, degen menen suwdı sıdırlatpay júzip kelemen. Ara-tura dushpan tárepke de qarap uzaq tırnılayman. Qayıq ishinde shalqama jatsam dawıslar anıq esitiletuǵınday. Usılayınsha atawdı baǵdarlap uzaq júzdim. Jawın bolsa ele údetip jawıp tur. Qaytama bul bir jaǵınan maǵan qolay da boldı. Jamǵırdıń shuwıldısınan meniń jaqınlap barǵanımdı dushpan bayqamaydı ǵoy.

Tań qızarıp atıp kiyatırǵan máhálde atawǵa jetip, onı arǵı jaǵalıqtan aylana basladım. Bul gezde kúni menen tınımsız jawǵan jawın da toqtaǵanday boldı. Tınıshlıq. Silt etken ses joq. Áste-aqırın qamıslıqtı jaǵalap jılıslap kiyatırman. Atawdıń shıǵıs múyeshine jetkende ǵana alıstan qarawıtıp úlgeri qoymaǵanday, biraz ańlasam da tirishilik belgisi sezilmeydi. Az ǵana waqıt buǵıp jatqannan keyin basımdı kóterip alǵa júze bergendi maqul kórdim. Tek bir ǵana korabl eken. Endi onda qansha adam bar ekenligin, qural-jaraǵın anıqlawım shárt.

Endi ǵana qamıslıqqa qaray umtılıp júze bergenim, sol kók jelke tárepimnen jaqınlap qalǵan ǵarbızdıń úlkenligindey qıp-qızıl sharǵa kózim tústi. Bul ne bále? Shaytan ba, jin be? Heshqaysısı da emes... tuppa-tuwrı maǵan kiyatırıptı. Aldımdaǵı jal qamıslıqqa shekem on bes metrdey jer bar edi. Eskekti barınsha siltep, ala qashtım. Júrisim ónbeydi, al ol bolsa, men qalay qarap qashsam sol tárepke burılıp quwıp kelmekte. Asıqpaydı, albıramaydı, áste-aqırın jılıp kelmek-

te. Men onnan sayin qayıgımdı burrań-burrań ettirip burıp qashaman. Oǵan báribir, meniń izimnen erip kelmekte. Bul men kórmegen, yaki ele heshkim duslaspaǵan fashistlerdiń ushar minası ma eken? Qorqqanımnan aldımnan dus kelgen bir tutam qamısqa jabısıp bir orında qıymılsız qatıp qaldım. Sekund sayın jarılıstı kútemen. Ómirim ólshewli turǵanday. Qızıl shar jeńil qozǵalıwı menen tap qulaǵımnıń túbinde toqtadı, mine kózim menen qaptallastı. Endi dem alǵandı da qoydım. Men qıymıldamaǵańǵa eregisip ol da qıymıldamay biraz waqıt turdı da, aqırı, alǵa qaray qozǵalıp ketti-aw. Úh! Bir jaǵınan qızıl shar qayta aynalıp kele me dep te zárrem qalmaydı. Sol buqqan qálpimde endi onıń baǵdarın bayqap jatırman. Qızıl shar jiliwı menen korablge qaray ketti. Qarap turman. Ashıq esikten múmkin tesikten, ishke kirip ketti. Endi ne bolar eken? Ishte qansha adam bolsa, barlıǵı joqarıǵa shıǵıwı tiyis dep oylayman ishimnen. Usınday ala-sapıranda olardıń sanın bilip almaqshıman. Házirshe, jalǵız ǵana korabl, basqa jan balası kórinbeydi.

Teńizdiń mayda tolqınları birin-biri quwıp oynaydı. Salqın samal qamısları aralay esip kelip betińdi jelpeydi. Usı payıtları jer-jáhándi lárzemge keltirip jarılıw júz berdi. Kóz aldında kóterilip baratırǵanday tawday tolqındı ǵana kórip qaldım. Basqası esimde joq. Huwshıma engenimde aq xalatlı shıpa-kerlerdiń «tiri, esin jıynadı» degen dawısların esittim. Sonda sol qızıl shar korabldiń ishine kirip jarılǵan eken. Jarılıstan serpilgen giddıman tolqınlar meni qayıqpayıǵım menen atawdıń ortasına atıp urıptı. Joldaslarım meni sol kúni kesh-qurın sol atawdan emlewxańa jóneltipti.

Jeńil jaralı ekenmen. Bir-eki kúnnen keyin-aq jawınger doslarımniń arasında boldım. Komandirim bolsa, meni sap aldında aspańǵa shıǵarıp maqtadı. «Naǵız qaharman», «Er júrek jawınger» degenler de boldı.

Jawdı bir ózi nıpqirt etken. Tis-tırnaǵına shekem quralanǵan fashistlerdiń bir korablin suw astına shúmdirip jibergen, naǵız qaysar biz boldıq. Solay etip, bul jaman atańniń abırayı jer jarıp, bir kóterilip qalǵan edi. Sırlı qızıl shıraydıń sırn jaqında ǵana bilip júrmen-aw. Ómirde ne bolmaydı deyseń?! Barlıǵın da kóre bereseń.

— Ata, endi qalay «Professor» atanganiñdı aytip ber?

— Há, bul gápti apañnan esitkenseñ ğoy, shaması. Meniñ sendey bala gezlerim...

— Jaslıgımız qıyın waqıtlarda ótti. Sol qıyınshılıqqa qaramay mektepte sabaqlarımızdan jaqsı oqır edik. Muğallimniñ hár gápin qızıgıp tırlap qağıp alamız. Bir kúni Ortabay muğallim Aydıñ da biziñ jerimizdey planeta ekenligin aytip qaldı. Onda kraterler kóp bolar emish. Salmaq joq, bizlerdey balalar bir arba qawındı bir ózi kóterip kete berer eken. Bunday oydim-oydim kraterler jerde de az emes qusağan, geybir kraterler tereñligi jerdiñ kindigine shekem baradı emish. Bası usı boldı da, biz awıl balaları krater izlewge kiristik.

Ekspediciya aǵzaları onshellı kóp emes edi. Men, yaǵnıy keleshektegi «Professor» Berdan, Artıq hám Ábdısamat «Aq kókirek» úshewimiz edik. Arqan, bel, qol shamı menen qurallanǵanbız. Paxtadan esilgen bul shamdı Ábdısamat «Aq kókirek» úyinen alıp shıqtı. Óytkeni, tereñ kraterlerge jolıgıp qalsaq, jer kindigine túskende taptırmaydı dep ójetlesken de ózi. Solay etip, ekspediciyamız awıl átirapındaǵı toǵaylardı tolıq aralap heshqanday belgi tappay úmitimiz push bolıp qaldı.

— Bir degennen isi júrisip ketken heshqanday ekspediciya bolmaǵan, onı tariyxtan jaqsı bilemiz, — dedi Artıq artımızdan erip kiyatır gúńkildep, moyın tómen eńkeymesin, doslar. Búgin bolmasa erterń. Aqırı, tabılatuǵını haqıyqıy ğoy. Onı Ortabay muğallim de biykarlamaydı.

Kóp júrip sharshaǵan úshewimiz endi bel menen arqan da awırılıq ete basladı. Arqanımızdı súyretken qálpimizde biziñ góne qoraǵa kirip keldik. Al, beldi bolsa, Artıq alıp kiyatırǵan edi. Ol ayaǵına kirgen tikendi alıp taslamaqshı bolıp eńkeygende belin qaptalına taslap jiberген. Tabanınan pildey únilip, tikendi taslap tikeyse, kúni boyı kóterip júrgen beli joq. Úshewimiz de onıń átirapın únılip júrip izledik. Zımǵayıp shaytan ba, jin be?

— Azannan qara keshke qolıma uslap júrgende joǵalmaǵan beldiñ tap usı jerge kelgende aspanǵa uship ket-

kendey joq bolıwın aytsañ-a... — dey bergende Artıǵımızdıń ózi de kúilmegende kózden ǵayıp boldı. Qayda ketti eken, sırlı waqıya júz berdi me?

— Taptım, taptım, mında eken! — degen dawıs shıqtı jer astınan ǵúńgirlep. Juwırıp jetip barǵanımızda ajırıqlıq astınan tal-tal esitilgen sestı ǵana sezgendey boldıq.

— Artıq qaydasań?

— Men mindaman... mında...

Úlken ajırıqqa shırmalıp ósken súılmek sabaqların kóterip astına úńilsek, onsha tereń emes jar qabaqqa asılıp tur. Dizesine jeter-jetpes jerde beldiń sabı da anıq kórinip tur.

— Mınaw ırasında da, úńgir me, — dep qaldı Ábdisamat ańqawlanıp. Onı dos táǵdiri emes, mına, tosattan tabılǵan úńgir qupıyası kóbirek qızıqtırǵanın túsindim. Men de beldi qoya berip ján-jaqtı puqtalıq penen izertley basladım. Al, Artıq usı payıtta járdem sorap burınǵıdan da beter qıshqıra basladı.

— Baqıra berme?! — dep jekirindim kúni menen bul oyıqtı jeterli teksergenmen, — kórmey tursañ ba, beldiń qaptalıńda jatırǵanın, ayaǵıń bolsa jerge tiyip turıptı. Arǵı jaǵıń bolsa, jaypawıt. Tap tabanın jılan shaǵıp atırǵan adamday quyǵıra bereseń!

Usı sózdiń aytılwı muń eken, ol arǵı tárepten zıtıp-aq shıqtı.

— ırasında da, jılan bar shıǵar-aw! Sen kúni menen qalay turdıń? — dedi endi onı Ábdisamat ábden albiratıp. Artıq ún-siz. Qorqqannan qalsh-qalsh etedi. Kózi de alarıp, uyasınan shıǵıp baratırǵanday.

Men túsip ketken beldi alıp, mayda putaqlardı shaba basladım. Bul payıtta shuqırdıń ústi ashılıp bir tárepi ádewir tazalanıp qalǵan edi.

— Mine, kórdińız be, bul bizler izlep júrgen krater, — dedi Ábdisamattıń kóregenligi qozıp.

— Shınında da, dóp-dońgelek ǵoy, kraterge aynımay usaydı.

Bul pikirge ekilenbesten isendim. «Krater» diametri bir-neshe adımdı alıp atırǵanı, túbiniń jıp-jılmaǵay tegis bolıwı,

astinan singan taslardin ushunidin koringip turirlari menin oylarimdiki tasliyqlaganday edi.

— Bunnan million jil burin bul jerde meteorit qulagan, — dedi jane Abdisamatdin waliyligi tutup, — hazor gewlesek kosmos qonagi meteoritdin qaldigin tawip aliwimizga soz joq. Qazayiq?

— Asiqpa! — dedim men, awele kolemin olshep alamiz, son kosmosliq jinistin qanday bagit penen qulaganin esaplap shigaramiz.

Kraterdin diametri on bes adim shiqti. Shuqirdin tik bolip keliwi kosmosliq meteorit bir qiya emes tikke shashilip qulaganidan darek berip turganday. Qagazga sızıp olshey basladim. Eger meteorit dal ortağa shashilip qulaganda onnan ushqan taslar ungirdin joqari tarepinde irkilip qaliwi kerek, al basqalari bolsa awildin bir shetinen tabilwi itimal. Bel menen kraterdin tort tarepin belgilep berdim de «qaranizlar» dep buyirdim ana ekewine. Olar men shuqigan jerdi gewlew menen boldi.

— Tabildi! — dedi allen waqitta Artiqtan saza shigip, — meteorit sinqlari!

Onin alaqanida qip-qizil sinik taslar bar edi. Al, Abdisamat qansha emperlegen menen hesh narse taba almad.

— Buginshe usi da jetedi, — dedim men batip baratirgan quyashdin qizil shapagina rahatlene qarap turip, — mine, aniq esaplawdin natiyesi, danaliq! Krater tabildi, krater!

Bizlerdin bul shawqimimiz keshki tinik hawada putkil awilga tarap atirgan edi. Bir ornımızda sekirip dusirlese bergennen son da orpani topiraq ornidan koshken edi. Alaburqan shangitti korgen awil adamlari da usi payitta bul jerge irstan da, meteorit qulagan eken-aw dep oylarliqtay. Samalsiz, tinik hawada koterilgen shangit ta sol koterilgen ornidan taramastan tur...

— Ane, balam, sonnan baslap men awilda «professor» atandim. Birazlari elege shekem aytadi. Biraq, endi, awildan dalil bolarliqtay basqa meteorit orni tabilmasa qayteyin.

Garri angimesin tamamladi.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Azat apasınan ne tuwralı soradı, apası qanday juwap qaytardı?
2. Berdan ata urısta bolğan waqıyalardı qalay aytıp berdi?
3. Berdan atanıń balalıq waqtı qalay ótti, onı ne ushin «professor» dep atadı?
4. Tekstti túsinip oqıp, mazmunın aytıp berin.

* * *

— Kóldiń de ortasına kelip qalıppız-aw, usı jerge qarmaq qursaq ta bolar eken. Balıq tutıw shárt emes, biraq taza hawada dem alıw ekewimizge de paydalı. Sebeppenewil kóteremiz. Seniń ákeń, tiyebersin paqır, meniń eń jaqın dostım edi. Onıń menen bárqulla usı átirapta birge balıq awlaytuğın edik. Balıq awlawğa shıqtıq degenimiz benen kóbirek suw boyında seyil etkendi táwir kóremiz. Suw menen aspan arasında tábiyyıy baylanıs bar sıyaqlı, tıp-tınıq.

— Aspan eki qabat deytuğın edi atam, — dep sózge aralastı Azat. — Bunıń mánisi ne, ol waqıtları onshellı oy juwırta qoymappan. Múmkin, siz bilersiz?

— Atań bir nárseni bilmese aytpaydı, balam. Ol shártli túrde eki qabat dep atağan. Shinında, eski ráwiyatlarda aspan jeti qabat dep atalsa da, onı eki jağdayğa bóliwge boladı. Bunıń sebebi: qırdağılar ushin mına tóbemizdegi aspan — aspan. Al, suwda jasawshı haywanlar ushin suwdıń joqarğı júzi — aspan. Bulay dewimizdiń sebebi suwdan joqarığa shıǵıp ketkennen keyin olar ushin tirishilik te, ómir de joq. Tilsim bir dúnya, sırlı kosmos bolıp esaplanadı. Al, adamlar ushin aspan ádewir keńeygen. Bizler sanalı túrde aspanımızdıń neshe qabatqa bólinetuğının, kosmostıń shegarasın anıq bile alamız. Adamlardan bir ózgesheligi suw astı janıwarları óz aspanın ózleri pataslamaydı. Al, patas-lana qoysa, onı qorǵay da almaydı. Sonlıqtan, adamzat suw astı tirishilik iyelerine bárqulla ǵamxorlıq etiwleri tiyis. Eń bolmağanda, olardıń tınığın ılaylamawğa, tınısh ómirine qol suqpawğa umtılıwımız kerek, biraq ómirde bulay bolıp atır-ğan joq.

— Ata, sonda dúnyada dáslep adamlar payda bolğan ba, yaki balıqlar ma?

— Ulim, minani esiñde tut. Dúnyada eñ ómirsheñ nárseler, eñ qádirli nárseler soñ payda bolğan. Uzaq ótmishti túrlerdi elep, ekshep otıratuğın elewish dep túsinetuğın bol-saq, waqıt sıninan eñ shıdamlı túrler ğana óte alğan. Bul tábiyyıy tañlap alınıw boladı. Adamlar da tábiyatımızdıñ soñ-ğı perzenti. Bunnan balıqlar burınraq payda bolğan degen juwmaq shıǵadı.

— Balıqlar eñ áyyemgi túr bolsa, nege aqıllı bola alma-ğan?

— Balıqlar aqılsız emes, ulım. Olar sóyley aladı. Lekın, olarǵa túsine biliw kerek. Mısalı, ózi balıqlar qatarına kire-tuğın delfindi alayıq, ol oylaw hám sezımtallıǵı jaǵınan adam-lardan qalıspaydı. Ol insandırdıñ jaqsılıǵın da, jamanlıǵın da ayıra aladı. Ol jóninde sen mennen kóbirek biletuğın bolı-wıñ kerek.

— Shınında da, delfinler jóninde kóp oqıǵanman. Hátte, olardıñ arqasına mina baylap suw astı kemelerin apatqa ushıratqan.

— Balam, tıñla, meniñ túsinigimshe, bizge ele málim bolmaǵan jáne bir aspan bar. Ol — dárya, teñiz, okeanlar-dıñ ultanı. Suw astı haywanlarınıñ eñ qádirli aspanı. Onıñ girshiksiz, taza bolıwı onda jasawshılardıñ táǵdıriniñ qanday boların belgileydi. Sonıñ menen birge, adamlardıñ aspa-nı menen parallel hám qarama-qarsı jaylasqan bolsa da, tiykarında, bir-biri menen kóbinese, sútinler menen bayla-nısadı. Bir sóz benen aytqanda, joqarıdaǵı aspandı suw as-tındaǵı sol aspan kóterip turadı. Suw astındaǵı aspanımız-dı kózdiñ qarashıǵınday qásterley almasaq, tóbemizdegi aspanımız irip-shiriydi.

— Sonda qalay, ata? Suw astında...

— He balam, tañlanba, suw astında ómir bar. Tiykarında, biz adamlar áwladı da suw astınan shıqqanbız, suwda payda bolğanbız. Sol aspannan dem alğanbız, kámalǵa kelgenbiz. Endi bolsa biz óz parıqsızlıǵımız benen eki aspanımızdı da pataslay basladıq. Yaǵnıy, biz ózimiz ańlamaǵan, qáleme-gen bolsaq ta, ózimiz otırǵan shaqanı jarǵıláp atırmız.

— Júdá onshelli emes  oy, ata... Siz qatti ketip atırsız. Keleshek  wladlar ushın da bul aspan taza q lpinde saqlanıp qaladı. Bul ush n barlıq ilajlar islenip atır  oy.

— Islenip atır, bu an dawım joq. Lekin, kesh qalmadıq pa eken, ulım?

Men juwap berip  lgermesimnen bur n-aq  arrı ornınan turıp ketti. Alista suw  stinde quyıldırap, zımırıp kiyatır an motorlı qayıq k rindi. Qamıslardı jarıp h  demey-aq, qasımız a toqtadı. Tolq nlardı  epkini bizi n qayı ımızdı  arq etejaqtay te seltip jiberdi.

— H , brakonerler! Sha qay t ste balıq awlaw a shıqtı lar ma? Sen  arrıda uyat degen n rse bar ma  zi? Bul jerde balıq awlaw a bolmaydı dep neshe ret aytaman sa an!

Tolı ıraqtan kelgen sarı jigitti  s leminen bur n  kesindey adam a alıp-topılıwları  jirdanımdı qaynatıp jiberdi. Lekin,  ndey almadım. Berdan ata birden shalt ornınan turdı.

— Brakoneri  ne? Biz  ytip balıqqa qıran keltirip atır anımız joq. Bilse , h zir balıq awlawdı qadağan etetu n waqt emes, onı   stine bizler qarmaq penen shıqqanbız. Bir-eki balıq alsaq alamız, almasaq jay qıdırıspa etip qayta beremiz.  nes-ay, brakoner kerek bolsa, basqa jaqtan izle.

—  arrı, k p s z benen bastı qatırma. Bul jerden ket dedim be — ket,   p tamam.

— Al, ketpegenim, —  arrı ashıwdan terisine sıymay isinip, jelke tamırları da b rtip ketkende y t yildi, — juttıratu n qurba  n bolsa — juttır...

— Tasla! — dedi ol aqırında ushqıshqa, — amanalı ı besewin de tasla! Ayama,  arrı ı da  stine tasla! K rip aldım men bul jerdi  jabayılarnı!

Motor dawısı  urildedı. K p uzamay suwdı aspan a shapshıtıp amanalı jarıldı.

Jaralı tolqınlar  ksip- ksip kelip ja a a urılar, so  shılp rshe bolıp keyin serpiler edi.

Olar  sh k n degende esine keldi. Balanı  bası ta ıwlı edi de,  arrı ı qolları gipslengen. Shıpakerlerdi  aytıwınsha olar awır awhalda alıp kelingeni edi. Keyin bilse, waqıya bılay bolıptı. Vertolyottan taslan an amanalı ı birewi qayıqqa

jaqin túsip jarılıptı. Jarılıs tolqını qayıqtı joqarı bir kóterip taslağanında, Berdan ata Azattı tas qılıp uslap alğan eken. Qayıq suwǵa soqlıqqanda, Azattıń bası ernewge urılıp, ǵarrınıń qolın qayıqtıń qırı ońbaǵanday etipti. Awıl adamları olardı awır awhalda emlewxanaǵa alıp kelgen eken.

Berdan atanıń qolı iykemge kelip, palatadan kirip shıǵa alatuǵın dárejege jetkende, kúnlerdiń birinde kól qorıqshısı kirip keldi. Bayaǵı alıp-topılǵan aybatı joq.

— Ata, densawlıǵıńız qalay? Jaqsı bolıp kettińler me?

— Shúkirmiz, balam. Seniń sharapatıńnan usınday kúnlerge túsip qaldıq. Óziń amanbısań, áytewir? Baslıǵıńnan baqırs esitpediń be? Bir tekshe hamalǵa ósirgen bolar?

— Qayda, ata... sol náletiylerdi jolatpawım kerek eken, — dedi ǵarrınıń kekesinin abaylaǵan qorıqshı, — iyt terimdi basıma qapladı.

«Buyırıqtı nege orınlamaysań», «Kólde nege adam júrgize-seń?» «Haywansań, aqmaqsań!» «Sotlatıp jiberemen!»

Kólde amanalılardı jarǵannan keyin, tula boyımdı kókala qoyday etti. Jon arqamnan qayıs penen shupqırttı, soń amanalı taslaǵan biz bolıp shıqtıq. Olar vertolet penen qorıq jerlerdi aralap júrip usınday qılmıslı istiń ústinen túsip-timish. Kólge keltirilgen zıyan, óltirilgen balıqlar... barlıǵı meniń moynıma shókti. Ólimshi tayaq jegenimdi aytpay-aq qoyayın. Házir tergewdemen. Jaqında sud boladı. Biraz jıldı moyınǵa qıyıp saladı ǵoy deymen. Aldıńa bas iyip kelip atırman. Túkirseń, mınaw betim. Ayasań, birden bir gúwa óziń. Bolǵan istiń haqıyqatlıǵın aytıp maǵan járdem et, ata...

— Sonda iyt bolmaw kerek edi, — dedi Berdan ata ǵázep penen, — súyekke más bolmaw kerek edi, mine, aqıbeti, tisińdi sindırdıń. Jaz tiyisli jerlerge! Aqla ózińdi. Haqıyqatlıq bar bolsa, aqırı bir jerden shıǵadı. Meniń saǵan azǵantay da bolsa janım ashıp otırǵan joq. Solay da, shınlıq ushın, tek haqıyqatlıq ushın saǵan ara túsemen. Kúshim jetkenshe.

Ǵarrınıń bul sózi az da bolsa qorıqshıǵa demew bolıp, iyilgen moynı sál kóterilgendey boldı.

Bul is dawlı másele bolıp shıqtı. Emlewxanadan shıqqannan soń, Berdan ata birden sudqa arza berdi. Haqıyqatlıqtı jasırmay ayttı. Azattı da gúwaǵa shattı.

Nátiyjesi...

— Endi kesh, — dedi kózáynekli sudya ekewine gezek-pe-gezek qarap, másele álleqashan sheshilgen. Barlıq shıǵın ayıpkerdiń moynına qoyılǵan.

Nızam sózi bir boladı. Gúwaman deyseń, shınılıq deyseń. Bes birdey gúwanıń aldında sen ǵarrı kim bolıpsań? Áytewir, bir ǵarrı dep sud óz qararın buza almaydı. Endi olarǵa zaldı bosatıp shıǵıp ketiwden basqa jol qalmaǵan edi. Berdan ata bul jerden tuwrı kól jaǵasına jol aldı.

Kól jaǵasında tur. Asaw tolqınlar ishin tartıp kelip jaǵaǵa urılar, soń shıl-párshe bolıp keyin serpiler edi...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Berdan atanıń aspan tuwralı, balıqlar tuwralı gúrrińin dıqqat qoyıp oqıń.
2. Motorlı qayıqtaǵı adamlar ne maqset penen kelgen edi?
3. Berdan atanıń arzasın sud tırladı ma?
4. Tekstti tásirli oqıń.

ULMAMBET XOJANAZAROV

(1938)

JULDÍZLAR

Ha juldızlar, juldızlar,
Jimıńlıysız, tınbaysız.
Ál-hawada tursızlar,
Ne dep maǵan ımlaysız?

Ha juldızlar, juldızlar,
Esitilmes únińiz.
Bizge ne dep tursızlar,
Qanday eken tilińiz?

Ha juldızlar, juldızlar,
Kúle shıray beresiz.

Kúle shıray berseńiz,
Meni jaqsı kóresiz.

Ha juldızlar, juldızlar,
Bir zat aytqım kelip tur:
Janıńızda bir zaman,
Oynap qaytqım kelip tur.
Biraq ta, men biraq ta,
Jete almaspan janıńa.
Túse ǵoyshı birewiń,
Kelip alaқанıma.

Soraw ham tapsırmalar:

1. Oqıwshılar aspan keńisligi, juldızlar haqqında neler bilesiz?
2. Qosıqtı yadlań.

MAZMUNÍ

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Mámleketlik Gimni	3
Bilip qoyǵanıńız jaqsı	4

ǴÁREZSIZLIK JOLÍ — AYDÍN JOL

1-sentyabr—Ózbekstan Respublikasınıń Ǵárezsizlik Bayramı	5
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı.....	5
Kirisiw.....	6

QARAQALPAQ XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESI — XALÍQ AYNASÍ

Xalıq awızeki dóretpesi haqqında túsiniq.....	8
Balalar qosıqları	9
Túlkishek.....	10
Hákke qayda?.....	11
Áwelemen-dúwelemen	11
Há túbeler, túbeler	12
Ótirik óleń	12
Jumbaqlar	13
Jumbaq úlgileri:.....	13
Jańıltıpaşlar	16
Jańıltıpaş úlgileri.....	16
Házirgi dáwirdegi jańıltıpaşlardan úlgiler.....	17
Naqıl-maqallar.....	18
Naqıl-maqallar úlgilerinen	19

ERTEKLER JAQSÍLÍQQA JETEKLER

Ertekler haqqında túsiniq.....	23
Sheshen bala.....	24
Túlki, tasbaqa hám taskene.....	30
Tıyn	33
Miynet penen tabılǵan aqsha.....	40
Ańızlar.....	43

235

Tumaris.....	43
Shiraq.....	46

SHESHENLIK ÓNERI

Jiyrenshe sheshen haqqında.....	48
---------------------------------	----

KÚLDIRGI SÓZLER

Ómirbek laqqi. Shappasańız da jetesiz.....	52
Xoja Nasraddin	53
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Xalıq awızeki dóretpesi menen jazba ádebiyattıń baylanısı hám ózgesheligi	53

JAZBA ÁDEBIYATTAǴÍ ERTEKLER

Jazba ádebiyattaǵı ertek haqqında túsinik.....	55
Mırzaǵaliy Dáribaev.	56
Altın júzik.....	56
Tilewbergen Jumamuratov. Kiyiktiń eki ılaǵı	61
Jumaniyaz Óteniyazov. Eki maqtanshaq.....	65
A. S. Pushkin. Balıqshı hám altın balıq haqqındaertek	68

TUWÍLGÁN JER TÁBIYATÍ

Seyfulǵábit Májitov. Tórt máwsim.....	76
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Peyzaj haqqında túsinik	78
Bayniyaz Qayıpnazarov. Gúz keldi	79
Babash Ismaylov. Awılım haqqında qosıq	81

XALQÍMÍZDÍŇ ÓTMISHTEGI MIYRASLARÍNAN ÚLGILER

Jiyen Amanlıq ulı. Ílaǵım.....	83
--------------------------------	----

XIX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

Kúnxoja Ibrayım ulı	87
Jaylawım	88

JIGIT QALQAN BOLAR ANA JURTÍNA

Ájiniyaz Qosıbay ulı.....	90
---------------------------	----

Bardi.....	91
Berdaq Ğargabay ulı. Xalıq ushın	93
Jaqsıraq.....	94

XX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

Ámet Shamuratov. Meniń jolbarıslar menen jolıǵısıwlarım	96
Jolbarıs tırnaǵında.....	96
Qáwendershilik	101
Jolbarıs penen ayqastım.....	103
Ğaz atpaǵa barǵanda.....	105
Jolbarıstıń túyege mingenin kórdiń be?	107
Tólepbergen Qayıpbergenov	109
Muǵallımge raxmet	110
Ibrayım Yusupov.....	117
Jaqsı adamlar	118
Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe	119
Nawrız Japaqov. Miynetim	120
Xojabek Seytov. Aral tariyxınan.....	122
Joldasbay Dilmuratov. Kimdiki durıs?	125
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Ádebiy qaharman haqqında túsinik.....	127
Tájetdin Seytjanov. Ana haqqında ápsana	128
Aytbay Bekimbetov	132
Ómir jolında	132
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Dialog hám monolog haqqında túsinik.....	138
Saǵıydulla Abbazov. Milicioner keldi biziń kóshege	141

ÁSSALAM, JAÑA JÍL — NAWRÍZ!

Xalmurat Saparov.....	143
Nawrızlıq góje	144
GúlayshaEsemuratova. Jiyren. Jiyren túwe bas qayǵı.....	145
Jiyrenniń qosqa qosılıwı.....	147
Abbaz Dabilov. Jaz máwsimi	152
Dáwlen Aytmuratov. Asqabaq hám Sekerpara.....	154
Qoraz hám pıshıq.....	155
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Tımsal haqqında túsinik.....	156
Allegoriya haqqında túsinik	157

TUWISQAN XALIQLAR ÁDEBIYATINAN

Álisher Nawayi. Anislan hám qus.....	158
Ġafur Ġulam.....	159
Sum bala	160

DÚNYA ÁDEBIYATINAN

Unsurulmaoliy Kayqawis.....	164
Qabusnama. Ata-anani húrmetlew haqqında.....	165
Dos tańlaw haqqında.....	166
Nasratdin Rabġuziy. Nux Payġambar haqqında ráwiyatlar	168
Qarinbay hikayati.....	169
Ezop	172
Ezoptń tımsalları. Tasbaqa hám qoyan	173
Eki qoraz hám búrkit	173
Qurbaqalar hám qoyanlar	174
Eshek hám qurbaqalar	174
Lev Nikolaevich Tolstoy. Kavkaz tutqını	175
Mark Tven.....	184
Tom Soyerdin basnan keshirgenleri	184

QOSIMSHA OQIW USHIN MATERIALLAR

Aldar kóse, Muxtar kóse, Duxtar kóse	190
Sumlıġı basına jetken túlki.....	196
Bayniyaz Qayıpnazarov. Tegin nan	199
Tólepbergen Mátmuratov. Isenbeymen basqa jánnet bar dese	205
Ayırma.....	207
Yaqıpbay Ájimov. Teńizdi toltırġan egiz batırlar	208
Allanazar Ábdiev. Oyınnan oymaq	218
Sádirbay Ismaylov. Bizler bir úyde jasaymız.....	223
Ulmambet Xojanazarov. Juldızlar	234

NURJANOV PERDEBAY ERJANOVICH
UMATOVA JUMAGÚL
BEGJANOVA DILYARA JOLMURZAEVNA

ÁDEBIYAT

5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya

Úshinshi basılımı

«Bilim» baspası
Nókis — 2020

Redaktori *S. Baynazarova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatori *A. Begdullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqıtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqıtı 9.06.2020.
Formatı 70x100 $\frac{1}{16}$. Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.
19,5 shártli b.t. 15,9 esap b.t. Nusqası 12530 dana.
Buyırtpa № 20-271.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiń «Bilim» baspası.
230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 101.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Ижарага берилген сabaqliq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Оқиwshınıń аtı ákesiniń аtı	Оқиw jılı	Сabaq- lıqtıń alıńған- даǵı jaǵdayı	Класс bas- shı- sınıń qolı	Сabaq lıqtıń tapsırıl- ǵандаǵı jaǵdayı	Класс bas- shı- sınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Сabaqliq оқиw jılı аqırında qaytarıp аlıńанда joqarıдаǵı keste класс basshısı tárepinen tómендеgi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı:

Jańa	Sabaqliqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeги jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútın, sabaqliqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp shetleri qayrılǵan, sabaqliqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlandırarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsız оńланǵан. Betleri jırılǵан, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵан. Sabaqliqtı qayta tiklew múmkın emes.

NURJANOV PERDEBAY ERJANOVICH
UMATOVA JUMAGÚL
BEGJANOVA DILYARA JOLMURZAEVNA

ÁDEBIYAT

5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya

Úshinshi basılımı

«Bilim» baspası
Nókis — 2020

Redaktori *S. Baynazarova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatori *A. Begdullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqıtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqıtı 9.06.2020.
Formatı 70x100 $\frac{1}{16}$. Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.
19,5 shártli b.t. 15,9 esap b.t. Nusqası 1240 dana.
Buyırtpa № 20-272.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiń «Bilim» baspası.
230103. Nókis qalası, I. Karimov ǵúzarı, 101.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.